

ISSN 2413-2004

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ
«АХБОРИ ДДҲБСТ»

Силсилаи илмҳои гуманитарӣ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК ТГУПБП»

Серия гуманитарных наук

EDUCATION AND SCIENCE MINISTRY OF TAJIKISTAN REPUBLIC
Tajik State University of Law, Business and Politics

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
“BULLETIN OF TSULBP”

Series of Humanitarian Sciences

№3 (92), 2022

Хуҷанд – Khujand

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» аз соли 2000 на кам аз 4 маротиба дар як сол бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст (Шаҳодатномаи №227 /МҚ-97 аз 13.12.2021).

Маҷалла ба Рӯйхати маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмӣ пешбари КОА-и ВМ ва ИФР (аз июни соли 2011; бознависӣ дар моҳи июни соли 2016) ва КОА-и назди Президенти ҚТ (аз ноябри соли 2018), ки чопи муҳимтарин дастовардҳои илмӣ рисолаҳо барои дарёфти унвонҳои номзад ва докторони илм дар онҳо ҳатмӣ мебошад, дохил шудааст.

Маҷалла ба Индекси иқтибоси илмӣ Русия (РИНЦ) ворид аст.

ҲАЙЪАТИ ТАҲРИР

Сармуҳаррир: Шокиров Т.С., доктори илмҳои филология, профессор

Абдурашитов Ф.М., доктори илмҳои таърих, профессор; **Азимова М.Н.**, доктори илмҳои филология, профессор; **Бобоҷонова Р.**, доктори илмҳои филология, профессор; **Ғиёсов Н.И.**, номзоди илмҳои филология, дотсент; **Довутов Д. (Д. Довудӣ)**, доктори илмҳои таърих; **Дубовитский В.В.**, доктори илмҳои таърих, профессор; **Зоҳидӣ Н.Ш.**, доктори илмҳои филология, профессор; **Искандаров К.**, доктори илмҳои таърих, профессор; **Исомитдинов Ҷ.Б.**, номзоди илмҳои таърих, дотсент; **Каримзода (Каримов) О.К.**, доктори илмҳои таърих, профессор; **Катсев А.С.**, доктори илмҳои филология, профессор; **Мирзоев Н.М.**, доктори илмҳои таърих, профессор; **Мирзоюнус М. (Хоҷаева М.М.)**, доктори илмҳои филология, профессор; **Муқимов М.А.**, доктори илмҳои филология, профессор; **Наззибекова М.Б.**, доктори илмҳои филология, профессор; **Насриддинов Ф.А.**, доктори илмҳои филология, профессор; **Пирӯмишов Х.П.**, доктори илмҳои таърих, профессор; **Раҳимов Н.Т.**, доктори илмҳои таърих, профессор; **Салимов Р.Д.**, доктори илмҳои филология, профессор; **Убайдулло (Убайдуллоев) Н.К.**, доктори илмҳои таърих, профессор; **Ҳакимова Б.Н.**, номзоди илмҳои филология, дотсент (**котиби масъул**); **Ҳасанов А.А.**, доктори илмҳои филология, профессор; **Ҷӯразода (Ҷӯрабаев) Д.Х.**, доктори илмҳои таърих, профессор; **Яъқубов Ю.Ё.**, доктори илмҳои таърих, профессор.

Журнал «Вестник ТГУПБП» основан в 2000 году, выходит не менее четырёх раз в год на таджикском, русском и английском языках

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
(Свидетельство № №227/МДж-97 от 13.12.2021)*

Журнал входит в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий ВАК МОН РФ (с июня 2011 года; перерегистрирован в июне 2016 г.) и в Перечень изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан (с ноября 2018 г.), в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата и доктора наук

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор: *Шокиров Т.С., доктор филологических наук, профессор*

Абдурашитов Ф.М., доктор исторических наук, профессор; Азимова М.Н., доктор филологических наук, профессор; Бабаджанова Р., доктор филологических наук, профессор; Гиясов Н.И., кандидат филологических наук, доцент; Джуразода (Джурабаев) Д.Х., доктор исторических наук, профессор; Довутов Д., доктор исторических наук; Дубовицкий В.В., доктор исторических наук, профессор; Захиди (Захидов) Н.Ш., доктор филологических наук, профессор; Искандаров К., доктор исторических наук, профессор; Исомитдинов Ж. Б., кандидат исторических наук, доцент; Каримзода (Каримов) О.К., доктор исторических наук, профессор; Кацев А.С., доктор филологических наук, профессор; Мирзоев Н.М., доктор исторических наук, профессор; Мирзоюнус (Ходжаева) М., доктор филологических наук, профессор; Мукимов М.А., доктор филологических наук, профессор; Назибекова М.Б., доктор филологических наук, профессор; Насриддинов Ф.А., доктор филологических наук, профессор; Пирумшоев Х.П., доктор исторических наук, профессор; Рахимов Н.Т., доктор исторических наук, профессор; Салимов Р.Д., доктор филологических наук, профессор; Убайдулло (Убайдуллоев) Н.К., доктор исторических наук, профессор; Хакимова Б.Н., кандидат филологических наук, доцент (ответственный секретарь); Хасанов А.А., доктор филологических наук, профессор; Якубов Ю.Ё., доктор исторических наук, профессор.

The journal "Bulletin of TSULBP" based in 2000 is issued no less than 4 times a year in Tajik, Russian and English

*The journal is registered in the Ministry of Culture of Tajikistan Republic
(Licence №227 /MJ-97 from 13.12.2021)*

The journal is included into the Inventory of leading scientific journals and editions being under the auspices of Russian Federation Ministry of Education of Science supervising the Higher Attestation Commission (since June 2011, rerefistered in June 2016); the edition being included also into the Inventory of HAC publications under the auspices of Tajikistan Republic President (since November 2018) major scientific results presented in dissertations challenging for Doctor`s of Candidate`s degree being bound to be published in the present periodical.

The journal is included into the Russian index of scientific citing (RISC)

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief: Shokirov T.S., Dr. of Philology, Professor

Abdurashitov F. M. - Dr. of History, Professor (Dushanbe); Azimova M. N. - Dr. of Philology, Professor (Khujand); Bobojonova R. - Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Ghiyasov N.I. - candidate of philological sciences, Associate Professor (Khujand); Djurazoda (Djurabaev) D.H. - Dr. of History, Professor (Khujand); Dovutov D. - Dr. of History, Professor (Dushanbe); Dubovitskiy V. V. - Dr. of History, Professor (Dushanbe); Zokhidi N. SH. - Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Iskandarov K. - Dr. of History, Professor, (Dushanbe); Isomiddinov Dj. B. - candidate of historical sciences, Associate Professor (Khujand); Karimzoda O.K. (Karimov) - Dr. of History, Professor (Khujand); Katsev A. S. - Dr. of Philology, Professor (Kyrgyzstan, Bishkek); Mirzoyev N. M. - Dr. of History, Proessor (Dushanbe); Mirzoyunus M. - Dr. of Philology, Professor (Khujand); Mukimov M. A. - Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Nagzibekova M. B. - Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Nasriddinov F. A. - Dr. of Philology, Professor (Khujand); Pirumshoyev Kh. P. - Dr. of History, Professor (Dushanbe); Rakhimov N. T. - Dr. of History, Professor (Khujand); Salimov R. D. - Dr. of Philology, Professor (Dushanbe); Ubaydullo N. K. - Dr. of History, Professor (Dushanbe); Hakimova B. N. - candidate of philological sciences, Associate Professor (Khujand); Hasanov A. A. - Dr. of Philology, Professor (Khujand); Yokubov Yu. Yo. - Dr. of History, Professor, (Dushanbe).

5.6 (07 00 00) ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

5.6 ИЛМҲОИ ТАЪРИХ

5.6. HISTORICAL SCIENCES

5.6.1 Отечественная история

5.6.1 (07 00 02) Таърихи Ватан

5.6.1 Domestic history

УДК 94(3)

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-5-12

**МУҲОЦИРАТИ РИМИЁН БА ОСИЁИ
МАРКАЗӢ ДАР АҲДИ ҚАДИМ**

*Аюбов Абдусалом Рауфович, доктори
илмҳои таърих, мудири кафедраи
таърихи умумии МДТ «Донишгоҳи
давлатии Хуҷанд ба номи академик
Бобоҷон Ғафуров» (Хуҷанд,
Тоҷикистон)*

**МИГРАЦИЯ РИМЛЯН В
ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ В
ДРЕВНОСТИ**

*Аюбов Абдусалом Рауфович, д-р
истор. наук., заведующий кафедрой
общей истории ГОУ “ХГУ имени
акад. Б.Гафурова” (Худжанд,
Таджикистан)*

**MIGRATION OF ROMAN TO CENTRAL
ASIA IN ANTIQUITY**

*Ayubov, Abdusalom Raufovich, candidate of
historical sciences, chief of the department of
universal history under the State Educational
Institution (SEI) “Khujand State University
named after acad. B. Gafurov (Khujand,
Tajikistan), E -MAIL: abdusalom-1@mail.ru*

Калидвожаҳо: муҳоҷират, Рим, Порт, Марғиён, асирони ҷарбӣ, ҷангҳои шаҳрвандӣ

Сухан дар бораи рақобати ду давлати бузурги аҳди қадим – Рим ва Порт меравад, ки ба муҳоҷирати маҷбурии римиён ба Осиёи Марказӣ оварда расондааст. Қайд шудааст, ки аз соли 53 то 35 то милод аз Ғарб ба Осиёи Марказӣ дахҳо ҳазор мардон кӯчонида шудаанд. Дар навбати аввал онҳо асирони италий, келтҳо, аҳолии Сурия, Фаластин ва давлатҳои ба Ҷумҳурии Рим тобеи Осиёи Хурд буданд. Дар натиҷаи ҷангҳо портиҳо асирони ҷарбии римиро беиштар ба тарафи сарҳадҳои шарқии давлат мефиристоданд, ки мақсад аз он пешгирии исёни римиёни муҳоҷир дар маркази мамлакат буд. Қисми зиёди муҳоҷиронро дар Марғиён ҷой дода, дар қорҳои хоҷагӣ истифода мебарданд. Маскуншавии халқҳо ва ё гурӯҳҳои этникии алоҳида вазъият, тавозуни ин гурӯҳҳоро дар минтақаҳои дигар тағйир медиҳад. Муҳоҷиришавӣ чун ҳалқаи муҳимми равандҳои этнофарҳангӣ ба тағйир ёфтани сукунат ва таъсири мутақобилаи фарҳангҳои мухталиф мусоидат кардааст.

Ключевые слова: миграция, Рим, Порт, Маргиана, военнопленные, гражданские войны

Речь идет о соперничестве двух великих держав древности – Рима и Парфии, которое привело к вынужденной миграции римлян в Центральную Азию. Отмечается, что с 53 по 35 год до н.э. с западных территорий в Центральную Азию были перемещены более десяти тысяч мужчин, в первую очередь италийских и кельтских военнопленных, а также жителей Сирии и Палестины и государств, находившихся в подчинении у Римской республики. В результате войн парфяне отправляли римских военнопленных на восточные границы с целью предотвращения бунта римских мигрантов. Большую часть мигрантов использовали в хозяйственных работах, разместив их в Маргиане. Миграции как важное звено этнокультурных процессов способствовали изменению среды обитания, взаимодействию различных культур.

Key-words: migration, Rome, Parthia, Marghiana, war captives, civil wars

The article dwells on the rivalry of two great powers of antiquity, those of Rome and Parthia which entailed forced migration of Romans to Central Asia. It is marked that in the period of 53-35 B.Ch. over scores of thousands of men were replaced from Western territories to Central Asia, primarily these ones were Italian and Celtic war captives, there were also the inhabitants of Syria, Palestine and Minor Asia states being in subordination under the Roman republic. The wars caused a forwarding of Roman war captives to the Eastern frontiers of the country by Parthians in order to preclude a rebellion on the part of Roman migrants. The major part of the latter were used for manual jobs: being placed in Marghiana. Migrations served as an important link of ethnocultural processes, it promoted a change of habitation environment, an interaction between various cultures.

Муҳочират шакли махсуси раванди кӯчиши мардум мебошад, ки дар беиштари ҳолат ба пеширафти фарҳангу иқтисодиёт мусоидат мекунад. Шарқиинос ва забониноси рус ва шӯравӣ Н.Я. Марр назарияи муҳочирати аҳолиро рад карда буд. Аз назари ӯ танҳо намояндагони табақаҳои болоии ҷамъият ба ҷои дигар ҳиҷрат мекарданд (17, 55). Аммо ин назария мақбул нест, зеро дар муҳочират намояндагони тамоми табақаҳо ширкат мебаранд. Махсусан дар замони ҷанг аксарияти муҳочиронро асирони ҷарбӣ ташиқ мекарданд. Ба хотир меорем, муҳочирати қавмҳо аз Туркманистони Ҷанубӣ ба Саразм, қабилҳои андроновӣ ба Осиёи Миёна, ташиқи пойгоҳҳои ҷарбӣ Искандари Мақдунӣ ва амсоли инҳоро дар ҷойҳои наво, ки ба ташиқули фарҳанги наво мусоидат намудаанд. Дар тӯли таърих муҳочирон ҳамеша ба аҳолии таҳҷой таъсир мерасониданд ва инро дар дигар шудани симои антропологии, забон, фарҳанг мушоҳида кардан мумкин аст, ки ин дар маҷмӯъ ба пеширафти ҷамъият оварда мерасонад. Имрӯз дар рӯи замин ҳалқа нест, ки аз замони қадим то имрӯз дар симо ва забони худ таъсири берунаро напизируфта бошад.

Ҷангҳои шаҳрвандӣ ҳамеша ба муҳочират оварда мерасонанд. Дар байни муҳочирон аз Италия ба Шарқ се гурӯҳро дидан мумкин аст. Дар бораи римиёне ки аз муҳочират бознагаштаанд, маълумот зиёд аст.

Аз соли 53 то 35 пеш аз мелод ба Осиёи Марказӣ аз ғарб дахҳо ҳазор мардон кӯчонида шуданд. Инҳо пеш аз ҳама асирони италиягӣ, келтҳо, аҳолии Сурия, Фаластин ва давлатҳои ба ҷумҳурии Рим тобеи Осиёи Хурд буданд. Кӯчиш дар се гурӯҳ анҷом ёфт. Гурӯҳи якум баъди торумори артиши Марк Литсиний Красс баҳори соли 53 то мелод, гурӯҳи дуюм баъди торумори кӯшуни Детсидий Сакс аз тарафи яке аз дастаҳои ҷарбӣ давлати Порт, ки Осиёи Хурдро то ҳуди Иония забт карда буд, муҳочир шудаанд. Дар ҳамин давра портиҳо артиши римиро соли 40 то мелод дар Сурия ва Фаластин шикаст

дода буданд. Муҳочирати гурӯҳи сеюм баъди аз тарафи портҳо торумор карда шудани артиши калони Марк Антоний соли 36 то мелод сураат гирифтааст (10, 8).

Тобистони соли 53 то мелод ҳазорҳо оилаҳои римӣ бесаробон монданд. Дар натиҷаи фалокати ҷарбӣ, ки аз замони Ганнибал то ин дам дида нашуда буд, зиёда аз 10 ҳазор мардони римӣ асири портҳо шуданд. Портҳо онҳоро ба Марғиён фиристоданд (10, 11). Марғиён танҳо барои нигоҳдорӣ ва боз ба самти шарқтар равона кардани асирони римӣ хизмат мекард. Дар марказҳои маъмурӣ нигоҳ доштани дахҳо ҳазор асирони ҷарбӣ номумкин буд.

Ба хизмат гирифтани асирони ҷарбии римӣ кори муқаррарии портҳо буд. Агар асирони ҷарбиرو дар Ғарб гиранд, онҳоро ба ҷанг дар Шарқ истифода мебарданд. Дар баъзе маврид акси ин ҳолат ба назар мерасид. Римӣҳо аз ин амал дар қанор набуданд. Он асирони ҷарбие, ки барои хизмат розӣ буданд, дар дастаи Квинт Лабийен аз ҷониби портҳо фаъолият доштанд (7, 154).

Онҳоеро, ки аз хизмат ба портҳо даст мекашиданд, ба Шарқ мефиристоданд. Кори онҳо хизмати дидбонӣ буд. Моҳияти ин хизмат дар сохтмон, муҳофизат ва мудофияи дидбонгоҳҳо, лагерҳои ҷарбии римӣ, роҳҳо буд. Аз сабаби он ки Порт бо қabilaҳои иттифокӣ хонабардӯши сақоӣҳо ҳамсарҳад буд, хизмат вазнинӣ надошт.

Аз замони торумори мақдуниҳо ва Юнон, то юриши Красс ҷанг аз тарафи ҷарбиён фаъолияти хатарнок, вале ғойдаовар ҳисобида мешуд. Тасаввур қардан душвор аст, ки дар сари римӣҳо он вақт чӣ фикр буд.

Аз ҳама нақши муҳимро дар масқуншавии муҳочирони римӣ дар Осиёи Марказӣ қabilaҳои қўчманчии сақоӣи йўҷӣ бозиданд. Ба ҳомиёни сарҳадҳои шарқии Порт лозим буд, ки доимо бо онҳо забон ёбанд. Йўҷиҳо ба массагетҳо, сақоӣҳо марбут медонистанд (5, 35).

Ҳамсояи хуннҳое, ки дар ҳоки Муғулистон зиндагӣ мекарданд, йўҷӣ ном халқе буд. Аллақай дар нимаи дувуми асри III пеш аз мелод йўҷиҳо хеле қувват гирифтанд ва ҳокими хуннҳо маҷбур гардид, ки писари худро ба онҳо ғарав диҳад (3, 46-47). Вале баъд авзоъ дигар шуд. Шаньюи хуннҳо Маодун (ё Модэ – А.А.) ҷамъияти хуннҳоро аз ҷиҳати ҷарбию маъмурӣ ба як тартиби муназзам дароварда, ин мардуми қўчманчиро ба қувваи раднопазире табдил дод.

Маодун ду бор ба Хитой ҳамла кард, императорҳои Хан аз номи вай ба ларза меомаданд. Соли 176 пеш аз мелод яке аз сарлашқарони хуннҳо йўҷиҳо ро шикаст дод (3, 54). Писари Маодун–Шаньюи Лаошан соли 174 пеш аз мелод йўҷиҳо торумор кард, ҳокими онҳоро қушта, аз қосахонаи сари вай барои худ қоси шароб сохт. Йўҷиҳои торуморшуда ба тарафи ғарб ба Туркистони Шарқӣ ва Осиёи Миёна қўчиданд. Йўҷиҳое, ки ба Осиёи Миёна омаданд, да-йўҷӣ, яъне «йўҷиҳои қабир (қалон)» ном доштанд. Йўҷиҳои масқуни Туркистони Шарқиро «йўҷиҳои сағир» меғуфтанд.

На қамтар аз 30 соли баъди торумори артиши Марк Красс муаллифони антиқӣ дар бораи қabilaҳои нав, ки бо йўҷиҳо алоқаи зич доштанд, маълумот додаанд. Ин қабиларо Птолемей таҳориҳо номидааст, ки мардуми Бохтар буданд. Як қисми муаррихон пайдоиши таҳориёнро ба асри биринҷӣ мансуб медонанд. Онҳо ҷунин меҳисобиданд, ки таҳориён ба дучарҳаҳои ҷангии худ аз бешазори Аврупои Шарқӣ омадаанд.

Ин қабиларо дар дараҷаи баланди тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ буданд ва ин имқоният дод, ки онҳо ба Осиёи Марказӣ аз Шарқи Наздик ворид шаванд. Дар бораи ҳаракати онҳо маводҳои бостоншиносӣ маълумоти муфассали илмӣ медиҳанд.

Қустуҷӣи ватани асосии таҳориён дар ватани тавлиди забонҳои ҳиндуаврупоӣ шубҳанок аст, махсусан дар шароите ки дар маҳалҳои суқунати ояндаи таҳориён дахҳо ҳазор асирони

римй пайдо шуданд. Вазъи асирони римй баъди ба сари ҳокимияти Порт омадани Фраати IV, ки шох Ородро кушта буд, дигар мешавад. Шох Ород чанде пеш дар ҷанги зидди римихо вориси худ Пакорро аз даст дода буд. Фраат ҳучуми Марк Антонийро бомуваффақият зада гардонд, аммо дар тахт ноустувор буд. Помпей Трог чунин навиштааст: «Фраат аз ин ғалаба бар Антоний боз мағруртар шуд, дар қорҳои идорақунӣ золимитар гардид. Бинобар ин мардум ӯро ронд. Муддати тӯлонӣ Фраат дар давлатҳои ҳамсоя бо илтимосу таваллои кӯмакрасонӣ мегашт. Бо ёрии қўшуни калони скифҳо вай ҳукуқи худро ба шохӣ худро барқарор кард. Дар вақти набудани Фраат портҳои Тиридатро шох таъин карданд. Вай аз омадани скифҳо боҳабар шуда, бо дастаи калони дўстон ба Испания фирор кард. Аз он ҷо ба сифати гаравгон писари хурдии Фраатро овард» (12, 157).

Тиридати II ба сари ҳокимият соли 31 то мелод омад. Вай эҳтимол намоёндаи ашрофи Порт, ки бо вилоятҳои ғарбӣ алоқа доштанд, ба ҳисоб мерафт. Фраат бошад дар вилоятҳои шарқӣ ва шимолу шарқии мамлакат, ки дар наздикии он ҷойҳо асирони римӣ ҷойгир карда шуда буданд, дастгирӣ мекарданд. Дар Порт панҷ сол ҷанги шахрвандӣ давом кард.

Фраат маҳз ба воситаи сақоиҳои Тиридатро маҷбур кард, ки ба Рим гурезад. Соли 26 то мелод сақоиҳои – йўҷиҳо, таҳориён ба Фраатро кӯмак карданд, ки ҳокимиятро аз нав ба даст дарорад. Ба наҷотдиҳандагони худ миннадорӣ баён накарда наметавонист. Солҳои 31–30 то мелод ба Ҳиндустони Ғарбӣ аз Искандария гурӯҳи калони гурезагон – муҳочирони римӣ, ки дар даст боигарҳои зиёд доштанд, омаданд. Ин боигарӣ бунёди давлати Кушониёнро аз тарафи муҳочирони бебозгашти римӣ замина гузошт.

Дар таърихнигорӣ ақидае ҳаст, ки юриши Марк Литсиний Красс ба муқобили портҳои дар заминҳои имрӯзаи Ироқу Эрон дар соли 53 то мелод таҷовузи маҳз буд (1, 35). Аз номи Рим Красс ба душмани ношинос ҷанг эълон кард. Бо ваъдаҳои ба даст овардани сарвати беандоза ва ғуломони бисёр собиқадорони ҷанг ва ҷавонони деҳотро ба тарафи худ ҷалб кард. Шаҳриён ва ҷавонони соҳибмаълумотро ҷасорати римиёни Макдунияро мағлубкарда ба сӯи худ кашида буд.

Юриши зидди портҳоро ҳанӯз ду сол пеш аз Красс қоимақоми Сурия Авл Габиний тайёр карда буд. Сенат ба Габиний юришро манъ кард. Аппиан ва Дион Кассий навиштаанд, ки вай ҷангро дар зерӣ таъсири мактуби Помпей ё ришваи калон аз шохӣ Миср Птолемей Авлет рад карда буд. Помпей муқобили ҷанг бо Порт буд.

Аз қўшунҳои ки Габиний тайёр карда буд, ҳамчунин Красс истифода бурд. Вай 7 легион (36000 аскар)-ро бо 4000 савора ва 4000 пиёдагарди сабуқяроқ ба қор бурд. Шумораи умумии қўшун 50000–100000 нафарро ташкил кард. (15, 141).

Соли 53 то мелод барои ҷумҳурии Рим аз аввал соли бобарор набуд. Зимистон дар вилояти эбуронҳо 1,5 легиони Юлий Сезар шикаст дода шуд. Ягон кас асир наафтод. Дар вазъияти ноилочӣ ҳама худкушӣ карданд.

Баҳори ҳамон сол Марк Литсиний Красс номи худро бо мағлубияти калони мислаш аз замони Ганнибал дида нашуда машҳур кард (16, 198). Портҳои аз эҳтимоли ҳучуми ҷавобии римиён оғаҳӣ доштанд. Онҳо лашкаркаши Рим Крассро бо қўшунаш ба дохили мамлакат роҳ дода, торумор карданд.

Плутарх дар бораи ин муҳориба навишта буд: «Ҳангоме ки Красс қўшуни худро дар назди Зевгма аз дарё мегузаронд, ҷанд маротиба раъду барқ ба амал омада, барқ пеши роҳи аскаронро равшанӣ андохт; шамоле ки абру барқро меовард, қисми калони кўпрукро вайрон кард. Ҷое, ки Красс меҳост, лагери худро барпо кунад, ду маротиба дучори барқ шуд. Яке аз аспони лашкаркаш бо таъсири шамоли саҳт ба дарё наздик омада, зерӣ об ғарқ шуд. Ҳамчунин мегӯянд, уқобе, ки ба ҳаво баромад, худ ба худ ақиб гашт. Вақте ки баъди

гузаштан ба аскарон хӯрок тақсим карданд, дар навбати аввал наск ва намак дода шуд, ки ин нишони мотам буд ва дар назди Ғафтидагон мегузоштанд.

Баъд вақте ки худи Красс ба сухан даромад, калимаҳои вай берабт буданд ва ин қазри аскаронро овард. Вай гуфт, ки кӯпрук вайрон карда шавад, то ягон аскар ақиб нагардад. Вай мебоист нодурустии суханони худро бозпас мегирифт ва ё моҳияти онро хуб мефаҳмонд. Аммо Красси худдонам ин қорро накард. Ниҳоят, ҳангоме ки вай қурбониро овард ва рӯхонӣ ба вай узвҳои дохилии ҳайвонро дод, вай онҳоро ба замин афтонд. Чехраҳои ғамгиншударо дида Красс гуфт: «Пирӣ ҳамин аст! Аммо силоҳ аз дасти ман намеафтад» (11, 1559).

Веллей Патеркул ҳам дар бораи Красс навиштааст: «Ин шахс маишатпараст аст, дар ҳавас ба шӯҳрат ва сарват сарҳад надорад. Вақте ӯ ба Сурия рафт, трибунҳои халқӣ бо ҳар роҳ хоستانд ӯро пас гардонанд. Аз даст додани лашкаркаш талафоти қалон барои ҷумҳурӣ буд. Вақте ки Красс аз дарёи Фурот гузашт ва ба Селевкия равон шуд, Ород ӯро аз ҳама тараф бо дастаҳои бешумори савора ихота кард ва бо қисми зиёди артиши римӣ торумор намуд» (2, 51).

Маълум аст, ки таҳдиди қалон барои Рим дар шарқ давлати Порт буд. Портҳо анъанаҳои қадимаи форсҳоро барқарор карда, дар Ироқ, Сурия ва Ғаластин ҳокимияти худро ҷорӣ намуданд. Соли 54 то мелод Красс бо мақсади торумори портҳо дар Шарқи Наздик раҳсипор шуд. Дар аввал қори ӯ барор гирифт. Артиши вай — ҳафт легиони римӣ, 4000 савора ва қариб ҳамин қадар аскарони пйёдагарди сабуқроқ (дар маҷмӯъ 42000 нафар) ба Ироқи Шимоли ҳаракат намуд. Баъд моҳи май соли 53 то мелод вай бо душман дар назди Каррах (Харран) рӯ ба рӯ омад (16, 210).

Иттифоқчиёни Красс ҳанӯз то оғози муҳориба қисми зиёди кавалерияро гирифта, фирор карданд. Қувваи вай ҳарчанд аз душман сершумор буд, аз аскарони пйёдагари иборат буд ӯ бо артиши савораи бо 9000 қамонбадасти ботачриба дучор омад. Артиши савораи вазнин яроқи Порт бо тезӣ дастаҳои ёрирасони Крассро шикаст дод.

Бист ҳазор римиён дар ҷояшон қушта шуданд, даҳ ҳазор асир афтоданд. Рим дар бораи шармандагии Каррах фаромӯш накарда буд. Император Марк Антоний ба Порт бозгашт, ки қасоси Крассро гирад. Ин навбат римиён тавонистанд, ки аз ҳучуми тирборони портҳо худро муҳофизат кунанд (8, 111).

Антоний муваффақияти қалон ба даст наовард, аммо бар ҳилофи Красс талафоти қалон надод. Тақдири даҳҳо ҳазор лигионерҳои асирфтодаи муҳорибаи назди Каррах чӣ шуд? Дар ҳроникаҳои римӣ гуфта мешавад, ки бо фармони шоҳи Порт асиронро ба масофаи ду ҳазор километр ба самти акс интиқол доданд. Қисми зиёди онҳо ҳангоми ҳаракат вафот карданд, дигаронро дар Марғиён ҷой доданд, ки сарҳади шарқии давлати Порт буд. Шоири римӣ Горатсий маълумот додааст, ки ҷанговарони римӣ имконияти ба ватан баргаштанро наёфта, ба занҳои маҳаллӣ оиладор мешуданд ва ҳаёти худро ба роҳ мемонданд (10, 12). Ин сюжет саргузашти ҷанговарони Искандари Мақдуниро ба хотир меорад, ки онҳоро дар сарҳадҳои империя нигоҳ дошта буданд.

Ҳамин тавр мо медонем, ки тақрибан соли 50 то мелод якҷанд ҳазор лигионерҳои римӣ дар Осиёи Марказӣ қарор доштанд. Эҳтимол шоҳи Порт баъзе аз лигионерони худро ба ҳокими Суғд фурухта бошад ё худ аскарони римӣ тавонистанд, ки ба тарафи шарқ фирор кунанд (9, 48).

Маълумоти дигар гувоҳи медиҳанд, ки лигионерҳои римӣ то Хитой рафтаанд. Дар барӯйхатгирии аҳолии Хитой тақрибан соли 5 мелодӣ дар байни шахрҳои музофоти Гансу дар қисми шимолу ғарбии Хитой номи Ли Чан ёдрас шудааст. Ин ном бо номи ҷаҳони юнону римӣ мутобик аст. Барои чӣ шаҳри хитой ҷунин номи ғайриодиро гирифтааст. Гап

дар сари он аст, ки соли 9 мелодӣ император Вэн Ман фармон баровард, ки бояд ҳамаи шахрҳо номи ба ҳақиқат мутобиқро гиранд. Ли Чан ба Чэн Лю гардонда шуд, ки маънои он «насли асирон» ё «асирони дар вақти хучум гирифташуда» мебошад. Пас маълум мешавад, ки сокинони шахр римиён будаанд. Соли 166 дар солномаҳои хитой қайди хайратовар пайдо шудааст. Дар он оид ба сафорати шоҳ Ан Тун аз Датсин гуфта мешавад. Ан Тун эҳтимол император Марк Аврелий Антоний (солҳои 161–180) буд (4, 48).

Манбаҳои таърихӣ ҷои маскуншавии асиронро Марғиён муайян кардаанд. Аммо ин ҷо танҳо маркази чамъоварии асирон ва минбаъд ба тарафи Шарқ фиристодани онҳо буд. Нигоҳ доштани даҳҳо ҳазор асирон дар наздикии марказҳои маъмурӣ кори осон набуд. Ба ҳайати артиши худ ворид кардани асирон амали маъмулии портҳо ба ҳисоб мерафт. Агар асирон дар Ғарб ба даст фаромада бошанд, онҳоро дар Шарқ барои ҷанг истифода мебуданд. Як гурӯҳ римиҳо бо сардории Квинт Лабиен аз ҷониби портҳо ба ҷанг мебаромаданд (10, 8). Онҳоеро ки ба портҳо боварӣ надоштанд ва ба онҳо хизмат кардан намехостанд, барои бунёд ва мудофияи пойгоҳҳои сарҳадӣ ба Шарқ мефиристоданд.

Таҳқиқи масъалаҳои муҳоҷирати римиён дар солҳои ҷанги шахрвандӣ бо ҷандин масъалаҳои дигар аз қабилӣ тахориён, кушониён ва шохигии Кушониён, ба вучуд омадани эпос оид ба Гэсэрхон, динӣ буддоия дар Осиёи Марказӣ равшанӣ андохта меандозад. (13, 328).

Ҳиссиёти римиёнро дар ҷои бегона Овидий тасвир кардааст. Шикоят аз нарасидани шароб ва шахсони бо забони лотинӣ ҳарфзананда буд. Ҳазорҳо римиёни ба Осиёи Марказӣ омада, имкон доштанд, ки бо забони модарӣ гуфтугӯ кунанд. Аз давраи овардани гурӯҳи аввали асирон аз артиши Красс шумораи донандагони забони лотинӣ дар Марғиён зиёд шуд. Вобаста ба масъалаи нарасидани шароб қайд кардан лозим аст, ки бо омадани римиҳо шумораи истеъмолкунандагони ин намуди нӯшокӣ ва микдори истехсоли он дар Марғиён зиёд шуд. Барои нигоҳ доштани шароб дар замин хумҳои калонро ҷой меоданд (6, 147).

Ҳуччатҳои хоҷагидорӣ доир ба муҳимияти ҳисобу китоби истехсол ва фурӯши шароб дар Марғиён бо забони оромӣ ва истифодаи лексикаи забони портӣ навишта шудаанд. Аз ин маълум мегардад, ки мардони дар Фаластин асиршударо бештар ба корҳои хоҷагӣ ҷалб мекарданд.

Омӯзиши нақши муҳоҷирати римиён дар таърихи Осиёи Марказӣ аҳамияти муҳим дорад. Вай имкон медиҳад, ки саҳифаҳои нав кушода шуда, маълумоти тоза ба даст оянд. Аз ҷумла, баромади эпос дар бораи Гэсэрхон, ки ба қавмҳои турку тибетӣ мугулу хитой мансуб аст, маълум нест. Дар китоби худ Ю.Н. Рерих чунин хулосабардорӣ кардааст: Кэсар (Гэсэр)-и тибетӣ аз унвони римии «сезар» бармеояд, ки шохони кушонӣ қабул карда буданд. Минбаъд онро хонҳои туркзабони Осиёи Марказӣ, сардорони қабилаҳои тибетӣ ва тангутҳо ба худ гирифтанд (14, 72).

Анъанаҳои қадим ва доимӣ мавҷуд аст, ки номи шоҳ Кэсарро бо мардуми Drugu (Grugu) ё туркҳои Осиёи Марказӣ ва мамлакати Пхр пайваст мекунанд. Дар харитае ки баъди ҷопи китоби Ю.Н. Рерих тартиб дода шуд ва дар он мамлакате бо номи «Шоҳ Рим» қайд гардидааст, дар бораи воридшавии римиён ба Осиёи Марказӣ маълумотро тасдиқ менамояд. Ин Сезари афсонавӣ ҳамон Юлий Сезар буд, ки муҳоҷирони римӣ бо номи вай ватани нави худро бунёд мекарданд.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи муҳорибаҳои байни давлатҳои Рим ва Порт дар аҳди қадим ҳазорҳо аскарони римӣ дур аз ватан монда, дар марзи давлатҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар вилояти Марғиён маскун шуданд. Ҳаёти онҳо дар асарҳои муаллифони аз аҳди қадим то муаррихони замони муосир тасвир карда шудаанд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Беликов А. П. Парфянский поход Красса: военно-технический аспект / Беликов А. П. // *Para bellum*. 2001. - №12. - С.35-48.
2. Беликов А. П. Рим и Парфия: истоки взаимного неприятия / Беликов А. П. // *Античный мир и археология*. Вып. 11. - Саратов, 2002. - С.51-52.
3. Бичурин Н.Я. Собрание сочинений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.II. / Бичурин Н.Я. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 334 с.
4. Дебс Г.Г. Военное соприкосновение между римлянами и китайцами в античное время / Дебс Г.Г. // *Вестник древней истории*. - 1946. - №2. - С.45–50.
5. Кадырбаев А. Ш. Великие переселения народов с востока в центр Азии: юэчжи, сюнну, канцзюи, усунь и их государства. III век до н. э. — V век н. э. (по материалам истории китайских династий) / Кадырбаев А. Ш. // *Иран-наме. Научный востоковедческий журнал*. - 2009. - №1(9). – С.35-56
6. Мандельштам А.М. Памятники кочевников Кушанского времени в Северной Бактрии/ Мандельштам А.М. // *Труды Таджикской археологической экспедиции Института археологии АН СССР и Института истории им. А. Дониша АН Таджикской ССР*. Том VII. - Ленинград, 1975. -228 с.
7. Махлаюк А.В. Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность / Махлаюк А.В. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2006. – 440 с.
8. Моммзен Т. История Рима / Пер. под ред. С. И. Ковалева и Н. А. Машикина/ Моммзен Т. – Санкт-Петербург: Наука, 1997. – 638 с.
9. Новокшионов Д. Е. Война и язык: тарго, маргарита и узбеки / Новокшионов Д. Е. // *Клио. Журнал для ученых*. – 2012. - №10 (70). - С.46-50.
10. Новокшионов Д.Е. Гораций о римских пленных / Новокшионов Д.Е. // *Классическая филология. Материалы секции XL Междунар. филол. конф. 14–19 марта 2011 г.* - Санкт-Петербург, 2011. - С.8-14.
11. Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах. Т.1. / Плутарх. - Москва: Наука, 1994. – 702 с.
12. Помпей Трог. Юстин, Марк Юниан. Эпитома сочинения Помпея Трога *Historiae Philippicae* / Пер. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комм. К. В. Вержбицкого, М. М. Холода / Помпей Трог. Юстин, Марк Юниан. – Санкт-Петербург, 2005. – 490 с.
13. Пьянков И.В. Средняя Азия в античной географической традиции / Пьянков И.В. - Москва: Восточная литература, 1997. – 343 с.
14. Рерих Ю.Н. Тибет и Центральная Азия. Статьи, лекции, переводы / Рерих Ю.Н. - Самара: Издательский дом «Агни», 1999. – 368 с.
15. Смыков Е.В. Парфия и Рим в 44–40 гг. до н. э.: от ограниченного вмешательства к массированному вторжению / Смыков Е.В. // *Античный мир и археология*. - 2010. - Вып. 14. - С.138–151.
16. Смыков Е.В. Сирийское наместничество Авла Габиния / Смыков Е.В. // *Античный мир и археология*. - 2006. - Вып. 12. – С.198-213.
17. Тихомиров А. Миграции народов. Бытие как исторический источник / Тихомиров А. – Москва: Литагент Ридеро, 2017. – 246 с.

Reference Literature:

1. **Belikov A.P.** Parthian campaign of Crassus: military-technical aspect // *Para bellum*. 2001, - No. 12. - pp.35-48.
2. **Belikov A.P.** Rome and Parthia: the origins of mutual rejection // *Ancient World and Archeology*. Issue. 11. - Saratov, 2002. - pp.51-52
3. **Bichurin N.Ya.** Collected works about the peoples who lived in Central Asia in ancient times. V.-II. - M.-L.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1950. - 334 pp.
4. **Debs G.G.** Military contact between Romans and Chinese in ancient times // *Bulletin of Ancient History*. - 1946, No. 2. - pp. 45–50
5. **Kadyrbaev A. Sh.** Great migrations of peoples from the East to the center of Asia: **yuezhis, xiongnu, kanjuis, usuns** and their states. 3rd century BC. - 5th century AD. (based on the history of Chinese dynasties) // *Iran-Name. Scientific Oriental Journal*. - 2009, No. 1 (9). - pp.35-56
6. **Mandelstam A.M.** Monuments of nomads of the Kushan time in Northern Bactria // *Proceedings of the Tajik archaeological expedition of the Institute of Archeology under the USSR Academy of Sciences and the Institute of History named after A. Donish under the Academy of Sciences of the Tajik SSR*. Volume VII. - L., 1975. -228 pp.
7. **Makhlayuk A.V.** Soldiers of the Roman Empire. Traditions of military service and military mentality. Faculty of Philology under St. Petersburg State University, 2006. - 440 pp.
8. **Mommsen T.** The History of Rome / Under the editorship of S.I. Kovalev and N.A. Mashkin. - St. Petersburg: Science, 1997. - 638 pp.
9. **Novokshonov D.E.** War and language: **margo, margarita** and Uzbeks // *Clio. Journal for scientists*. - 2012, No. 10 (70). - pp.46-50.
10. **Novokshonov D.E.** Horace on Roman Captives // *Classical Philology. Materials of section XL International philological conference March 14–19, 2011 - St. Petersburg, 2011*. - pp.8-14.
11. **Plutarch.** Comparative life description in two volumes. V.1. - M.: Science, 1994. - 702 p.
12. **Pompeus Trogus. Justin, Mark Yunian.** Epitome of Pompeyus Trogus *Historiae Philippicae* / Translation by A. A. Dekonsky, M. I. Rigzhsky; under the editorship of M. Ye. Grabar-Passek; Commentaries by K. V. Verzhbitsky, M. M. Holod. - St. Petersburg, 2005. - 490 pp.
13. **Pyankov I.V.** Central Asia in the ancient geographical tradition. - M.: Publishing company "Eastern Literature", 1997. - 343 pp.
14. **Roerich Yu.N.** Tibet and Central Asia. Articles, lectures, translations. - Samara: "Agni" Publishing House, 1999. - 368 pp.
15. **Smykov E.V.** Parthia and Rome in 44–40 BC: from limited intervention to massive invasion // *Ancient World and Archeology*. 2010. - Issue. 14. - pp.138–151.
16. **Smykov E.V.** Syrian governorship of Aulus Gabinius // *Ancient World and Archeology*. 2006. - Issue. 12. - pp.198-213.
17. **Tikhomirov A.** Migration of peoples. "Genesis" as a historical source. - M.: Litagent Ridero, 2017. - 246 pp.

УДК 902/904

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-13-22

**ТАЪРИХ ВА ЁДГОРИҲОИ МЕЪМОРИИ
ХУҶАНДИ АСРҲОИ XIII – XIV**

**ИСТОРИЯ И АРХИТЕКТУРНЫЕ
ПАМЯТНИКИ ХУДЖАНДА XIII–XIV вв.**

**HISTORY AND ARCHITECTURAL
MONUMENTS OF KHUJAND OF THE
XIII-XIV CENTURIES**

Бобочонова Муаззама, муаллими кафедраи археология, этнография ва динииносии МДТ «ДДХ ба номи академик Бобочон Гафуров»; **Раҳимов Набиҷон Турдиалиевич**, д.и.т., профессори кафедраи археология, этнография ва динииносии МДТ «ДДХ ба номи академик Бобочон Гафуров» (Тоҷикистон Хуҷанд)

Бободжанова Муаззама, преподаватель каф. археологии, этнографии и религиоведения ГОУ «ХГУ им. акад. Б.Г.Гафурова»; **Рахимов Набиджон Турдиалиевич**, д-р ист.наук, профессор кафедры археологии, этнографии и религиоведения ГОУ «ХГУ им.акад. Б.Г. Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)

Bobojonova Muazzama, lecturer of the department of archeology, ethnography and religion studies under SEI “KhSU named after academician B.G. Gafurov”, **Rahimov Nabijon Turdialievich**, Doctor of History, Professor of the the department of archeology, ethnography and religion studies under SEI “KhSU named after academician B.G. Gafurov” **E-MAIL: muazzama1990@mail.ru** Tajikistan, Khujand

Калидвожаҳо: таърихи Хуҷанд, Шохроҳи абрешии, бодиянишинҳо ва ислом, меъморӣ, мақбараҳо, ёдгориҳои асрҳои XIII-XIV

Заминаи таърихӣ ва омилҳои пайдоиши ёдгориҳои меъморӣ асрҳои XIII-XIV дар Хуҷанд, ки яке аз марказҳои қадима ва муҳимми тиҷорати Шохроҳи абрешии буд, баррасӣ шудааст. Ёдгориҳо мазкур мероси фарҳангӣ буда, хусусиятҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва маданияи давраи баррасишавандаро инъикос мекунанд. Қайд шудааст, ки истилои муғулҳо (1219-1221) на танҳо шумораи зиёди аҳолии мусулмонро ҷисман нобуд кард, балки осори фарҳанги моддӣи Шарқи Наздик ва Осиёи Миёнаро аз байн бурд. Аммо истилогарон ба фарҳангу дини маҳаллӣ дастболо шуда натавонистанд: аввал хонҳои алоҳида, баъд намоёндогони ашироф ва бодиянишинони одӣ исломро қабул карданд. Қабули ислом аз ҷониби элитаи чағатойӣ аширофи бодиянишин ва заминдорони маҳаллиро ба ҳам наздик намуд. Дар баробари ин нақшу нуфузи рӯҳониёни мусулмон баланд гардид. Мусулмонони “нав”, ки аз аширофи муғул, хосатан хонҳо буданд, меҳостанд бо кори амалӣ мавқеи худро «нишон диҳанд». Онҳо ба сохтмони масҷиду мадрасаҳо мусоидат намуда, барои ташикили мактабу китобхонаҳо шароит фароҳам меоварданд. Ин амал ва кӯшишу ғайрат дар бунёди инишооти динӣ дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон, аз ҷумла дар Хуҷанд (масалан, мақбараҳои Тубахон, Ҳазрати Бобо ва Шайх Муслиҳитдин) зоҳир гардид.

Ривояту анъанаҳо бо ҳар яки онҳо алоқаманд буда, аз аҳамият ва маъруфияти рӯзафзуни ёдгориҳои динӣ ва зиёратгоҳҳои мусулмонӣ қад-қади Шохроҳи абрешим шаҳодат медиҳанд.

Ключевые слова: история Худжанда, Шёлковый путь, знать номадов и ислам, архитектура, мавзолеи, памятники XIII-XIV веков

Рассматриваются исторический фон и факторы появления архитектурных памятников XIII-XIV веков в Худжанде – одном из древних и важных городских торговых центров Шёлкового пути. Эти памятники являются культурным наследием, отражающим социально-политические и культурные особенности рассматриваемого периода. Отмечается, что монгольское завоевание (1219-1221 гг.) привело к физическому уничтожению не только большого числа мусульман, но и материальной культуры Среднего Востока и Средней Азии. Однако завоеватели были побеждены местной культурой и религией: ислам сначала принимали отдельные ханы, а потом и представители знати и рядовые кочевники. Принятие ислама элитой чагатайской среды сближает кочевническую и оседло-земледельческую знать. При этом происходит возвышение мусульманского духовенства. Новые мусульмане из монгольской знати, особенно ханы, стремились показать и доказать свою набожность практическими делами: строили мечети, медресе, организовывали школы и библиотеки. Эта активность и рьяность проявилась в активном строительстве культовых сооружений в городах Мавераннахра и Хорасана, в том числе в Худжанде (например мавзолеи Туба-хана, Хазрати Бобо и шейха Муслихитдина). С каждым из них связаны легенды и предания, свидетельствующие о росте значимости и популярности культовых памятников и мусульманских святынь на трассах Шёлкового пути.

Key-words: history of Khujand, Silk Road, nomads' elites and Islam, architecture, mausoleum, monuments of XIII – XIV centuries

*The article dwells on the historic background and factors which caused an emergence of architectural monuments of the XIII – XIV centuries in Khujand, one of the ancient and important urban trade centers of the Silk Road. These monuments are a cultural heritage that reflects the socio- political and cultural characteristics of the studied period. It is noted that the Mongol conquest (1219-1221) led to a physical extirpation of not only a large number of Muslims but to extermination of the material culture of the Middle East and Central Asia either. However, the conquerors were defeated by the local culture and religion: first, individual **khans**, then representatives of nobility and ordinary nomads accepted Islam. The adoption of Islam by the elite of the Chagatay milieu consolidated the nomadic and settled agricultural nobilities. At the same time, the role of Muslim clergy was being elevated. The new Muslims out of Mongolian elite, especially **khans**, sought to “show off” and prove their piety by practical deeds: mosques and **madrasahs** were built, schools and libraries were organized. Activeness and zealously manifested themselves in strenuous constructions of the religious buildings in the cities of Mawerannahr and Khorasan, Khujand inclusive (the mausoleums of Tubakhan, Khazrati Bobo, and Sheikh Muslikhiddin). Legends and traditions are associated with each of them testifying to the growing importance and popularity of religious monuments and Moslemic shrines along the Silk Road.*

Хар як давраи таърих дар нақшаи рушди тамаддун ҷойгоҳ ва вижагиҳои худро дорад, ки ифодаи он арзишҳои моддӣ ва ғайримоддӣи давраи мазкур мебошад. Чунин андешаро нисбати таърихи яке аз шаҳрҳои қадимаи Осиёи Миёна - Хучанд баён кардан мумкин аст.

Хучанд, ки дар чоряки аввали ҳазораи I-уми пеш аз милод ҳамчун шаҳраки хурд дар соҳили чапи дарёи Сир ба вучуд омадааст, баъдан ба чорроҳае дар роҳҳои асосии байниминтақавии Осиёи Марказӣ (ба сӯи Суғд, Шош, Илоқ, Фарғона ва ғ.) табдил ёфта, ҳамзамон дар тӯли фаъолияти худ як маркази транзитӣ дар Шохроҳи абрешим (асри II пеш аз милод - асри XVI милодӣ) буд.

Дар асрҳои X-XIII, махсусан дар арафаи ҳамлаи муғулҳо ба Мовароуннаҳр, Хучанд яке аз шаҳрҳои бузурги минтақа ба шумор мерафт. Мавқеи хуби ҷуғрофӣ (дар чорроҳаи тичорат, дар маркази воҳаи шукуфони кишоварзӣ, мавҷудияти асоси истихроҷи маъдан - конҳои Қарамазор ва диг.) ба рушди тичорату ҳунар, болоравии иқтисодӣ ва сиёсии Хучанд мусоидат кард.

Ҳафриёти бостоншиносӣ ва бозёфтҳои нодир низ аз рушди шаҳру ҳаёти шаҳри Хучанд гувоҳӣ медиҳанд. Дар чараёни таҳқиқи омӯзиши қитъаҳои гуногуни шаҳр, ҳудуди он ва замони ба шаҳр ҳамроҳ шудани ин ё он қитъаи алоҳида муқаррар карда шудаанд. Марҳилаҳои васеъшавии ҳудуди марзии шаҳр тавассути шурфҳои археологии академик Н.Н.Негматов муқаррар карда шудаанд. Ҳафриёт нишон дод, ки дар ибтидои асри XIII ҳудуди шаҳри мазкур, ҳудуди шаҳристону рабод, минтақаҳои Чоршанбе, Панҷшанбе, маҳаллаҳои атрофи Ҳазрати Бобо, Тубахон, Кулолгарон, Кӯпруки баланд, Таги савр ва ғайраро дар бар мегирифтанд. Қалъаи шаҳр ва арк дар ҳудуди қаблии худ боқӣ монданд, аммо дар ин ҷо қорҳои таъмириву сохтмонӣ низ анҷом дода мешуданд: қисмати деворҳо ва манораҳо нав карда шуданд, дар болои арк ба ҷои пешина маҷмааҳои қасри нав сохта шуданд [9, 3-15].

Дар баробари инкишофи ҳунаремандӣ робитаҳои тичоратии байналхалқӣ мустақкам гардиданд. Хучанд дар мавзеи калидӣ - дар даромадгоҳи водии Фарғона ҷойгир шуда буд. Роҳҳои асосии Дашти Қипчоқ, Хоразм, Бухоро, Марв, Самарқанд ва Тошканд ба Фарғона, Кошғар ва Чин дар Хучанд ба ҳам мепайванданд. Аз ин ҷо роҳҳои соҳили ростӣ дарёи Сир ба Намангон ва аз соҳили чапи он ба Андиҷон оварда мерасонданд. Тоҷирони бонуфуз ба рушди тичорат дар Шохроҳи абрешим саҳми бузург гузоштаанд. Дар байни онҳо машхуртарин - Маҳмуди Ялавоч – тоҷири хоразмӣ дар хидмати Чингизхон, дигаре – Аҳмади Хучандӣ буданд.

Рушди таърихӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи Хучанд дар натиҷаи ҳучуми лашкари муғул муддате рӯ ба таназзул ниҳод. Дар охири соли 1219 муғулҳо шаҳро муҳосира карданд. Бино ба маълумоти маъхазҳои хаттӣ сарвари мудофияи Хучанд – садри шаҳр Темурмалик дар қазираи мустаҳками дарёи Сир (Ҳисори олӣ) ҷойгир шуда, ба муғулҳо ҳамла мекард. Пас аз тамом шудани захираҳо, Темурмалик бо ҷанговарони худ тавассути қаиқ(заврақ)-ҳо ба самти поёнии Сирдарё ба ҷониби Хоразм ҳаракат намуд ва дар он ҷо бо Ҷалолиддини Хоразмшоҳ иттифок барпо намуд.

Истилои муғул ба инкишофи фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна зарбаи ногуворе зад. Дар соҳаҳои гуногуни маданият таназзул мушоҳида мешавад. Муғулҳо ба муқобили ислом як қувваи даҳшатнок гардиданд: онҳо на мусулмонон, на рӯхониён ва на муқаддасоти мусулмонро эътироф ва эҳтиром намекарданд. Дар марҳилаи аз соли 1220 то соли 1260 муғулҳо тамоми давлатҳои мусулмонии Осиёи Миёна, Шарқи Миёна ва Наздикро забт намуда, пойтахти ҷаҳони ислом - Бағдодро ба дасти худ гирифтанд. На танҳо пайравони дини ислом, балки марказҳои фарҳанги мусулмонӣ - масҷидҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо низ нобуд карда мешуданд.

Аксарияти мутафаккирон, олимон, шоирону нависандагон, уламои дин маҷбур шуданд, ки Мовароуннаҳро тарк намоянд. Муътадилшавии ҳаёти иқтисодӣ ва фарҳангӣ

дар охири асри XIII мушоҳида шуда, аз нимаи дуюми асри XIV тадричан болоравии маданияти Осиёи Миёна оғоз меёбад ва, дар давраи давлати Темур ва Темуриён хеле ривоч ёфт.

Хучуми муғулҳо ба Осиёи Миёна бо куштори берахмонаи аҳоли, харобшавии шаҳрҳо ва сарватҳои моддӣ якҷоя рӯй дода буд. Чингизхон Осиёи Миёнаро ба улуси писараш Чағатой табдил дод. Хучанд, ки соли 1220 аз тарафи муғулҳо забт карда шуда буд, низ хароб ва валангор гардида буд. Аммо дере нагузашта Хучанд ба сифати қароргоҳи волии муғулҳо Маҳмуди Ялавоч, сониян писараш Масъуд, интихоб шуд. Дар дараи Битиклики кӯҳҳои Муғул (дар соҳили рости Сирдарё, рӯ ба рӯи аз Хучанд) навиштаҷоте мавҷуд аст, ки бевосита бо Масъуд алоқаманд мебошад. Катибаи мазкур соли 624 ҳиҷрӣ (1227 м.) навишта шудааст [12, 93-94]. Эҳтимол, Хучанд чун шаҳре, ки дар он тамоми андозҳо барои муғулҳо ҷамъоварда мешуданд, ба зудӣ эҳё шуд.

Вазъияти маданияти моддӣ ва маънавии Хучанд дар давраи муғулҳо ба қадри кофӣ омӯхта нашудааст. Тафовути ҷиддӣ байни бодиянишонони бегона, истилогарон ва аҳолии маҳаллӣ дар ибтидои асри XIII, дар охири садаи мазкур тадричан коҳиш меёбад. Тавре ки муҳаққиқи давраи мазкур Г.А.Федоров - Давидов, қайд кардааст дар охири асри XIII - ибтидои асри XIV хонҳои муғул бо мақсади “ба низом даровардани тиҷорат, муомилоти пулӣ ва аз ғоратгарии ашрофи кучманҷӣ ҳифз кардани аҳоли дар улусҳои худ ислоҳот мегузаронанд. Аз он вақт инчониб дар улусҳо рушди шаҳрҳо ва афзоиши шадиди тиҷорат, ки аз ҷониби хонҳо ташвиқ карда мешуданд, ба назар мерасад” [20, 216]. Гарчанде муғулҳо давлатҳои мусулмониро забт карданд ва сарватҳои моддӣ онҳоро соҳиб шуданд, вале дин ва ҳувияти исломиро нобуд карда натавонистанд.

Дар асри XIV қароргоҳи Чағатойӣҳо ба маҳалҳои алоҳидаи тобеи онҳо кӯчиданд, намояндагони оилаи ҳукмрони чингизӣён исломро қабул карданд. Аввал хони Олтин ўрда (Ўрдаи Тиллоӣ) - Беркехон, баъд Илхонӣён ва Чағатойӣён. Маҳмуд Ғазон Илхонӣён (солҳои ҳукмронӣ 1295-1304) 17 июни соли 1295 дини исломро ҳамчун дини давлатии хонигарии худ эълон кард. Тармаширинхон (1331-1334) дар байни Чағатойӣён аввалин шуда исломро қабул кард. Дар пайравии хон аввал намояндагони ашроф ва, баъд, тадричан, табақаҳои дигари истилогарон исломро пазируфтанд. Вазъияти мазкур ба зухуроти сиёсати нави ҷамъияти дастаҷамъона асос гузошт. Истилогарон - муғулҳо бо мақсади мустаҳкам намудани мавқеи худ бо роҳи ришва ва зӯрӣ руҳонӣён, тоҷирон ва ашрофи феодалии маҳаллиро ба тарафи худ кашида, онҳоро барои ҳукмронии кишвари худ истифода мебарданд.

Қабули ислом аз ҷониби муғулҳои улуси Чағатойӣҳо омили муҳимми сиёсӣ ва мафкуравӣ гардид. Моҳияти он чунин буд, ки “дар нимаи аввали асри XIV ғолибон мағлӯб шуданд. Чунин буд як навъи истиора” [1,7; 17,103]. Ҳокимони нави мусалмонон ба сарпарастии ислом, бунёди масҷиду мадрасаҳо шурӯъ карда ба рӯҳонӣёни мусулмон тавачҷуҳи хоса зоҳир карданд. Муҳаққиқон қайд мекунанд, ки «...дар охири асри XIII-нимаи аввали асри XIV сохтмони иншоотҳои динӣ дар авҷ буд» [4,609; 18,676-695].

Таърих ва фарҳанги Хучанди асрҳои XIII -XIV дар маъхазҳои хаттӣ ва бостоншиносӣ инъикос ёфтанд, ки барои омӯзиши хусусиятҳои генезиси фарҳангии давраи баррасишаванда имкон медиҳад. Дар заминаи таназзули умумӣ, ҳолати Хучанд нисбат ба дигар шаҳрҳои он замон беҳтар ба назар мерасид. Чуноне ки дар боло зикр гардид, Маҳмуди Ялавоч ва писари ӯ Бурҳониддин Масъудбек ба сифати шахсони эътимодноки Чингизхон ва вориси ӯ хони бузург Ўқтой ба танҳо – ҳукуки аз аҳоли ҷамънамудани андозу боҷ соҳиб буданд. Хучанд ба қароргоҳи Маҳмуди Ялавоч табдил ёфт. Мувофиқи таҳқиқи профессор Н.Турсунов, «Маҳмуди Ялавоч ва Бурҳониддини Масъуд дар Хучанд аз соли 1226 то соли 1238 зиндагӣ кардаанд. Онҳо сарвари Идораи граҷдани

Мовароуннахр ва дорои унвонҳои «басару-л-хоҷиб» (айнан «чашми дарвозабон») ва соҳиби Мовароуннахру Туркистон» буданд. [16, 47].

Дар баробари ин, Хучанд яке аз марказҳои бонуфузи дини ислом ва таълими Қуръони Мачид дар Мовароуннахр буд. Маълум, ки хони муғул Беркехон ба омӯзиши Қуръон аз яке аз имом-хатибони мусулмонон дар Хучанд шурӯъ кардааст [1, 10; 3, 57]. Олим ва адиб Ҷамоли Қаршӣ дар асараш «Мулҳақоту-с-сурах» (охири асри XIII- ибтидои асри XIV) доир ба маҳфили илмӣ ва олимони номдору бузурги дину диёнаати Хучанд маълумоти ғураиш овардааст [5, 147-148].

Мероси фарҳангии Хучанд дар қабатҳои археологии шаҳр ва иншооти меъмории дорои хусусияти дунявӣ ва мазҳабӣ боқӣ мондааст. Бозёфтҳои бостоншиносон миқдори муайяни маълумотро дар бораи боқимондаҳои модии шаҳр дар давраи баррасишаванда пешниҳод менамояд, ки маълумоти маъхазҳои хаттиро тасдиқ мекунад. Чанд катиба, қалъаи Темурмалик дар ҷазираи Сирдарё, зиёратгоҳҳо ва ёдгориҳои асосии меъмории макбараҳои Тубахон, Ҳазрати Бобо ва Шайх Муслиҳиддин, аз ҷумлаи мероси фарҳангии Хучанди асрҳои XIII - XIV мебошанд.

Қустуҷӯи боқимондаҳои қалъаи Темурмалик дар ҷазираи Сирдарё дар охири асри XIX оғоз ёфт. Ҳангоми ҳафриёти А.Л.Кун дар ҷазираи Ёваарал (Тиллокон) бозёфтҳои ба асрҳои XII-XIII тааллуқдошта пайдо шуданд. Ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри XX, то сохтмони Нерӯгоҳи барқи обии Фарҳод дар канори ҷазира боқимондаҳои деворҳо намоён буданд. Холо сатҳи оби дарёи Сир баланд шуда (баъди ба вучуд омадани обанбор дар поёноб), боқимондаҳои деворҳои қалъа зерин об мондаанд. Дар асоси ин маълумот метавон тахмин кард, ки қалъаи Темурмалик, ки онро Ҷувайнӣ тавсиф кардааст, дар ҷазираи Тиллокон воқеъ буд [13, 48-50].

Дар нимаи дууми асри XIV бо афзоиши суботи иқтисодӣ ва сиёсии ҳаёт дар Мовароуннахр ва дар шаҳри Хучанд низ сохтмони бошукӯҳу боҳашамат вусъат ёфт. Ҳамин тариқ, асрҳои XIII - XIV сохтмони як қатор биноҳои диниро дарбар мегирад, ки аз ҷаҳол шудани меъмрон ва илми меъмории шаҳодат медиҳад. Дар ин давра зиёратгоҳҳои асосии шаҳр ба вучуд омадаанд, ки намунаи беҳтарини онҳо оромгоҳҳои Тубахон, Ҳазрати Бобо ва оромгоҳи Шайх Муслиҳиддин мебошанд.

Боқимондаҳои оромгоҳи Тубахон дар қисмати қадимаи Хучанд дар шурфи №14 ва №15 кашф карда шудаанд [8, 95]. Тадқиқот нишон дод, ки оромгоҳи Тубахон ёдгории духонаи аз хиштҳои пухта сохташуда буда, бо даромадгоҳи боҳашамат ва санги мазори бо терракота (сафолӣ сирдор) кошинкорӣ гардида, оро дода шудааст. Ёдгории мазкур номи намоёндаи Ҷағатойӣ - Тува(Дува)-хонро, ки солҳои 1282-1306 ҳукмронӣ кардааст, соҳиб шудааст. Боқимондаҳои ғӯрхона ва зиёратхона ҳафр карда шуданд [7, 45-60]. Дар натиҷаи ковуков маълум гашт, ки дар сохтмон хишти тунуки пухтаи дарозрӯя истифода шудааст. Ин мисоли равшани қабули ислом аз ҷониби Чингизӣ улуси Ҷағатой ва инчунин баланд шудани нақши руҳонӣ мусулмон, мебошад.

Дар асри XIV, дар қисмати шимолу шарқии шаҳр оромгоҳи дигар - Ҳазрати Бобо сохта мешавад, ки даромадгоҳи он (пештоқ), то миёнаҳои асри XX нигоҳ дошта шуда, бо лавҳаи бо нақшу ниғори наботӣ ва геометрӣ (ҳандасӣ) ғажакоришуда музайен буд [10, 3-17]. Мутаассифона, боқимондаҳои оромгоҳ нобуд шуданд.

Маҷмааи таърихию меъмории дигари шаҳр бо номи арбоби маъруфи динӣ Ҳазрати Бобо Камоли Хучандӣ алоқаманд аст. Маълум, ки ин пир, устод ва мураббии мардум дар охири асри XII - нимаи аввали асри XIII зиндагӣ карда, дар ин қисмати шаҳр ба ҳок супурда шудааст. Дар асри XIV дар болои оромгоҳи Ҳазрати Бобо макбара сохта шуд. Бино ба маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, Ҳазрати Бобо Камоли Хучандӣ пайрави ҷағатӣ

Кубравия буд [2,23]. Дар маъхазҳо далелҳои мавҷуданд, ки Ҳазрати Бобо устои Мавлоно Чалолуддин Румӣ будааст, ки ба ганчинаи назми ирфонӣ ва фарҳангии башарӣ саҳми бузург гузоштааст.

Чанд маълумот оид ба зиндагиномаи Ҳазрати Бобо дар рисолаи «Латоиф-ут-таворих»-и Саид Ашраф Чаҳонгирӣ мавҷуд аст. Бо номи Ҳазрати Бобо Камоли Хучандӣ чандин ривоятҳо алоқаманд аст, ки дар байни аҳолии Хучанд мавҷуданд. Бино ба як ривоят Ҳазрати Бобо бунёдгузори қисми асосии Хучанд аст, дар ривояти дигар наҷотдиҳандаи шаҳр аз харобшавии истилогарони хориҷӣ мебошад [6,78].

Дар ибтидо, оромгоҳ як хучраи гунбаздор буд. Аммо шакли дақиқи биноро тавсиф кардан душвор аст, зеро дар натиҷаи таъмири такрорӣ дигаргуниҳо ба амал омадаанд. Дар миёнаҳои солҳои 50-уми асри XX, вақте ки ин ёдгори аз ҷониби мутахассисон баррасӣ ва тавсиф карда шуд, аз биноҳои қаблӣ пештоқ бо токи амиқ ва як хучраи мураббаъ бо ду сӯроҳӣ (дар токи пештоқ ва девори муқобил) боқӣ монда буданд.

Ҳангоми сохтани бинои мазори Ҳазрати Бобо устоҳо аз қошқини рӯкашӣ истифода мебарданд. Дар ҷойҳои гуногуни деворҳои берунии мазори Ҳазрати Бобо қошқинҳои рӯкашӣ бо сири ранга пӯшонидашуда гузошта шудаанд. Онҳо назар ба хиштҳои кӯҳнаи бини хурдтар буда, дар девори зарду хокистарранги одӣ ҳамчун нуқтаҳои дурахшон фарқ мекунанд. Ин хиштҳо шакли трапетсия (чоргушае, ки ду тарафи он байни худ мутавазӣ ва ду тарафи дигараш ғайримутавазӣ аст) доранд. Рӯи хиштҳо бо гулҳои сурху сафед, фирӯзиву кабӯд пушида шудааст. Ба ғайр аз хиштҳои якранг, ҳамчунин хиштҳои мавҷуданд, ки дар рӯи онҳо якчанд рангҳо омехта шудаанд: сурхи манганӣ, сафед ва фирӯзӣ дар тавъамии гуногун.

Нақшу нигори ин хиштҳои ороишӣ, инчунин усули тайёр кардани онҳо ва шакли онҳо ҳоси меъмории Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV мебошад. Маҳз ба давраи мазкур усули «қошинқории фиребӣ» ҳос аст, ки дар онҳо майдонҳои рангини алоҳида бо буридани рӯи онҳо аз ҳамдигар ҷудо карда мешаванд [6, 78].

Баъдан дар ин ҷо маҷмааи бузурги фарҳангӣ, аз ҷумла, ба ҷуз мазор, биноҳои масҷидҳои кӯҳнаю нав ва дигар биноҳо ба вуҷуд омадаанд. Масҷиде, ки дар паҳлӯи мазор сохта шудааст, ба асри XVIII тааллуқ дорад. Масҷиди, ки умумишаҳрӣ буд, бо наққошҳои рангоранг оро дода шудааст.

Ҳамзамон дар маркази шаҳри Хучанд бузургтарин маҷмааи мазҳабӣ ба вуҷуд омад. Ин ёдгории меъмории бо номи шоир ва ғафх Шайх Муслиҳиддин (баъзан Маслаҳатаддин ё Шайхи Маслаҳат низ мегӯянд), ки дар охири асри XII - ибтидои садаи XIII зиндагӣ кардааст, алоқаманд аст [19]. Ҳафриёти бостоншиносӣ собит намуд, ки ин қисми шаҳр аллакай дар асрҳои XI - XII обод гардида буд. Дар ҷараёни ҳафриёт боқимондаҳои мақбараи қадимтар, ки ба асри XII тааллуқ доранд, ошкор карда шуданд. Нақшаи ду хучра (520x690, 520x290 см) маълум намуд, ки мувофиқи он бинои мақбараи аввала росткунча буда, дар меҳвари шарқу ғарб тӯл кашидааст. Таҳкурсии ин иншооти дафн аз санги бинокорӣ ва деворҳо аз хиштҳои пухтаи росткунчаи андозааш 27x12x3,5 ва 28x15x4 см сохта шудаанд.

Дар шурфе, ки дар хучраи шимолу шарқӣ гузошта шуда буд, пораҳои майолика (қошинқорӣ - ороиши ҳоси меъмории нимаи дууми асри XIV) ёфт шуданд. Дар зер қисми шимолу шарқии мақбараи баъдӣ (пасин) боқимондаҳои деворҳои ороишӣ бо нақшу ниғорҳои ҷандасӣ аз сафолакҳои қандақоринашуда («бантӣҳо») ва хиштчаҳо бо ранги сафед ва фирӯзаранг ёфт шуданд. Пораҳои қошқинҳои қандақоринашуда низ маҳфуз мондаанд [11, 87-97; 15, 122-134]. Сипас, дар асрҳои XIV - XV оромгоҳи нави духучрагӣ аз хишти пухта бо даромадҳои боҳашамате, ки бо хиштҳои рӯкаш зинат ёфтааст, сохта

мешавад. Минбаъд оромгоҳ чандин маротиба азнавсозӣ ва таъмиру тармим шуда, танҳо дар асри XVII намуни зохирии имрӯзаи пайдо кард. Бинои таъмиршуда то рӯзҳои мо боқӣ мондааст [6, 48-50]. Дар асрҳои минбаъда дар назди оромгоҳ ансамбл (мачмаа)-ибузург, аз ҷумла биноҳои масҷидҳои кӯҳна ва нав, манора ва қабристони хурде ташкил ёфт.

Дар айни замон макбара - ёдгории бузургтарини шаҳр буда, ба меҳвари шарку ғарбӣ нигаронида шудааст. Ин бинои дуошёнаӣ дорои пештоқ ва гунбаз аст. Макбара аз ду қисм иборат аст: яке шакли салибдори марказӣ дорад (зиёратхона), дигараш - хучраи чоркунча бо қабр (гӯрхона). Зиёратхонаи барҳавоӣ салибшакл дорои се даромадгоҳ кушод (аз тарафи ҷануб, ғарб ва шимол) мебошад. Гӯрхона чор хучраи кунҷаки дорад, ки чоркунҷаро ташкил медиҳанд (18,5x18,5). Хучраҳо алоҳидаанд, бо биноҳои марказии зиёратхона ва гӯрхона иртиботе надоранд. Шифтҳои гунбази онҳо дар арконҳо ва бодбонҳои сипаршакл ҷойгир шудаанд. Гунбази берунии гӯрхона дар болои пояи гунбаз баланд бардошта шудааст. Тавре ки муҳаққиқон-таъмиргарон қайд мекунанд, дар болои зиёратхона гунбази дукарата (дуқабата) низ мавҷуд будааст, ки пояи баланду борик дорад. Қолиби таваҷҷӯҳ аст, ки фризи кандакорӣ бо навиштаҷоти арабӣ ва ороиши спиралӣ (печутоб) ба девори шарқии зиёратхонаи оромгоҳ гузошта шудааст [6, 45].

Дар маркази гӯрхона санги мазори бо чуб пушидаи асрҳои асрҳои XIV-XV ва дорои кандакорихо ва нақшҳо гузошта шудааст. Ороиш дар асоси тавъамкунии ситораҳои дахкунча, ромб, панҷкунча ва дигар нақшҳои ҳандасӣ (геометрӣ) сохта шудааст, ки майдонҳои онҳо бо ороишҳои хурди гули услубӣ пур карда шудаанд. Сағонаи макбара хеле ҷолиб аст, ки аз ҷӯб бо қуроқҳои қошикорӣ сохта шудааст, ки аз ҷиҳати услубӣ ба сағонаи оромгоҳи бухороии Сайфиддин Боҳарзӣ монанд мебошад.

Аз ороиши дохилии оромгоҳ-мазори аввала пештоқҳои ороиши ҳандасӣ (геометрӣ), ки аз хишти сирдори сафед ва фирӯзаранг-қабуд дар якҷоягӣ бо чило сохта шудаанд, маҳфуз шудаанд. Ҳамвории пештоқҳо бо тасмаҳои терракотии қошинкорӣ бо шакли қабуди дарозрӯй, ки дар ҷойҳои муайян бурида мешаванд, ҳудуд доранд. Дар мобайни онҳо ҳашт гули 4-барга бо сири сафедранг пӯшонда шудааст. Қисмати поёнро ду қатори ҷуфт хиштҳои сирдори қабуд, ки бо «камон»-ҳои сафед аз ҳам ҷудо карда шудаанд, оро додаанд.

Ҳамин тарик, яке аз марказҳои фарҳангии бостонии Мовароуннаҳр – шаҳри Хучанди асримиёнагӣ аз фоҷиҳои мудҳиш – истилои муғулҳо наҷот ёфта, дубора эҳё гардид, ки ёдгориҳои мероси фарҳангии асрҳои XIII—XIV аз он гувоҳи медиҳанд. Илова бар он, Хучанд ҳамчун маркази ҳукмронии муғулҳо: чун маркази маъмурӣ ва ҷамъоварии андозҳо аҳамият пайдо карда буд. Дар баробари ин эҳёи ҳаёти маданӣ ба назар мерасад. Мавзӯи асосии фарҳанг ғояи ибодати муқаддасон буд. Он ифодаи пурзӯр шудани таъсири нуфузи дин ва зуҳури муҳолифат ба таъсири мардуми бегона гардид. Ва ниҳоят, табақаи низомии муғул ва ашрофзодагон ба қабули ислом шурӯъ карданд ва дар натиҷа, қабули ислом аз ҷониби Чағатаиёни ҳукмрон, ашрофи кӯчманҷӣ ва муқими кишоварзиро ба ҳамдигар наздик мекунанд. Дар баробари ин нақши рӯҳониёни мусулмон меафзояд. Ин тамоюлро дар афзудани аҳамияти ёдгориҳои динӣ ва зиёратгоҳҳои мусулмонӣ ва шумораи онҳо дар Шохроҳи абрешим равшан мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар санъати замони мазкур мазмуни ғояҳои исломӣ низ ба таври назаррас афзоиш меёбад. Санъатшиносон ба афзудани ҳиссиёти нақшҳо, ҷустуҷӯи васеи воситаҳои нави ифодаи бадеии афкори ислом ишора мекунанд. Инро аз шумора ва вазифаи ёдгориҳои меъмории замони баррасишаванда дидан мумкин аст: парастии авлиё вусъат ёфта, шумораи мавзеи ибодат — мазору макбараҳо меафзояд.

Дар нимаи дуоми асри XIV бо болоравии суботи иктисодӣ ва сиёсии ҳаёт дар Мовароуннахр, аз ҷумла дар шаҳри Хучанд низ бунёди иншоотҳои бошукӯҳу боҳашамат вусъат меёбад. Маҳз дар ҳамин давра зиёратгоҳҳои асосии Хучанди асри миёнагӣ – оромгоҳи Шайх Муслиҳиддин, оромгоҳи Ҳазрати Бобо бунёд гардидаанд. Инчунин яке аз ҳокимони муғул Тубахон низ дар ҳамин ҷо дафн шудааст. Мақбараи ӯ (Тубахон) ба ибодатгоҳ табдил ёфтааст.

Ҳамаи инҳо биноҳои калоне мебошанд, ки аз хишти пухта сохта шудаанд ва нисбат ба биноҳои гирду атроф тафовут доранд. Меъмрон оромгоҳҳоро ба таври возеҳ месохтанд. Чунон ки кофтуковҳо нишон доданд, дар сохтмони ин мақбараҳо аз хишти гуногунранг ва майолика васеъ истифода бурдаанд.

Аз тамоми ёдгориҳои таърихиву меъмории шаҳри Хучанди асрҳои XIII - XIV, ки дар боло зикр шудаанд, оромгоҳи Шайх Муслиҳиддин ҳамчун яке аз ҷузъҳои номинатсияи Силсилаи фаромарзии «Роҳи абрешим: долони Фарғона-Сирдарё» ба Феҳристи пешакии мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО ворид гардид.

ПАЙНАВИШТ:

1. Арсланова А.А. Интеграция и взаимодействие монголов с «тюркским миром» по данным некоторых персоязычных историков дотимуридского периода/А.А. Арсланова//Средневековые тюрко-татарские государства. – 2019. - №11.- С.5-12.
2. Асадуллоев С. Ҳазрати Бобо/ Асадуллоев С.. – Худжанд, 1995. – 80 с.
3. Гарустович Г.Н. Средневековые авторы о распространении ислама в улусе Джучи /Г.Н.Гарустович //Вестник Академии наук Башкортостана. Т.12. – 2012. - №.33 – С.55-61.
4. Измайлов И.Л., Усманов М.А. Ислам в Улусе Джучи (История татар с древнейших времён. Т.3. Улус Джучи (Золотая Орда). 13 - середина 14 вв. / Измайлов И.Л., Усманов М.А. - Казань, 2009. – 728 с.
5. История Казахстана в персидских источниках. Т.1. Джамал Карши. Аль-Мулхакат би-с-сурах. – Алматы, 2005. – 404 с.
6. Каримова Г.Р., Филимонова Т.Г., Рахимов Н.Т. Номинация Всемирного наследия ЮНЕСКО. Фергано-Сырдарьинский коридор (Таджикистан) / Каримова Г.Р., Филимонова Т.Г., Рахимов Н.Т. – Душанбе, 2019. – 222 с.
7. Негматов Н.Н. Мавзолей Туба-хан/Н.Н.Негматов//Известия АН ТаджССР. Отд-ние общественных наук. – 1957. - №14. – С.45-60.
8. Негматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1957 г./ Н.Н. Негматов // Археологические работы в Таджикистане. Вып.5. – Сталинабад, 1959. - С.95-101.
9. Негматов Н.Н. Ходжент. Основные этапы истории/Н.Н. Негматов // Исследования по истории и культуре Ленинабада. – Душанбе, 1986. – С.3-15.
10. Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. К истории архитектурного комплекса Хазрати-бобо/ Н.Н. Негматов, С.Г. Хмельницкий // Известия АН ТаджССР. Отд-ние общественных наук. – 1960. - № 1. – С.3-17.
11. Никитина О.М. Об археологических изысканиях в зоне Мавзолея Шейха Муслихиддина в Худжанде / О.М. Никитина // Археологические работы в Таджикистане. – Вып.26 (1986 г.). – Душанбе, 2005. – С.87-97.
12. Панфилов О.В. Исследования петроглифов Моголтау в 1982 г./ О.В. Панфилов // Археологические работы в Таджикистане. – Вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.93-94.

13. Рахимов Н.Т. Чазираи Темурмалик/Н.Т.Рахимов//Мероси ниёгон (Наследие предков). – Душанбе, 2017. - №1 (19). – С.48-50.
14. Султанов Т.И. К историографии этнополитической истории улусов Джучи и Чигатая / Т.И.Султанов // Золотоордынское обозрение.- 2017. Т.5. №1.- С.74-94.
15. Талбакова Н.С., Никитина О.М. Архитектурно-археологические исследования мавзолея Шейха Муслихиддина в процессе реставрации /Н.С. Талбакова, О.М. Никитина // Исследования по истории и культуре Ленинабада. – Душанбе, 1986. – С.122-134.
16. Турсунов Н.О. Ҳафтхони Темурмалик / Турсунов Н.О. – Хучанд, 2003. – 404 с.
17. Усманов М.А. Об особенностях раннего этапа этнической истории Улуса Джучи / М.А.Усманов // Тюркологический сборник / 2001: Золотая Орда и ее наследие. - Москва, 2002. - С.96-126.
18. Хаутала Р. Исламизация Джучидского и Хулагидского улусов в сравнении: с точки зрения мусульманских и христианских источников / Р.Хаутала //Золотоордынское обозрение. – Т.6, №4.- 2018. – С.676-695.
19. Хмельницкий С.Г. Мавзолей Шейха Муслихиддина / Хмельницкий С.Г. – Худжанд, 2002. - 98 с.
20. Фёдоров-Давыдов Г.А. Исторические особенности городов в монгольских государствах Азии в XIII-XIV вв./ Г.А. Фёдоров-Давыдов // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. – Алма-Ата, 1983. – С.215-220.

References Literature:

1. **Arslanova A.A.** Integration and Interaction of the Mongols with the “Turkic world” according to some Persian- Speaking Historians of the pre-Timurid period // Medieval Turko - Tatar states. - 2019, №.11. -pp. 5 - 12
2. **Asadulloev S.** Khazrati Bobo. – Khujand, 1995. – 80pp.
3. **Garustovich G.N.** Medieval Authors about the Spread of Islam in Juchiulus (village) // Bulletin of the Academy of Sciences of Bashkortostan. V.12.- 2012, № 33 – pp. 55 – 61
4. **Izmaylov I.L., Usmanov M.A.** Islam in the **Ulus** of Juchi (History of the Tatars from Ancient Times. V.3. Ulus Juchi (Golden Horde) The XIII-th – the middle of the XVI-th centuries - Kazan, 2009. – 728 pp.
5. The History of Kazakhstan in Persian sources. V.1. Jamal Karshi. **Al-Mulhakat bi-s-surah.** - Almaty, 2005. - 404 pp.
6. **Karimova G.R., Filimonova T.G., Rakhimov N.T.** UNESCO World Heritage Nomination. Ferghana-Syrdarya Corridor (Tajikistan). -Dushanbe, 2019. -222 pp.
7. **Negmatov N.N.** Mausoleum of Tuba Khan// Tidings of the Academy of Sciences of The Tajik SSR. Department of Social Sciences. —1957, №.14. – pp. 45 – 60
8. **Negmatov N.N.** On the Work of the Khujand-Ustrushan Detachment in 1957// Archaeological Jobs in Tajikistan. Issue 5. – Stalinabad, 1959. – pp. 95 – 101
9. **Negmatov N.N.** Khodzhen. The Main Stages of History// N.N.Negmatov Researches on the History and Culture of Lelinabad.- Dushanbe, 1986. – pp. 3 – 15
10. **Negmatov N.N., Khmel'nitsky S.G.** To the History of the Architectural Complex Khazrati Bobo//Tidings of the Academy of Sciences of the Taj. SSR. Department of Social Sciences. - 1960, №1. - pp 3 – 17

-
11. **Nikitina O.M.** On Archaeological Researches in the Area of the Mausoleum of Sheikh Muslihiddin in Khujand // O.M. Nikitina Archaeological Jobs in Tajikistan. – Issue 26 (1986). – Dushanbe, 2005. – pp. 87 – 97
 12. **Panfilov O.V.** Researches of the Mogoltan Petroglyphs in 1982 // O.V.Panfilov Archaeological Jobs in Tajikistan.-Issue 22 (1982).- Dushanbe, 1990. - pp. 93 – 94
 13. **Rakhimov N. T. Chazirai Temurmali**// Merosi niyogon (Heritage of _Ancestors). – Dushanbe, 2017 - №1 (19) – pp.48 – 50
 14. **Sultanov T.I.** On the Historiography of the Ethnopolitical History of the **Uluses** of Jochi and Chigatay. – Golden Horde Review. 2017. V.5. № 1. pp. 74 – 94
 15. **Talbakova N.S., Nikitina O.M.** Architectural and Archaeological Explorations of the Mausoleum of Sheikh Muslihiddin in the Process of Restoration// N.S. Talbakova, O. M. Nikitina Research on the History and Culture of Lelinabad. – Dushanbe, 1986. - pp.122 – 134
 16. **Tursunov N.O.** Khafthoni Temurmali. – Khujand, 2003. – 404 pp.
 17. **Usmanov M.A.** On the Features of the Early Stage of the Ethnic History of the Ulus Jochi // Turkological collection/ 2001: The Golden Horde and its Heritage. – M., 2002. – pp. 96 – 126
 18. **Hautala R.** Islamization of Jochid and Khulagid **Uluses** in Comparison: from the Point of View of Muslim and Christian sources// Golden Horde Review. – 2018. V.6, №4 – pp. 676 – 695
 19. **Khmelnitsky S.G.** The Mausoleum of Sheikh Muslihiddin. – Khujand, 2002. – 98 pp.
 20. **Fyodorov-Davydov G.A.** Historical features of cities in the in Mongolian states of Asia in the XIII-XIV centuries.// Medieval Urban Culture of Kazakhstan and Central Asia. – Alma-Ata, 1983. – pp.215 – 220

**ЦЕНТРАЛЬНЫЙ АППАРАТ
ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ
БУХАРСКОГО ЭМИРАТА КОНЦА XIX –
НАЧАЛА XX вв. (ПО МАТЕРИАЛАМ
«ТАЪРИХИ НОФЕЪИ» МУХАММАДАЛИ
БАЛДЖУВАНИ)**

**ДАСТГОҲИ МАРКАЗИИ
ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ АМОРАТИ
БУХОРО ДАР ОХИРИ АСРИ XIX –
ИБТИДОИ АСРИ XX. (ДАР АСОСИ
МАЪЛУМОТИ «ТАЪРИХИ НОФЕЪИ») -
И МУХАММАДАЛИИ БАЛЧУВОНӢ**

**CENTRAL MACHINERY OF STATE
ADMINISTRATION OF BUKHARA
EMIRATE REFERRING TO THE END OF
THE XIX-TH – THE BEGINNING OF THE
XX-TH CENTURIES (BASED ON THE
MATERIALS OF “TARIHI NOFEI” BY
MUHAMMADALI BALJUVANI)**

Халифаев Масъуджон Максуджонович,
преподаватель кафедры отечественной
истории и археологии ГОУ «ХГУ имени
академика Б. Гафурова. (Худжанд,
Таджикистан)

Халифаев Масъудҷон Максудҷонович,
муаллими кафедраи таърихи ватан ва
бостонишиносӣ МДТ«ДДХ ба номи академик
Б. Гафуров(Хуҷанд, Тоҷикистон)

Khalifaev Masudjon Maqsudjonovich,
lecturer of the department of home history and
archeology under the SEI “KhSU named after
acad. B. Gafurov” Tajikistan, Khujand
E.MAIL masudjon1988@inbox.ru

Ключевые слова: Мухаммадали Балджувани, «Таърихи нофеъи», Бухарский эмират, центральный государственный аппарат, кушбеги, козикалон, муфтий, раискалон, миришаб

Изучен центральный аппарат государственного управления Бухарского эмирата конца XIX – начала XX вв. на основе сообщений автора «Таърихи нофеъи» Мухаммадали Балджувани. Упоминаются все светские и духовные чины эмирата в восходящем порядке – от низших должностей к высшим. Описываются права, обязанности и компетенции правящей элиты Бухары: кушбеги боло, кушбеги поён, казикалона, муфтия, раискалона и миришаба. Также излагаются функции и полномочия некоторых подчиненных кушбеги: девонбеги, шогирдпеша, шатира, привратника и т.п. Подчеркивается, что главная цель центрального аппарата государственного управления и всех чиновников эмирата заключалась в реализации государственной верховной власти и удержании народа в подчинении. Сведения Мухаммадали Балджувани анализируются, сопоставляются и дополняются данными из других исторических источников и публикаций ученых-историков и специалистов по истории Бухарского эмирата.

Вожаҳои калидӣ: Муҳаммадали Балҷувонӣ, Таърихи нофеъӣ, аморати Бухоро, дастгоҳи марказии давлатӣ, қушбегӣ, қозикалон, муфтий, раискалон, миришаб

Дастгоҳи марказии идоракунии давлатии аморати Бухоро дар охири асри XIX – ибтидои асри XX, дар асоси маълумотҳои «Таърихи нофеъи»-и Муҳаммадали Балҷувонӣ баррасӣ шудааст. Дар он ҳамаи мансабҳои ғайридинӣ ва динии аморат зина ба зина аз поён то боло шарҳу тавзеҳ ёфтааст. Вазифа, ҳуқуқ ва салоҳияти доираҳои ҳукмрони Бухоро, чун қушбегӣ, қушбеги поён, қозикалон, муфтий, раискалон ва миришаб тавсиф шудааст. Инчунин ҳуқуқ ва ӯҳадори баъзе амалдорони тобеи қушбегӣ: девонбегӣ,

шогирдпеша, шотир, дарвозабон ва ғ. зикр шудааст. Қайд мегардад, ки мақсади асосии дастгоҳи марказии идоракунӣ ва мансабдорони аморат дар амал татбиқ намудани ҳокимияти олии давлатӣ, ва зери итоати худ нигоҳ доштани мардум аст. Аҳбори Муҳаммадали Балҷувонӣ бо маълумоти сарчашмаҳои дигари таърихӣ, асарҳои олимону муаррихон ва мутахассисони таърихи аморати Бухоро, муқоиса, таҳлил ва нурра карда шудааст.

Key-words: Muhammadali Baljuvani, “**Tarikhī nofei**”, Bukhara Emirate, central state, **kushbegi, kozikalon, mufti, raiskalon, mirshab**

The article dwells on the issue beset with the study of central machinery of state administration of Bukhara Emirate referring to the ending of the XIX-th –the beginning of the XX-th centuries (based on the materials of “**Tarīhi nofe`I**” by Muhammadali Baljuvani. All the secular and spiritual ranks of the emirate are mentioned in ascending order - from the lowest positions to the highest ones. The author depicts the rights, duties and powers the ruling elites are authorized with Bukhara as **kushbegi, kushbegi poyon, kozikalon, mufti, raiskalon and mirshab**. The functions and powers of some subordinate kushbegi are also described: **devonbegi, shogirdpesha, shatira**, gatekeeper, etc. The author of the article lays an emphasis upon the idea that the main goal of central machinery of state administration and all officials of the emirate is to hold the state supreme power and keep the people in subjection. In his article the author compares, analyzes and adduces Muhammadali Baljuvani`s information with the data from other historical sources, historians` and specialists` publications in the history of the Emirate of Bukhara.

Бухарский эмират в конце XIX-начале XX вв. представлял собой феодально-деспотическое государство, находившееся под протекторатом царской России. Население эмирата составляло почти 2,5 миллиона человек, и наряду с основными национальностями – таджиками, узбеками и туркменами, здесь проживали также казахи, киргизы, евреи, иранцы и люди других национальностей.

Во главе Бухарского эмирата стоял эмир, считавшийся главой светской и духовной власти и обладавший неограниченной властью. Он управлял государством, опираясь на правящую земледельческую аристократию и мусульманское духовенство. Эмир был неограниченным властелином, располагал «жизнью и собственностью своих подданных» [21, с. 131; 35, с. 179; 15, с. 187; 8, с. 128; 5; 18, с. 29; 17, с. 68], сосредоточивая в своих руках законодательную, исполнительную и духовную власть. Характеризуя особенности правления мангитских эмиров, Д.Н. Логофет отмечает, что эмир управляет государством «так же, как пастух управляет своим стадом. Как пастух может зарезать во всякое время любую овцу из своего стада, так и эмир имеет законное право пресечь жизнь любого из населения» [18, с. 29]. Власть эмира и его чиновников была монархической и авторитарной и осуществлялась деспотическим путем. Эмиры являлись самими богатыми землевладельцами, преуспевающими торговцами и владельцами мелких промышленных заведений. Одним словом, вся полнота власти в Бухарском эмирате принадлежала представителям династии Мангитов, светской и духовной элите.

В изучении бухарского государственного аппарата важную роль играет сочинение Мирзо Бади Дивона «Маджма аль-аркам» [22, с. 92-100; 23]. В нем подробно описываются звания и должности, существовавшие в Бухаре во второй половине XVIII в. В этом плане также большую ценность представляет труд академика А.А. Семёнова [28].

В «Таърихи нофеъи» также имеются некоторые важные сведения о системе административного управления, о чинах и должностях, о служебной иерархии чиновников, об их обязательствах и полномочиях и т.п.

Весь правящий класс Бухарского эмирата разделялся на должностных лиц светского звания - амалдори и духовного звания - уламо. Светские чиновники имели специальную служебную иерархию и делились на пятнадцать чинов, в восходящем порядке это были следующие чины: баходур, чехра-окоси, мирзобоши, джибачи, каровулбеги, мирохур, туксабо, эшик-окобоши, бий, додхох, инок, парвоначи, девонбеги, кулли-кушбеги и оталик.* Лицо, получавшее тот или иной чин, получало от эмира также «сарупо» и особый указ – ярлык [28, с. 60-61].

В «Таърихи нофеъи» светские чины Бухарского эмирата также представлены в восходящем порядке: чехра-окоси, мирзобоши, тункотар, джибачи, каровулбеги, мирохур, туксабо, эшик-окобоши, бий, парвоначи, додхох, иноки хурд, иноки калон, девонбеги, кушбеги, оталик [25, с. 24; 26, с. 17]. Однако автор не описывает должностные функции и полномочия упомянутых чиновников.

Очевидно, что описанные в «Маджма аль-аркам» чины и звания существовали во второй половине XVIII в., а сведения из «Таърихи нофеъи» относятся к началу XX вв. При сравнении некоторых чинов и их принадлежности к иерархической лестнице, между источниками наблюдаются некоторые различия. Так как принадлежность перечисленных чинов к иерархической лестнице в каждую эпоху была разнообразной, они не ограничивались одной конкретной должностью. Кроме того, не было точного разграничения между гражданскими и военными чинами и часто у одного должностного лица соединялись военные и гражданские обязанности.

В центральном государственном аппарате Бухары в рассматриваемый период важную роль играли кушбеги боло, кушбеги поён, козикалон, раискалон, лашкарбоши, миршаб и другие чиновники. Управление государством фактически находилось в их руках. Права и обязанности этих чиновников не были ничем ограничены, и они не руководствовались какими-либо законоположениями.

Среди государственных чиновников особая роль принадлежала кушбеги, ведавшему распорядительной и исполнительной властью. Он именовался в документах «кулли кушбеги» или, в бухарском просторечии, - «кушбеги боло», т.е. «верхний кушбеги», так как проживал в Арке, стоявшем на высоком холме. Титул кушбеги означал «вазорат панох» [28, с. 54-55].

В «Таърихи нофеъи» кушбеги боло упоминается как «вазорати оли» и «великий визирь» эмирата. По словам Балджувани, должность кушбеги давалась заслуженному опытному чиновнику в звании девонбеги, осведомленному о политических событиях [25, с. 25, 28; 26, с. 18, 21].

Кушбеги стоял во главе административного управления ханства и осуществлял руководство и надзор за деятельностью всех чиновников и должностных лиц Бухарского эмирата [9, с. 65, 72-73; 15, с. 285-286; 24, с. 45; 18, с. 30-31; 14, с. 62-63; 34]. Он являлся главным советником и доверенным лицом эмира в управлении страной. Функции кушбеги были довольно многообразны, в частности: ведение всеми делами управления, контроль над государственной казной, управление туманами Бухары, надзор за городскими воротами, сношения с Российским политическим агентством и т.п. [4, с. 474-475; 20, с. 118; 15, с. 286-287; 25, с. 24-25, 43; 13, с. 65]. Кроме того, назначение и увольнение высших чиновников происходило в эмирате по рекомендации кушбеги. Одним словом,

обязанности кушбеги были самыми разнообразными и с его участием решались основные вопросы внутреннего управления и внешних сношений государства.

По свидетельству Балджувани, кушбеги являлся высшим сановником при эмире и всегда стремился действовать во благо правителя и его подданных. «Политика кушбеги, - отмечает автор, - стократно отличалась от других вазиратов... Его величие подобно величию эмира» [25, с. 25, 27, 28; 26, с. 18, 20, 21].

Однако, при обладании такой полнотой власти, кушбеги полностью подчинялся эмиру и решал все дела с его одобрения, обращался к монарху даже по малейшим вопросам и действовал только по его указанию.

В Бухарском эмирате обязанности должностных лиц не имели твердо установленных границ, завися от воли и желания эмира, а также от умения и ловкости самого чиновника. Для государственного аппарата не было характерно распределение функций по отдельным ведомствам или министерствам и чины не были связаны с определенными должностями. Этим объяснялось разнообразие в обязанностях и полномочиях, возложенных на кушбеги. Такая ситуация наблюдалась не только в столице эмирата, но и во всех бекствах, где обязанности каждого должностного лица часто зависели от воли вышестоящего чиновника.

В подчинении у кушбеги находились 125 чиновников [19, с. 32], а по другим данным – свыше 200 [18, с. 35]. В «Таърихи нофеъи» упоминаются некоторые из этих чиновников. Например, шогирдпешагон, имевшие чины чехра-окоси, мирохур и туксабо. В их обязанности входили шпионаж или слежка за чиновниками, посольские поручения (элчигй) и охранная служба при дворе эмира. Кроме того, их посылали в окрестности Бухары с важными поручениями от кушбеги.

По этому поводу известный востоковед, этнограф М.С. Андреев сообщает, что в Арке эмира служили до 300-400 шогирдпеша во главе с ясавулбоши, непосредственно подчинявшимся самому кушбеги. Они исполняли разные обязанности, в основном их отправляли с разнообразными поручениями по пределам страны [3, с. 78].

Шогирдпеша получали жалование от 40 до 100 танга в зависимости от чина и срока службы. К тому же по праздникам им выдавалось от 50 до 200 танга. Имевшие чин дополнительно два раза в год получали «сарупо», состоявший из чалмы и двух халатов. Шогирдпеша также ежедневно получали в Арке довольствие и фураж для лошадей [3, с. 78-79].

Согласно сведениям Мухаммадали Балджувани, при кушбеги также состояло несколько общих девонбеги, шатиров и привратников. Должностные лица, имевшие чины чехра-окоси, мирзобоши, мирохур, туксабо, бий, додхох и др., назывались «мири даста», «амири навкария» или «саркарда». В их подчинении находилось до 500, 1000 и более навкаров. Государство выдавало им одежду, военное снаряжение, кушу танхо,** сады и мельницы [25, с. 26-27; 26, с. 19].

Известный исследователь истории и культуры Бухары О.А. Сухарева также утверждает, что чиновники в подчинении кушбеги получали жалование и одежду в соответствии с чином. Например, лица, находившиеся в чине туксабо, получали в месяц по 200 танга и раз в год – одежду, мирохур – от 100 до 200 танга, каровулбеги – от 40 до 60 танга, а чехра-окоси, джибачи и мирзобоши – по 30 танга в месяц. Последние также получали специальную одежду в зависимости от чина [30, с. 272].

Вторым лицом в системе высшей администрации эмирата являлся «кушбегии поён» - девонбеги, возглавлявший финансовую часть эмирата и соответствовавший министру финансов. Его канцелярия находилась во дворе у подножья Арка, и поэтому он назывался кушбегии поён, т.е. «нижний кушбеги» [28, с. 57; 11, с. 348; 10, с. 21]. Он был в чине

девонбеги и титуловался «аморатпанох» («убежище власти») [28, с. 57]. Кушбеги поён занимался главным образом контролем за поступлением податей в казну эмира и считался главой всех сборщиков зякета в эмирате. Поэтому кушбеги поён назывался закотчий калон – «главный зякетчи» [28, с. 57; 25, с. 24; 13, с. 65]. В его обязанности также входил контроль над распределением воды в Карокуле [22, с. 97].

По данным Балджувани, кушбеги поен являлся одним из видных сановников эмирата, чья значимость была не меньше, чем кушбеги боло. В обязанности кушбеги поен входило взимание зякета с торговцев, надзор над охраной рек, дорог и границ государства. Сбором зякета с торговцев занимались его наибы и мулозимы. Согласно сведениям историка, кушбеги боло во всех государственных делах советовался с кушбеги поен [25, с. 25, 27-28; 26, с. 18, 20-21].

Некоторые авторы считают, что закотчий калон и девонбеги были отдельными должностями: первый руководил сбором зякета, а второй – сбором хараджа [31, с. 22-23; 29, с. 124-125].

Особую роль в общественно-политической жизни Бухарского эмирата играли представители духовенства. Они составляли многочисленное сословие, имевшее огромное влияние на эмира и все население. Влияние духовенства во всех государственных делах было определяющим. Учитывая это, даже эмиры старались не вступать с ним в конфликт.

Представители духовенства занимали привилегированное положение и ведали судом, наблюдали за благочестием населения и его образованием. Им присваивались почетные звания ахунда, садра, судура, файза, мири асада, урака и т.п.*** [22, с. 93; 28, с. 61; 36, с. 8-9; 19, с. 28].

Автор «Таърихи нофеъи» также отмечает, что духовные лица назначались на должности накиба,**** садра, судура и мири асада. Также они занимались молитвенным деланием (дуоғӯй М.Х) и ведали мечетями и ханака. Как и светским чиновникам, духовенству также предоставлялись кушу танхох и различные подарки [25, с.35; 26, с.28-29].

Государственное управление Бухарского эмирата основывалось на законах и правилах шариата. Они считались священными и неприкосновенными. Однако духовенство толковало суры Корана самостоятельно, по своему усмотрению, в пользу личных интересов, давало фетвы на любые незаконные действия правителя и его чиновников [2, с.12-13; 32, с.10]. Как сообщает Ахмад Дониш, еще при эмире Насрулло (1826-1860) «...некоторые продажные улемы во имя мирских выгод дали фетву, которая гласила: «Все имущество подданных принадлежит падишаху. У народа нет права собственности ни на что. Если падишах отбирает у своего подданного что-либо, то он только распоряжается своей собственностью, в этом нет никакого насилия...» [6, с. 188; 7, с.19]. Все это являлось юридическим оправданием произвола, насилия и грабежа мангитских эмиров и их чиновников.

По свидетельству Мухаммадали Балджувани, высшими духовными лицами были казикалон, раискалон, шайхулислом, муфтий и мири асад, занимавшие особое положение в среде духовенства [25, с. 28; 26, с. 21].

В конце XIX-начале XX в. духовную иерархию в Бухарском эмирате возглавлял казикалон, по выражению Балджувани, «кози ул-куззот» или «козии шаръи шариф» [25, с. 25; 26, с. 18]. В официальных документах козикалон именовался «шариат панох» («убежище шариата») [28, с.31; 2, с.117; 29, с.126]. Он назначался эмиром и имел широкие обязательства, полномочия и привилегии. В частности, это были: разбор наиболее тяжких гражданских и уголовных дел, выдвижение кандидатов на должности казиев и раисов на местах, мударрисов медресе, чтецов Корана при мазарах, имамов мечетей, повышение в чинах высшего духовенства и определение для него жалования из казны, нотариальные обязанности и т. п. [16, с.237; 37; 40, с. 34; 28, с. 31; 25, с. 27; 29, с. 126]. Также в его

распоряжении было распределение эмирских дахяков, надзор за вакуфным имуществом и худжрами религиозных учреждений [25, с. 25; 26, с.18].

Все правовые акты и уголовные дела решались по установленным требованиям шариата – основного закона ислама. При казикалоне действовал диван муфтиев, состоявший из аълама***** (старшего муфтия) и 12 муфтиев*****. Аъламов было двое: высший аълам назывался ахунд, а второй после него – аълам. Но нередко оба они соединялись в одном лице и именовались «ахунди аълам». Титул муфтия был «факохатпанох» [22, с. 92; 28, с.31; 38, с.26].

Основной задачей муфтиев было составление юридических заключений, «фатво» или «ривоят»,***** основанных на шариате [22, с.92]. Каждый составленный ими письменный ривоят, заверенный печатью муфтия, представлялся казикалону для вынесения решения. На их основании казикалон и узаконивал свои приговоры [28, с.41; 27, с.140; 25, с. 25; 12, с. 315].

По данным «Таърихи нофеъи», муфтиям присваивались почетные звания накиба, садра, судура, мири асада и урака. В их компетенцию также входила раздача дахяка учащимся медресе [25, с. 34; 26, с. 27].

Следует отметить, что казикалон и чиновники, находившиеся в его подчинении, в частности муфтии, не получали жалования. Их доход в основном состоял из вознаграждения лиц, обращавшихся к ним с различными исками. Причем эти доходы были неопределенными, но очень большими. Как сообщает А.А. Семенов, например доходы казикалона в начале XX в. достигали 200 тыс. рублей в год [28, с. 31].

После казикалона духовную иерархию продолжал ишан–раис. На должность раиса назначали преимущественно сайидов или потомков пророка с репутацией нравственного и порядочного человека. Раис Бухары имел титул «раёсатпанох» [28, с.45]. Он назначался и смещался самим эмиром.

В обязанности раиса входили: наблюдение за нравственностью и выполнением обязательных предписаний религии и норм шариата, полицейские функции, а также соблюдение порядка на базаре и в мечетях [39, с. 41; 16, с. 238; 27, с. 140, 25, с. 25; 11, с. 348]. Раису Бухары подчинялись все раисы бекств, амляков, учителя мактабов, имамы мечетей и мазаров. Раисы также исполняли судебно-нотариальные функции [40, с. 70], осуществляли надзор над школами, медресе, над положением дорог, мостов и других сооружений [35, с.191; 19, с.53; 33, с. 8-9]. Кроме того, казикалон, раискалон и муфтий могли совмещать свои обязанности с преподавательской деятельностью.

Балджувани также сообщает, что в число виднейших мударрисов Благородной Бухары входили казикалон, ишан раис, шайхулисом, ахунд, аълам, муфти аскар, которые относились к числу преподавателей высшей категории – аъла [25, с.33; 26, с.27].

Раис с помощниками объезжал город, интересовался соблюдением торговцами мер и весов, и в случае обнаружения нарушения виновника подвергали избиению и штрафу. Также раис во время утреннего намаза посещал какую-нибудь мечеть, а после завершения намаза производил переключку; отсутствующих без уважительной причины подвергали публичному избиению. Во время таких объездов раис нередко останавливал людей и проверял у них знание основ шариата, и если человек не мог ответить, то подвергался телесному наказанию [35, с. 191; 15, с.307; 18, с.72; 2, с.17, 28, 45-46; 40, с.70-71; 30, с. 294-295]. Подобную сцену описал А.А. Семенов, лично наблюдавший ее на улицах Бухары в 1907 г. [28, с. 46].

Автор «Таърихи нофеъи» также утверждает, что политика казикалона и раиса калона была основана на шариате. Они являлись лицами, карающими за преступления, так как

имели право на ведение судебного разбирательства, вынесение решения о телесном наказании, штрафовании и тюремном заключении [25, с. 27; 26, с. 20]. По словам Балджувани, шейх-уль-ислом, ахунд, алам, муфти-аскар также могли составлять махзары ***** и ривояты [25, с. 25; 26, с. 18]. Но в «Таърихи нофеъи» не характеризуются их обязанности. В действительности указанные чиновники имели право на вынесение решения-фетвы по тем или иным вопросам.

Полицейская власть в Бухаре принадлежала миршабу, распоряжавшемуся городской стражей и зинданом. Миршаба Бухары назначал и увольнял эмир, он являлся начальником не только городской полиции, но и всех миршабов, действовавших в городах эмирата [28, с. 48, 51; 14, с.75-76; 13, с.66].

В «Таърихи нофеъи» миршаб упоминается как «мири асас» (начальник ночных сторожей - М.Х.), в обязанности которого входила осведомленность о положении в городе и его охрана. В его распоряжении также находились все тюрьмы и заключённые в стране [25, с. 24, 27; 26, с. 20-21].

Миршаб главным образом должен был заниматься борьбой с воровством, пьянством, азартными играми и другими правонарушениями. Однако, как свидетельствует С. Айни, миршаб находился в сговоре с ворами и являлся организатором азартных игр. Он различными способами клеветал на людей и, грозя наказанием или тюремным заключением, требовал денег [1, с. 220-221, 301]. Более того, он ведал музыкантами и танцорами, которых отправлял по специальному запросу по домам, где устраивались свадьбы, пиры и другие праздники. От этого миршаб также получал огромный доход [30, с. 295].

Люди, занимавшие указанные должности, т. е. кушбеги, казикалон, раис и миршаб, были наиболее влиятельными лицами в Бухарском эмирате и известны населению как «чор хоким» (четыре властителя или правителя). Они назначались и сменялись самим эмиром по соглашению с политическим агентством. Каждый из них имел своих наивов, мулозимов и большой штат подчиненных чиновников. Так, при кушбеги боло работали 125 чиновников, при кушбеги поен – 100, при казикалоне – 150, при раисе – 100, при миршабе – 70 и т. п. [19, с. 32-33].

Указанные чиновники составляли центральный государственный аппарат Бухарского эмирата и играли важную роль в управлении страной. К ним в столицу поступали все сведения о политической и социально-экономической жизни страны. Кушбеги был первым министром страны, казикалону подчинялись все казии на местах, раискалон являлся главой всех раисов страны, миршаб Бухары был начальником миршабов всех бекств и т. д. Главная цель центрального аппарата заключалась в реализации государственной верховной власти, в сборе налогов и удержании народа в подчинении.

Комментарии:

- *1. Баходур, или аламон – первый чин в служебной иерархии Бухарского эмирата.
2. Чехра-окоси – второй чин в восходящем порядке. Начальник придворных пажей или отроков. В конце XIX–начале XX в. лица в этом чине уже не имели определенной должности.
3. Мирзобоши – третий чин в восходящем порядке. Главный письмоводитель, мирза.
4. Джибачи - четвертый чин в восходящем порядке. В конце XIX–начале XX в. – командующий небольшим войсковым отрядом. Иногда, не имея определенных обязанностей, исполнял отдельные задания.
5. Каровулбеги - пятый чин в восходящем порядке. Начальник стражи Бухары.
6. Мирохур - шестой чин в восходящем порядке. Управляющий эмирской конюшней.

7. Туксабо - седьмой чин в служебной иерархии эмирата, в обязанности которого входило поднесение эмиру блюда с едой. Это слово, видимо, является сокращением от туксабаши — начальник полка, полковой командир. Он же правил туманом Хаканруд и ведал его водораспределением.

8. Эшик-окобоши - восьмой чин в восходящем порядке. Главный хранитель высокого порога, на обязанности которого лежала охрана дворца эмира, когда в нем проживал правитель. К его обязанностям прибавлялось еще и управление туманом Шафиркам и его оросительной системой. По сведениям А. Маджлисова, до этого бек имел право присваивать чиновникам все звания без согласия эмира.

9. Бий - военно-административная должность в Бухарском эмирате. Девятый чин в служебной иерархии Бухары. Лицо, получившее этот чин, сохраняло его и после получения других чинов. Например, Насрулла-бек-бий-парвоначи.

10. Доддох - десятый чин в восходящем порядке. Одна из высших воинских должностей Бухарского эмирата. Доддох передавал эмиру или оталику жалобы или прошения народа и вручал просителям ответ на их просьбу.

11. Инак - одиннадцатый чин в восходящем порядке. Лицо, особо близкое к правителю страны. Существовали два инака: первый назывался «иноки калон» — старший инак, в обязанности которого входило доставление приказов правителя чинам неэмирского звания. Второй назывался «иноки хурд» — младший инак, в обязанности которого входил прием поступающих к эмиру докладов, а при аудиенциях иноземным послам — прием от них писем и передача их для прочтения вслух личному секретарю эмира (мунши).

12. Парвоначи - двенадцатый чин в восходящем порядке. Чиновник, занимавшийся выдачей эмирских указов-ярлыков. Он также управлял арабами, проживавшими в ханстве.

13. Диванбеги - тринадцатый чин служебной иерархии эмирата в восходящем порядке. Этот чин был и в центральном правительстве эмирата, и в каждом бекстве. В центральном аппарате диванбеги являлся высокой персоной, вторым лицом после кушбеги, и ведал финансовой частью страны.

14. Кушбеги - четырнадцатый чин в восходящем порядке. Он являлся главным административным лицом, ведавшим распорядительной и исполнительной властью, и был своего рода премьер-министром.

15. Оталик — букв. «выступающий вместо отца», воспитатель сыновей эмира; пятнадцатый, самый высший чин в иерархии бухарского чиновничества. Оталик, наряду с другими обязанностями, руководил орошением страны. Чин оталика давался мангитскими эмирами весьма редко, а при последних двух эмирах никто не имел этого чина, за исключением Гиссарского кушбеги Астанакула.

*** Танхо — земли с населяющими их людьми, пожалованные представителям служилого сословия (военным и гражданским чинам), или большой доходный сад на правах аренды, передаваемый во временное пользование, т. е. дополнительное жалованье натурой к денежному довольствию; иногда танхо целиком заменяло жалование. Жалуя землю, эмир на определенный срок отказывался от получаемых с нее доходов в форме тех или иных податей и налогов.

*** Ахунд — этот термин совпадал с термином «аълам». Знаток шариата, консультант по юридическим вопросам. Без его печати фетва была недействительна.

Садр - почетное звание, даваемое представителям духовенства. С этим званием не связывались определенные служебные обязанности, кроме учета и проверки вакфов, находившихся в предместьях Бухары (в рабаде Бухары на расстоянии до одного фарсаха - мера длины, равная примерно 6 км).

Судур - в изучаемый период — высшее почетное звание, жалуемое представителям духовенства, ведавшим учетом вакфов в окрестностях Бухары.

Файз — почётное звание духовного лица, выполнявшего обязанности мухтасиба вне Бухары.

Мири асад — лицо, исполнявшее обязанности мухтасиба среди сайидов в рабаде Бухары на расстоянии до одного фарсаха.

Урак - третья степень духовного звания в эмирате, присваивалась лицам, занимавшимся делами сайидов. В Бухаре конца XIX — начала XX вв. эта должность, как и звание, давались эмиром представителям духовенства. Оно было почетным, без исполнения каких-либо определенных служебных обязанностей.

**** Накиб — лицо сайидского происхождения, в обязанности которого входило слежение за устройством и снаряжением войска, распределением военных кадров и т.п.

***** Аълам, сокр. от аълам аль-'умара — ученнейший из ученых, высший из муфтиев Бухарского эмирата. Один из высших религиозных санов в Бухаре, дававший главе богословов. Фетва или ривоят были действительными только тогда, когда скреплялись печатью аълама.

*****Муфтий — толкователь Корана, дающий окончательные заключения по духовным и юридическим вопросам; представитель мусульманского духовенства. Муфтии назначались эмирами из лучших законоведов, отлично знавших фикх и хадисы. При последних эмирах выбор муфтиев был предоставлен главному казию Бухары.

***** Заключение муфтия, служившее для кази основанием для вынесения решения.

***** Официальный документ, составленный в присутствии казия.

Список использованной литературы:

1. Айни С. Бухара (Воспоминания) В двух книгах. Кн. 2 /Айни С. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 376 с.; Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.
2. Андреев М.С., Чехович О.Д. Арк Бухары /Андреев М.С., Чехович О.Д. – Душанбе: Дониш, 1972. – 164 с.
3. Борнс А. Путешествие в Бухару / Борнс А. – Москва: Университетская типография, 1849. – 638 с.
4. Джурабаев Дж.Х. Бухарский эмират второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в письменных источниках: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук /Джурабаев Дж.Х. – Худжанд, 2014. – 424 с.
5. Дониш А. Путешествие из Бухары в Петербург / Дониш А. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 280 с.
6. Дониш А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи хонадони Мангития /Дониш А. – Душанбе: Сарват, 1992. – 100 с.
7. Евреинов Л.Д. Рекогносцировка пути через Джамский перевал на Гузар и на Карши 1887 г./ Евреинов Л.Д. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 36. – Санкт-Петербург: Военная типография, 1888. – С. 112-146.

8. *Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И. Демезона и И.В. Виткевича).* – Москва: Наука, 1983. – 143 с.
9. *Искандаров Б.И. Бухара (1918-1920 гг.) /Искандаров Б.И.* – Душанбе: Дониш, 1970. – 172 с.
10. *Искандаров, Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. / Искандаров Б.И.* – Душанбе: Дониш, 2012. – 730 с.
11. *История таджикского народа. Т. IV. Позднее Средневековье и Новое время (XVI в.- 1917 г.)/ Под. общ. ред. академика АН РТ Р.М. Масова.* – Душанбе: Дониш, 2010. – 1124 с.
12. *История таджикского народа. Т. V. Новейшая история (1917- 1941гг.)/ Под. ред. академика АН РТ Р.М. Масова.* - Душанбе, 2004. – 752 с.
13. *Ишанов А.И. Бухарская Народная Советская Республика /Ишанов А.И.* - Ташкент: Узбекистан, 1969. – 392 с.
14. *Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского /Крестовский В.В.* – Санкт-Петербург: Изд. А. С. Суворина, 1887. – 436 с.
15. *Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т I. / Логофет Д.Н.*– Санкт-Петербург: В. Березовский, 1911. – 340 с.
16. *Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3-х книгах. Книга 3. Бухарско-Афганская граница /Логофет Д.Н.* – Санкт-Петербург: В. Березовский, 1909. – 208 с.
17. *Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние / Логофет Д.Н.* – Санкт-Петербург: В. Березовский, 1909. – 238 с.
18. *Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начале XX века / Маджлисов А.* – Душанбе: Ирфон, 1967. – 332 с.
19. *Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. V / Маев Н.А.* – Санкт-Петербург, 1879. – 400 с.
20. *Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару /Мейендорф Е.К..* – Москва: Наука, 1975. – 182 с.
21. *Мирза Бади Дивон. Маджма аль-аркам. Факсимиле рукописи/ Введение, перевод, примечания и приложения А.Б. Вильданова / Памятники письменности Востока. LIV.* – Москва: Наука, 1981. – 128 с.
22. *Мирза Салимбек. Таърихи Салими (Источник по истории Бухарского эмирата) / Перев. с перс., ввод. статья и прим. Н.К. Норкулова.* – Ташкент: Академия, 2009.
23. *Мозер Г. В странах Средней Азии (Путевые впечатления). 1882-1883 гг./ Мозер Г.* – Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1888. – 74 с.
24. *Муҳаммадалӣ ибни Муҳаммадсаиди Балҷувонӣ. Таърихи нофеъӣ / Бо эҳтимом, тасҳеҳ, ҳавошӣ ва пешгуфтори Аҳрор Мухторов. Мухаррир Ҷ. Шарифов.* – Душанбе: Ирфон, 1994. – 122 с.
25. *Муҳаммадалӣ ибни Муҳаммадсаиди Балҷувонӣ. Таърихи нофеъӣ/ Бо кӯшиши Аҳрор Мухторов.* – Техрон: Маркази аснод ва таърихи дипломатия, 1382. – 143 с.
26. *Семенов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре /Семенов А.А. // Советское востоковедение. Т. V.* – Москва; Ленинград: АН СССР, 1948. – С. 137-153.
27. *Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени /Семенов А.А. //Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. III.* – Сталинабад: Изд-во АН ТаджССР, 1954. – 76 с.

28. Сулейманова Х.С., Ишанов А.И. Основные черты общественного и государственного строя Бухарского ханства /Сулейманова Х.С., Ишанов А.И. // Материалы к истории Советского государства и права Узбекистана – Ташкент: АН Узбекской ССР, 1958. – С. 114-128.
29. Сухарева О. А. Бухара XIX – начало XX в. / Сухарева О. А. – Москва: Наука, 1966. – 328 с.
30. Тухтаматов Т.Г. Русско-бухарские отношения в конце XIX – начале XX в. / Тухтаматов Т.Г. – Ташкент: Фан, 1966. – 178 с.
31. Фитрат А. Рассказы индийского путешественника/ Перевод с персидского А.Н. Кондратьева. Под ред. проф. Д. А. Алимовой. – Ташкент: Patent-press, 2007. – 95 с.
32. Хакимова К.З. Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX – начале XX в. / Хакимова К.З. – Ташкент: Фан, 1991. – 117 с.
33. Халикова Р. Э. Об административном управлении Бухарского ханства во второй половине XVIII – начале XIX вв. / Халикова Р. Э. // [https://7universum.com/pdf/social/8\(9\)/Khalikova.pdf](https://7universum.com/pdf/social/8(9)/Khalikova.pdf) (дата обращения: 12.04.2021).
34. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства / Ханыков Н.В. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1843. – 280 с.
35. Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре /Ходжаев Ф. – Ташкент: Узбекгосиздат, 1926. – 77 с.
36. Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания Средней Азии. Избранные труды в 3-х томах. Т I /Ходжаев Ф. – Ташкент: Фан, 1970. – 500 с.
37. Хотамов Н.Б. Свержение эмирского режима в Бухаре / Хотамов Н.Б. – Душанбе: Дониш, 1997. – 348 с.
38. Шубинский П. Очерки Бухары / Шубинский П. // Исторический вестник. Т. 49. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1892. – С. 118-142; 363-389; 620-648.
39. Юсупов М.С. Суд в Бухаре. Судостроительство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. / Юсупов М.С. – Ташкент-Вена, 2016. – 196 с.

Reference Literature:

1. **Aini, Sadriddin.** Bukhara (Reminiscences). In two books. Book.2 – Dushanbe: Cognition, 1981. – 376pp. **Aini, Sadriddin.** The History of Bukhara Revolution. - Dushanbe: Man – of - Letters, 1987. – 240pp.
2. **Andreev M.S., Chechovic O.D.** Bukhara Arc. - Dushanbe: Knowledge, 1973. – 164pp.
3. **Borns A.** The Travel to Bukhara. – Moscow: University Printing-House. 1849. – 638 pp.
4. **Djurabaev Dj.H.** Bukhara Emirate of the second Half of the XVIII-th – the first Half of the XIX-th Centuries in Written Origins. Doctoral dissertation in history. – Khudjand. 2014. – 424pp.
5. **Donish A.** The Travel from Bukhara to Petersburg. - Dushanbe: Cognition, 1976. – 280pp.
6. **Donish A.** Treatise or a Brief History of Mangyt Dynasty. - Dushanbe: Wealth. 1992. – 100pp.
7. **Yevreinov L.D.** Reconnaissance of the Road over Djam pass towards Guzar and Karshi. 1887 // Collection of Geographical, Topographical and Statistical Materials in Asia. Issue 36. – Saint-Petersburg: Military printing-house. 1888. – pp. 112-146
8. Notes on Bukhara Khanate (Reports by P.I. Demezov and I.V. Vitkevich) – Moscow: Science. 1983. – 143pp.
9. **Iskandarov B.I.** Bukhara (1918 - 1920). Dushanbe: Knowledge. 1970. – 172pp.

10. **Iskandarov B.I.** *Eastern Bukhara and Pamirs in the second Half of the XIX-th Century.* Dushanbe: Knowledge. 2012. – 730pp.
11. *The History of the Tajik People. V. IV. Late Middle Ages and the New Time (the XVI the Century - 1917) // Under the general editorship of TR AS academician R.M. Masov.* – Dushanbe: Knowledge. 2010. – 1124 pp.
12. *The History of the Tajik People. V.5. The Newest History (1917-1941) // Under the editorship of TR AS academician R.M. Masov.* – Dushanbe: 2004. – 752pp.
13. **Ishanov A.I.** *Bukharian People's Soviet Republic.* – Tashkent. Uzbekistan. 1969. – 392pp.
14. **Krestovsky V.V.** *Being the Guests of the Bukharian Emir.* Saint-Petersburg: Suvorin A.S. Publishing – House. 1887. – 436pp.
15. **Logofet D.N.** *Bukhara Khanate under Russian Protectorate. V.1.* – Saint-Petersburg: Suvorin A.S. Publishing – House. 1887. – 340pp.
16. **Logofet D.N.** *On the Frontiers of Middle Asia. Travel Essays in 3 Books. Book 3. Bukharian-Afghan Frontier.* – Saint-Peterburg: V. Berezovsky. 1909. – 208pp.
17. **Logofet D.N.** *The Country of Lawlessness. Bukhara Khanate and its Present Plight.* - Saint-Peterburg: V Berezovsky. 1909. – 238pp.
18. **Madjlisov A.** *Agrarian Relations in Eastern Bukhara in the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries.* – Dushanbe: Cognition. 1967. – 332pp.
19. **Maev N.A.** *Essays on Bukhara Khanate // Materials for the Statistics of Turkestan Region. Issue V.* – Saint-Peterburg. 1879. – 400pp.
20. **Meyendorf Ye. K.** *The Travel from Orenburg to Bukhara.* – Moscow: Science. 1975. – 182pp.
21. **Mirza Badi Divon. Madjma al-arkam.** *Manuscript Faximile. Introduction, translation, notes and appendices by A.B. Vildanov // The Written Monuments of the Orient. LIV.* – Moscow: Science, 1981. – 128pp.
22. **Mirza Salimbek.** *The History of Salimi. (The Origin on Bukhara Emirate Historu) // Translation from Persian, introductory article and notes by N.K. Norkulov.* – Tashkent: Academy. 2009
23. **Mozer G.** *In the Countries of Middle Asia (Travel Impression). 1882 – 1883.* Saint-Petersburg: V.S. Balashev's Printing – House. 1888. – 74pp/
24. **Mukhamadali ibn Mukhammadsaid Baljuvoni.** *Edifying History // Under the editorship of Ahror Muhtorov. Editor: Dj. Sharifov.* – Dushanbe: Cognition. 1994. – 122pp.
25. **Mukhamadali ibn Mukhammadsaid Baljuvoni.** *Edifying History // Under the editorship of Ahror Mukhtorov.* – Tehran: The Centre of Documents and History of Diplomacy. 1382 hijra. – 143pp.
26. **Semyonov A.A.** *Bukharian Treatise on Ranks, Titles and Obligation of their Bearers in Mediaeval Bukhara // Soviet Oriental Studies. V. V.* – Moscow; Leningrad: USSR AS. 1948. – pp. 137-153
27. **Semyonov A.A.** *The Essay on the Frameworks of the Central Administrative Governance Office of Bukhara Khanate Referring to the Latest Time // Materials on the History of Tajiks and Uzbek of Middle Asia. Issue III.* – Stalinabad: Publishing – House of the Tajik SSR AS. 1954. – 76pp.
28. **Suleymanova H.S., Ishanov A.I.** *The Basic Features of Social and Statal Frameworks of Bukhara Khanate // Materials to the History of the Soviet State and State and Law of Uzbekistan.* – Tashkent: Uzbek SSR AS. 1958. – pp.114-128
29. **Suhareva O.A.** *Bukhara in the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries.* – Moscow: Science. 1966. – 328pp

-
30. **Tushtametov T.Y.** *Russian-Bukharian Relations at the End of the XIX-th - the Beginning of the XX-th Centuries.* Tashkent: Science. 1966. – 178pp.
 31. **Fitrat A.** *The Stories of the Indian Traveller* // Translation from Persian by A.N. Kondratyev. Under the editorship of Professor D.A. Alimova. – Tashkent: Patent-press. 2007. – 95pp.
 32. **Hakimova K.Z.** *The Peasantry of Bukhara Emirate at the End of the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries.* – Tashkent: Science. 1991. – 117 pp.
 33. **Halikova R.E.** *On Administrative Governance of Bukhara Khanate in the second Half of the XVIII-th – the Beginning of the XIX-th Centuries* // [https://7universum.com/pdf/social/8\(9\)/](https://7universum.com/pdf/social/8(9)/) (Date of appeal: 12.04.2021)
 34. **Hanykov N.V.** *Description of Bukhara Khanate.* – Saint-Petersburg: Printing-House of the Empire Academy of Sciences. 1843. – 280pp.
 35. **Khodjaev F.** *To the History of Revolution in Bukhara.* – Tashkent: Uzbekgosizdat (Statall Publishing). 1926. – 77pp.
 36. **Khodjaev F.** *To the History of Revolution in Bukhara and National Demarcation and Delimitation of Middle Asia. Selected Works in 3 Volumes. V. I.* – Tashkent: Science. 1970. – 500pp.
 37. **Khotamov N.B.** *The Overthrow of Emir's Regime in Bukhara.* – Dushanbe: Knowledge. 1997. – 348pp.
 38. **Shubinsky P.** *Essays on Bukhara* // *Historical Bulletin.* V. 49. – Saint-Petersburg. Suvorin Printing – House. 1892. – pp.118-142; 363-389; 620-648.
 39. **Yusupov M.S.** *The Court in Bukhara. Judicial Structure and Judicial Proceedings in Bukhara Emirate at the End of the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries.* Tashkent – Vienne. 2016. – 196pp.

УДК930

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-36-45

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В
ГОСУДАРСТВЕ ГУРИДОВ**

Шарипов Мухаммад Маруфович, канд. истор. наук, старший преподаватель кафедры истории таджикского народа ГОУ «ХГУ им. академика Б. Гафурова» (Таджикистан, Худжанд);

**МУНОСИБАТҶОИ ИҚТИСОДИ ДАР
ДАВЛАТИ ҒУРИЁН**

Шарипов Мухаммад Маруфович, н.и.т., муаллими калони кафедраи таърихи халқи тоҷики МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Гафуров» (Тоҷикистон, Хучанд);

**ECONOMY RELATIONS IN THE STATE
OF GURIDS**

Sharipov, Mukhammad Marufovich, candidate of historical sciences, senior lecturer of the department of the history of the Tajik nation under SEI "Khujand State University named after acad. B.Gafurov" Tajikistan, Khujand)E-mail: istoriya_tj@mail.ru

Ключевые слова: государство Гуридов, экономические отношения, исторические источники, сельское хозяйство, налоги, феодальное землевладение

Изучается экономическая жизнь Гуридского государства. Используются следующие основные первоисточники: «Табакоти Носири» Минходжиддина Сироджа Джусуджани, «Китаб-аль-Харадж» Абу Йусуфа Йакуба Ибрахима аль-Куфи и т.д. Отмечается, что проблема возникновения феодальных отношений в Гуре до сих пор является у историков предметом спора, и представлены некоторые сведения по данному поводу. Кроме того, освещены категории феодального землевладения и основные налоги: зякет, ушр, харадж, джизья и хумс. Отмечено, что сельское хозяйство Гура целиком зависело от климатических условий. В заключении отмечается, что развитие политической и культурной жизни связано с экономическим развитием государства. Кроме того, на развитие экономики государства Шинасбенидов влияло расширение его территории. Так, после завоевания Гуридами Хорасана и Северной Индии, в состав владения вошли важные торговые дороги, что привело к его расцвету.

Калидвожаҳо: Ғуриён, сарчаишмаҳои таърихӣ, муносибатҳои иқтисодӣ, хоҷагии қишлоқ, андозҳо, шаклҳои заминдорӣ феодали

Ҳаёти иқтисодии Ғуриён мавриди омӯзиши ва таҳлил қарор гирифтааст. Ҳангоми таълифи мақола муаллиф ба сарчаишмаҳои муҳим, чун «Табакоти Носирӣ»-и Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ ва «Китоб-ал-хироч»-и Абӯюсуф Яқуб Иброҳим ал-Куфӣ ва ғ. тақия намудааст. Қайд мешавад, ки масъалаи ҷорӣ гардидани муносибатҳои феодали дар Ғур то ин ҷониб байни муаррихон яке аз масъалаҳои баҳснок ба шумор меравад. Доир ба масъалаи мазкур маълумоти яқинанд муаррихон зикр шудааст. Инчунин муаллиф роҷеъ ба шаклҳои заминдорӣ феодали ва андозҳои асосӣ чун закот, ушр, хироч, ҷизя, хумс ва ғ. маълумот пешниҳод гардидааст. Кишоварзӣ аз иқлими минтақа вобастагӣ дошт. Дар ҳулоса ишора мешавад, ки рушди ҳаёти сиёсӣ ва маданӣ бо инкишофи ҳаёти иқтисодии давлат вобастагӣ дорад. Васеъшавии ҳудуди давлат низ ба инкишофи ҳаёти иқтисодӣ

сабаб гардид. Зеро, баъди ишголи Хуросон ва Ҳиндустони Шимолӣ аз ҷониби гуриён ба ҳудуди давлат роҳҳои муҳими тиҷоратӣ дохил гардид, ки ин омил низ ба тараққиёти давлат боис шуд.

Key-words: Gurids' state, economy relations, historical sources, agriculture, taxes, feudal land possession

The article is a fragment of the studies dealing with the economy life in the state of Gurids. While working with the theme the author used primary original sources: "Tabakoti Nosiri" by Minkhodja Sirodage Djuzdjoni, "Kitab-al-Kharadje" by Abu Yusuf Yakub Ibrahimalkufi and etc. It is marked that the problems of feudal relations in Gura, their emergence are up to now a subject of controversies; a certain amount of information being produced as these issues. Into the bargain, the author highlighted the points related to the categories of feudal land possession and principal taxes: zyaket, ushr, haradje, djizya and hums. It is marked that agriculture in Gura completely depended on climatic conditions. In conclusion it is noted that the development of political and cultural life is connected with that one of state's economy. Besides this economic development sustained the influence of the extension of the territory which started to be possessed by Shinasbenids. Thus, after the conquest of Khorasan and Northern India by Gurids important trade roads were included into the structure of the state after what its efflorescence followed.

В средневековых источниках даются более или менее подробные сведения о географии, политической истории, нравах жителей Гура, но сведения об экономической истории этой страны довольно скудные и разрозненные, но и по ним можно провести анализ хозяйственной и экономической жизни этого региона. Современные афганские историки Гавсуддин Мухаммад Гури и Асгар Фуруги имеют отдельные монографии по истории Гуридов, но в этих сочинениях нет сведений по экономической жизни Гуридов в Средние века [4; 17].

Все современные исследователи истории государства Гуридов исходят из того, что в XI веке здесь господствовал феодальный строй, а афганский исследователь М.А. Хайдари подчеркивает, что в это время в Гуре существовало рабство и наравне с крестьянским трудом использовался рабский труд, а дальше пишет: «Рабовладельческие отношения в Гуре отличались от Древней Греции и Древнего Рима тем, что здесь рабов не убивали, их использовали как товар при торговле. В редчайших случаях хозяева, получив необходимую сумму, освобождали их» [18, с. 114]. Всегда было известно, что рабовладение на Востоке существенно отличалось от рабовладения в Древней Греции и Риме. На мусульманском Востоке труд рабов никогда не заменял труда свободных общинников. Зачастую рабский труд использовался для домашних работ, в таком виде в Бухарском эмирате рабский труд использовался вплоть до XX века. Далее М.А. Хайдари подчеркивает, что именно из таких рабов было создано сильное гуридское войско [18, с.114]. Практика использования тюркских рабов в военных целях существовала еще со времен Саманидов. У правителей Гура также были рабы-воспитанники наподобие Кутбиддина Айбека, но использование рабов в массовом порядке в военном деле сомнительно, так как такое войско могло выйти с подчинения и выступить против хозяев. Примером этому может послужить Махмуд Газневид, который был сыном раба, принадлежавшего династии Саманидов, и в дальнейшем выступил против хозяев.

Проблема возникновения феодальных отношений в Гуре до сих пор является у историков предметом спора. К примеру, Мир Гулям Мухаммад Губар пишет: «Гуридское государство возникло в первой половине XII века (1148 г.) и просуществовало до начала

ХІІІ века (1214 г.), и это был период развития феодальных отношений в Афганистане» [6, с.135]. Мухаммад Губар считает государство Гуридов афганским государством, но этот регион в то время назывался Хорасаном и никакого Афганистана и Афганского государства тогда не существовало.

Академик Б.Г. Гафуров, обращая внимание на историю государства Гуридов, подчеркивает, что феодальные отношения в этой горной стране возникли позже, чем в Мавераннахре и Хорасане. Он пишет: «1152-1206 годы являются самым блестящим периодом для государства Гуридов, в этот период наблюдается расцвет экономики и культуры Гура...» [5, с. 392]. Действительно, в этой горной стране, которая длительное время была оторвана от внешнего мира из-за труднодоступности дорог и воинственности населения, феодальные отношения возникли значительно позже, чем в других регионах Средней Азии. В Гуре вплоть до ХІ века господствовали патриархальные и полупатриархальные отношения, даже ислам распространился в этой стране значительно позже других регионов Хорасана. В ХІ веке владение Гур был завоёвано Газневидами и в этой патриархальной стране проникли феодальные общественные отношения. Только в 1150-1152 годах гуридский султан Алауддин Мухаммад Джахонсуз (1149-1161) разбил войско Газневидов и освободил страну. Начиная с этого времени и вплоть до 1206 года имеет место период бурного экономического, культурного и социально-политического развития государства Гуридов.

Феодальные отношения в Гуре не отличались от феодальных отношений в Мавераннахре и Хорасане. Землей в Гуре владели царевицы, придворные, родовая знать гурцев, военачальники и т.д. [10, с. 38].

Одним из основных источников благосостояния хорасанских и мавераннахрских феодалов были земельные угодья. И в Хорасане, и в Мавераннахре существовали различные формы землевладения. Наряду с крупными феодальными землевладениями существовала общинная собственность селений на землю, воду и пастбища.

Другим важным источником доходов феодалов была собственность на городские земли: иногда им принадлежали целые кварталы, мастерские, рынки, караван-сарай, мельницы и т.д. Владение поместьями было наследственным, их можно было дарить и даже продавать. Средневековые источники различают земледельческую аристократию, жившую в городах (шахр) и в селениях (руста).

Другим сословием в государстве, владевшим земельными участками, были крестьяне. Они были основными налогоплательщиками, а также выполняли все общественные работы наподобие рытья каналов, кяризов, артезианских колодцев, строительства дорог, крепостей и т.д., и эти общественные работы назывались «хашар» [3, с. 43]. Владение Гуридов имело развитую ирригационную систему, и после завоевания независимости был вырыт канал от Герируда до Гилманда, что способствовало открытию новых орошаемых земель и решило проблему с водоснабжением.

В Гуре было очень развито ремесло: гурцы добывали железную руду, золото и серебро, занимались кузнечным и оружейным делом, также в Гуре было развито ткачество. Гурские хлопковые ткани, так называемые «бурда», были знамениты по всему Востоку. Гуридские мастера оружейного дела славились мечами и доспехами, но экономическое и социальное положение ремесленников, земледельцев и других трудящихся было очень нелегким: налоги и другие общественные работы тяжким бременем лежали на их плечах. Как подчёркивает Абед Хайдари: «В Средние века положение ремесленников были довольно тяжёлым» [18, с. 116].

Класс землевладельцев дополнялся также владельцами вакуфных угодий, которые принадлежали мечетям, медресе, а также шейхам, факихам, суфиям и другим представителям духовенства. Духовенство как отдельное сословие было освобождено от налогов и от общественных работ.

Сельское хозяйство в государстве Гуридов целиком зависело от климатических условий. В долинах климат был тропическим, сухим и жарким, а в горах, в зависимости от высоты над уровнем моря, климат был умеренным или очень холодным. Например, в Сиистане, Гилманде и Балхе, которые находились на высоте 800-1000 метров над уровнем моря, климат был тропическим, жарким; зерновые, овощи и фрукты выращивались именно в этих районах. Но большинство других районов государства находилось на высоте 1000-2500 метров над уровнем моря. Климат в этих районах был суровым, и население в основном занималось скотоводством и садоводством [18, с. 117].

В монографии «История народов Узбекистана» подчёркивается, что в XI-XII веках в Гуре, как и везде в Хорасане и Мавераннахре, существовали три категории феодального землевладения:

1. Султанский, или диванский милък – земельные угодья, которые принадлежали государству.
2. Милъки – земли, которые принадлежали частным лицам.
3. Вакуфные земли – земли, которые принадлежали мечетям, медресе или другим духовным учреждениям [15, с. 233-34].

Икта' как особая форма феодального землевладения в Мавераннахре и Хорасане появилась в VII веке, ещё со времён Арабского халифата. Академик Б.Г. Гафуров подчёркивает: «В XI-XII веках икта, то есть дарение пахотных земель за государственную службу, было распространено повсеместно в государствах Газневидов, Караханидов, Сельджукидов и Хорезмшахов. Дальновидные правители и другие государственные деятели понимали, что этот способ землевладения приведёт к ослаблению центральной государственной власти» [5, с. 558].

Профессор Н.О. Турсунов пишет об этой форме землевладения: «Икта – это право феодалов собирать налоги с земель, которые были подарены им за государственную службу. Икта для феодалов-кочевников была удобной формой сбора налогов или получения доходов с завоёванных земель, которые были отданы им за государственную службу. Эти земли раньше принадлежали древней таджикской аристократии – дихканам, этот класс землевладельцев постепенно исчез, впоследствии дехканами стали называться все землепашцы» [16, с. 211].

В XI-XII вв. в Иране продолжалась раздача икта' за счет государственных земель, и это привело к ослаблению центральной власти и к усилению феодальной раздробленности страны [12, с. 154]. Историки отмечают: «Земли икта' сильно распространились в течение X в. также в Хорасане. В обоих государствах икта' в X в. юридически не была наследственной, но владельцы земель этой категории стремились превратить их в наследственные. Так, в X в. четыре поколения знатной фамилии Симджуридов владели на правах икта' областью Кухистан. Постепенная закономерная эволюция института икта' привела к тому, что превращение земель из временного бенефиция в наследственный лен, начавшееся в X в., завершилось между XI и XIII вв.» [12, с. 136].

Еще со времен Саманидов, а затем и в тюркских государствах в XI-XII веках существовали два вида икта': тамлик и аренда. Тамлик выделялся за счет бесхозных земель сроком на три года. Из-за войн и бесчисленных поборов многие земледельцы

бросали свои земли и переселялись в другие, более спокойные регионы. Вот эти земли арабы и отдавали как тамлик некоторым лицам. Арендная икта⁴ давалась военачальникам и другим государственным служащим. Владельцы этой формы икты⁴ платили государству налог, который составлял от 15 до 50% их доходов [11, с.258].

Как пишет историк С.Г. Агаджанов, иктовое землевладение существовало и в государстве Гуридов: «Система икта⁴, существовавшая в Восточно-Сельджукском государстве, оказала влияние на его распространение в областях к востоку от Хорасана. В XII в. происходит инфильтрация этого института в Центральный Афганистан и Северную Индию. Икта⁴ широко внедряется во владениях Газневидов, Гуридов и в Делийском султанате» [2, с.140].

Не только земли, но иногда и города, мастерские или рынки также отдавались как икта⁴, или в откуп отдельным лицам. Как пишет Минходжиддин Сиродж Джузджани в книге «Табакоти Носири», один из самих больших городов Гура в качестве икта⁴ принадлежал Махмуду ибн Мухаммаду Сому (1203-1210), или, говоря об Алауддине Мухаммаде Гуриде, Джузджани сообщает: «Области Гур, Буст и Гармсер были иктой малика Алауддина (1149-1161)» [20, с.370].

Систему феодального землевладения в Гуридском государстве можно разделить на следующие группы:

1. Государственные земли, которые известны под названием «арозийи девонй» («владение дивана» (диван - государственное учреждение наподобие министерства)), эти земли распределялись среди членов семьи правителя в качестве икты⁴. Это способствовало возникновению центробежных сил, усиливало феодальную раздробленность страны [18, с. 117].

2. Мечетям, медресе и другим религиозным учреждениям принадлежали так называемые вакуфные земли. Также такие земли принадлежали благотворительным учреждениям (абваб-аль-хайр), больницам, за счет этих земель оказывалась помощь одиноким старикам, вдовам, сиротам и т.д. Но зачастую доходы с этих земель присваивали кадии (мусульманские судьи) и мутавалли (главы религиозных учреждений) [11, с. 247].

3. Специальные земли. Эти земельные угодья в период раннего ислама принадлежали халифам, и они распределяли эти земли в качестве икта⁴ своим приближенным, но позже эти земли превратились в частную собственность халифов и других правителей и зачастую сдавались в аренду [18, с.118].

4. Другой формой феодального землевладения была икта⁴, и эта форма землевладения в Средневековье была весьма распространённой, владельцы икта⁴ платили налог государству [18, с.118]. Держатели икта⁴, стремясь к получению максимума доходов от этих, иногда подаренных на определённый срок, земель, всячески обирали крестьян-издольщиков, что вызывало недовольство крестьян и являлось причиной восстаний [3, с. 42].

В Мавераннахре и Хорасане особое внимание уделялось садоводству, которое при меньших затратах труда давало больше дохода. Как отмечают В.М. Массон и Р.А. Ромодин в книге «История Афганистана»: «По-видимому, основной отраслью хозяйства жителей Гура было земледелие, но наряду с ним жители занимались и скотоводством» [9, с. 254].

По мнению Н.О. Турсунова, в XI-XII веках в Мавераннахре, Хорасане, Хорезме и Гургане существовала развитая ирригационная система, так как без ирригационных систем на этих территориях земледелие невозможно. Но многочисленные междоусобные войны феодалов и нападения чужеземных врагов приводили к тому, что ирригационные

системы разрушались, многие земельные участки оставались без воды и сельское хозяйство приходило в упадок [16, с.213].

В Гуре было очень развито садоводство и виноградарство, потому что хозяева садов всегда получали хороший доход; сады состояли на особом учете, во многих местах налоги изымались со всех плодовых деревьев. При экспорте фруктов и винограда изымался специальный таможенный налог. В горах выращивали яблоки, абрикосы, сливу, ягоды шелковицы и т.д., а в долинных садах выращивали оливковые деревья, цитрусовые, хурму. По словам Хамдуллаха Казвини, садоводство было развито в Герате, Балхе, Сиистане, Бушандже [8, с.166].

Из бахчевых культур в Гуре чаще всего выращивали дыни. Дыни, которые выращивались в Бушандже и Балхе, были очень сладкими, их сушили и использовали в качестве десерта. Хамдулла Муставфи Казвини в книге «Нахзат-ул-кулуб» сообщает, что в Сиистане и Заминдоваре существовали огромные сады и хозяева этих садов всегда получали большой доход [18, с. 118].

Налоги. Налоги и политика налогообложения – это основные рычаги воздействия государственной власти на население, от их умеренности и справедливости зависит благополучие страны и населения. Налог – это основной доход государства, государство, его армия и чиновники существуют на этой экономической основе. Сбор налогов в государствах, где власть принадлежала тюркам (Караханидам, Газневидам, Сельджукидам), напоминал нашествие врага. Сборщики налогов (амили) попросту грабили население, и очень часто разорившиеся земледельцы были вынуждены покидать насиженные места, разорялись и превращались в бродяг, и эта политика наносила государству большой ущерб. Еще великий визирь Сельджукидов Низам аль-мульк в книге «Сиясет-наме» предупреждал: «Амилям, которым дают должность, следует внушать, чтобы они хорошо обращались с людьми Бога, преславного и всемогущего, не брали бы сверх законного налога, предъявляли бы свои требования учтиво, в хорошем виде, и пока у них рука не достигнет урожая, пусть ничего у них не требуют; так как, если требуют прежде времени, создадут народу невзгоды, и если придут во время сбора урожая, то по необходимости будут продавать за пол-дирхема, из-за этого люди станут лишенным всего, бродягами. Если кто из народа окажется в затруднении, будет нуждаться в воде или семенах, надо ему дать в долг, облегчить его бремя, чтобы он остался на месте, не ушел бы из своего дома в скитания...» [13, с.26].

По сообщениям М.П. Петрушевского, в Средней Азии и Хорасане существовали две разновидности налогов: местные налоги и налоги для центральной власти. Централизованные налоги собирались с государственных земель и с земель вассалов, а местные налоги платили общины земледельцев [11, с. 205].

Часто налоги изымались деньгами, иногда они имели натуральный вид, то есть изымалась определенная часть урожая, скота или изделий ремесленников. Собранный налог расходовался на содержание войска, строительство дорог, ирригационных систем и т.д. Но понятия «бюджет» по большому счету не существовало, правители зачастую тратили собранные налоги на свое усмотрение.

В Средние века, с распространением ислама, в Мавераннахре и Хорасане появились следующие разновидности налогов, сбор которых разрешался установлением исламского шариата.

Зякет - один из пяти столпов ислама (каждый мусульманин должен был совершать пятикратный намаз, соблюдать уразу (пост), платить из своих доходов специальный налог – зякет, приносить жертву Богу (курбани), совершить хадж). Первоначально мусульмане

платили этот налог добровольно, но позже он превратился в обязательный, собиравшийся государством и всегда имел денежный вид. Этот налог должен был тратиться на содержание вдов, сирот, инвалидов, одиноких и престарелых людей [11, с. 228].

Ушр. Этот налог должны были платить все мусульмане; ушр похож на христианскую десятину и тоже составляет десятую часть доходов каждого мусульманина. Первоначально этот налог также имел религиозный характер, в некоторых мусульманских источниках ушр отождествляли с зякетом или называли милостыней (садака). В дальнейшем ушр - тоже один из обязательных налогов, собираемых государством, одно из средств пополнения государственной казны.

Харадж. Этот вид налога был распространен во всех мусульманских странах, так как также был введен арабскими захватчиками. Согласно исследованиям И. Петрушевского, которые приведены в его книге «Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв.», в XIII веке в мусульманских странах существовали две разновидности хараджа: 1. Натуральный харадж 2. Харадж, который изымался деньгами [11, с. 341]. В качестве натурального хараджа изымалась определенная часть урожая, а денежный харадж собирався от определенного объема пахотной или богарной земли, сумма денежного хараджа определялась заранее.

Афганский историк А. Хабиби в монографии «История Афганистана» пишет следующее о налоговой политике арабов: «Исламские завоеватели в Хорасане собирали харадж деньгами, годовой харадж можно было также заплатить оружием, рабами, скотом, особенно конями и верблюдами. Население вынуждено было ежегодно платить большие налоги, чтобы уберечь себя и близких от насилия захватчиков» [19, с. 422]. Советский историк С.Г. Агаджанов, говоря о налогах, подчеркивает: «Харадж и ушр – десятина, которая обычно вносилась с богарных участков и земель, орошавшихся с помощью водоподъемных колес» [2, с. 140]. А в академической книге «История таджикского народа» о харадже пишется следующее: «Хараджная система, на которой держались все тюркские государственные формирования и учреждения, представляла собой своеобразную форму присвоения ренты землевладельцами посредством государства, что давало возможность содержать обширный аппарат управления и обеспечивало единство государства и бесперебойное поступление податей. Поэтому решительно пресекалось получение жалованья непосредственно из хараджа управляемых чиновниками областей, минуя казну...» [7, с. 135].

Таким образом, харадж – это основной подушный налог, собиравшийся во всех мусульманских государствах. Этот налог шел прямо в казну, его размер не был одинаковым и устанавливался каждым государством по усмотрению шариата и пониманию справедливости.

Джизья – это налог от немусульман. Во всех мусульманских странах его платили зороастрийцы (гебры), евреи, христиане, буддисты и т.д. Этот налог существовал и в Гуридском государстве, после завоевания Северной Индии такой налог платили все индийцы. Иранский историк Маджид Яктаи пишет, что в Гуридском государстве джизья собиравлась с христиан и евреев и составляла 5% от проданных ими товаров [18, с. 119].

Хумс. Хумс в переводе с арабского языка означает «одна пятая часть» (1/5). В период раннего ислама хумс касался раздела военной добычи. Средневековый арабский автор Абу Йусуф Йакуб Ибрахим аль-Куфи в труде «Китаб-аль-Харадж» пишет: «Рассказывал нам

Ашас бин Саввар со слов Абу Зубайра, со слов Джабира бин Абд Аллаха¹, что собиралась пятая часть захваченного в войне за веру и раздавалась войску..» [1, с. 34]. Налог хумс собирался Гуридами с завоёванных земель, особенно в Индии. Иногда хумс называли военным налогом. Правители, собираясь на войну, облагали население так называемым военным налогом, который тяжелым бременем лежал на трудящихся. Этот налог в народе назывался «нохаккона», то есть несправедливый.

Налоги, собираемые с рынков, с занятий ремеслом и торговлей, а также таможенные пошлины, взывавшиеся с иностранных купцов, составляли значительную часть доходов Гуридского государства. Гурский регион находился на пересечении торговых путей, через него проходил один из отрезков Великого шелкового пути, поэтому правители Гура, заботясь о развитии внешней торговли, строили караван-сарай и рабаты, велели копать колодцы и водоемы по пути следования караванов, охраняли дороги от разбойников, то есть всемерно способствовали развитию торговых отношений.

Хорасанские купцы везли из Индии драгоценные камни, пряности, ткани, гурцы специализировались на вывозе оружия: мечей, кольчуг и другого военного снаряжения. Все это отправлялось по Великому шелковому пути до самого Багдада - столицы Арабского халифата [19, с. 486; 14, с. 244]. В.М. Массон, Р.А. Ромодин в книге «История Афганистана» пишут: «В X в. в Гуре довольно высоко по тем временам были развиты горное дело и обработка металлов. Оружие и воинские доспехи из Гура пользовались известностью в соседних странах и служили предметами вывоза» [9, с. 254].

В X-XII вв. торговые пути из Индии в Багдад, Мавераннахр и Китай шли через владения Гуридов. Особое развитие эта торговля получила после завоевания Гуридами Северной Индии. Как пишет афганский историк М.О. Хайдари, до завоевания Гуридами Северной Индии существовали три торговых пути в Индию: 1. Северный путь. По этому пути караваны шли через Кабул до Пешавара и оттуда - до берегов реки Синд. 2. Восточный путь. Караваны шли через Газну до Пенджаба. 3. Третий путь шел через Сиистан в Индию [18, с. 126].

Таким образом, развитие экономической жизни связано с развитием политической и культурной жизни государства. Основной доход собирался государством с ремесленников и торговцев. Расширение владений Шинасбенидов влияло на развитие экономики, так как после завоевания Гуридами Хорасана и Северной Индии в состав государства входили важные торговые дороги, что привело к его расцвету.

Список использованной литературы:

1. Абу Йусуф Йакуб Ибрахим аль-Куфи. *Китаб-аль-Харадж* (мусульманское налогообложение). /Перевод с арабского и комментарии А.Э. Шмидта.- Санкт-Петербург, 2001.- 415 с.
2. Агаджанов С.Г. *Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв.* – Москва: Наука, 1991. - 303 с.
3. Бертелс В. Носири Хусрав ва исмоилиён /Тарҷумаи Хусайни Оринпур. – Техрон 1343 ш. (1965).
4. Фавсуддин Мустаманди Фурӣ. *Таърихи мухтасари Гуриён/ Мустаманди Фурӣ.* – Ҳирот, 1367 ш. (2008). – 266 с.

¹ Джабир бин Абд Аллаха-Ансари—сподвижник пророка Мухаммеда, участник первых завоеваний, который умер в 73 х. (692-693 г.) в возрасте 94 лет.

5. *Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон, таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна.* – Душанбе: Дониш, 2008. – 704 с.
6. *Ғубор Мир Ғулом Муҳаммад. Афғонистон дар масири таърих.* – Кобул, 1387 ҳ. (1967). – 412 с.
7. *История таджикского народа. Том III (Период развития феодального общества).* – Душанбе: Дониш, 2013. – 580 с.
8. *Қазвинӣ Ҳамдулло Муставфӣ. Таърихи гузида /Бо тасҳеҳи Абулҳасани Навобӣ.– Техрон, 1362 ш. (1983).–640 с.*
9. *Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана (в двух томах). Т.1/ Массон В.М., Ромодин В.А.– Москва: Наука, 1964. – 529 с.*
10. *Неъматов Н., Амирошӯӣ Н., Пирумишоев., Мирбобоев А. Таърихи халқи тоҷик/ Неъматов Н., Амирошӯӣ Н., Пирумишоев., Мирбобоев А. – Душанбе, 2008. – 814 с.*
11. *Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков./ И.П. Петрушевский. – Москва; Ленинград, 1960.- 492 с.*
12. *Пигулевская Н.В. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века./ Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий. – Ленинград, 1958. – 386 с.*
13. *Сиёсат-наме. Книга о правлении визиря XI столетия Низам аль-мулька /Перевод, введение, изучение памятника и примечания профессора Б.Н. Заходера. Издание Академии наук СССР. – Москва; Ленинград, 1949. – 379 с.*
14. *Сиистонӣ Муҳаммад Аъзам. Низоми баҳрабардарӣ аз замин дар Афғонистани қурунӣ.* – Кобул, 1362 ҳ.ш. (1983). – 301 с.
15. *Тревер К.В. и др. История народов Узбекистана. Т.1. С древнейших времён до начала XVI века/ Тревер К.В., Якубовский А.Ю., Воронец М.Э. – Ташкент: АН УзССР, 1950. – 474 с.*
16. *Турсунов Назирҷон. Таърихи халқи тоҷик. Аз аҳди бостон то инқилоби соли 1917. Нашири дуввуми такмилёфта /Турсунов Назирҷон. – Хучанд: Ношир, 2017. – 656 с.*
17. *Фурӯғӣ Асғар. Таърихи Ғуриён./ Фурӯғӣ Асғар.–Техрон, 1387 ш. (2008). – 118 с.*
18. *Хайдарӣ М.А. Политическое устройство, социально-экономические отношения и культура государства Гуридов.: дис. ... канд. истор. Наук /07.00.02. – Отечественная история/ Хайдарӣ Мохамед Абед. – Душанбе, 2013. – 178 с.*
19. *Ҳабибӣ Абдулҳай. Тарихи Афғонистон баъд аз ислом/ Абдулҳай Ҳабибӣ. – Техрон: Дунёи китоб, 1367 ҳ.ш. (1988). – 1058 с.*
20. *Ҷузҷонӣ Минҳоч Сироч. Табақоти Носирӣ. Иборат аз 2 ҷ. Ҷ.1. /Ба чоп омодакунанда Абдулҳай Ҳабибӣ / Ҷузҷонӣ Минҳоч Сироч. –Кобул, 1363 ҳ. (1984). – 501 с.*

Reference Literature:

1. **Abu Yusuf Yakub Ibrahimal-Kufi. Kitab-al-Kharadje** (Moslemic Taxation). Translation from Arabic and commentaries by A.E.Shmidt. – Saint-Petersburg, 2001. – 415pp.
2. **Agadjanov S.G.** The State of Seldjukids and Middle Asia in the XI-th – the XII-th Centuries. – Moscow: Science, 1991. – 303pp.
3. **Bertels V.** Nosir Husrav and Ismailities// Translation by Husayn Orinpur. – Tehran. 1343/1965
4. **Guri, Gavsuddin Mustamand.** Brief History of Gurids.//**Mustamand Gavsuddin Guri.** Herat. 1367/2008. – 266pp.

-
5. **Gafurov B.G.** *Tajiks, the Ancientest History, Ancient and Middle Ages.* – Dushanbe: Knowledge. 2008. – 704pp.
 6. **Gubor, Mir Gulom Mukhammad.** *Afghanistan along Historic Direction.* Kabul. 1387/1967. – 412pp.
 7. *The History of the Tajik Nation. Volume III (The Period of Feudal Society Development).* – Dushanbe: Knowledge. 2013. – 580pp.
 8. **Kazvini, Hamdullo Mustavfi.** *Selected Fragments from History (correction by Abduhasan Navobi).* – Tehran. 1362/1983. -640pp.
 9. **Masson V.M., Romodin V.A.** *The History of Afganistan (in two volumes. V.1)* V.M.Masson, V.A.Romodina – Moscow.: Science, 1964. – 529pp.
 10. **Negmatov N., Amirshokhi N., Pirumshoev, Mirboboev A.** *The History of the Tajik Nation.* – Dushanbe, 2008. – 814pp.
 11. **Petrushevsky I.P.** *Agriculture and Agrarian Relations in Iran in the XIII-th – the XIV-th Centuries// I.P. Petrushevsky.* – Moscow; Leningrad. 1960. – 492pp.
 12. **Pigulevskaya N.V. et alia.** *The History of Iran since Ancientest Times up to the End of the XVIII-th Century// Pigulevskaya N.V., Yakubovsky A.Yu., Petrushevsky I.P., Stroyeva L.V., Belinitsky.* – Leningrad, 1958. – 386pp.
 13. *Siyosat-name. The Book about the Governance of Nizam al-mulk, Vezier of the XI-th Century (Translation, introduction, study of the monument and notes by Professor B.N.Zahoder). The edition of the USSR Academy of Sciences.* – Moscow; Leningrad, 1949. – 379pp.
 14. **Siistoni, Mukhammad Azam.** *Regulation of Land Utilization in Different Times in Afghanistan.* Kabul. 1362/1983. – 301pp.
 15. **Trever, K.V. et. alia.** *The History of the Peoples of Uzbekistan. V.1 Since Ancientest Times up to the Beginning of the XVI-th Century//K.V.Trever, A.Yu.Yakubovsky, M.E.Voronets.* – Tashkent: AS of the Uzbek SSR. 1950. – 474pp.
 16. **Tursunov, Nazirjohn.** *The History of the Tajik Nation. Since Ancient Times up to the Revolution of 1917. The second edition, revised and enlarged.* Khujand: Publisher. 2017. – 656pp.
 17. **Furughi, Asgar.** *The History of Gurids//Asgar Furughi:* - Tehran. 1387/2008. – 118pp.
 18. **Khaidari M.A.** *Practical Arrangement, Social-Economic Relations and Culture of Gurids' State. Candidate dissertation in history: 07.00.02.* – Home History//**Khaydari, Mokhammed Abed.** – Dushanbe. 2013. – 178pp.
 19. **Habibi Abdulhay** *The History of Afghanistan after the Adoption of Islam// Abdulhay Habibi.* – Tehran. Book two. 1367/1988. – 1058pp.
 20. **Djuzdjony Minhodge Sirodage.** *Social State of Nosiri: In two volumes. V.1. Preparation of the edition by Abdulhai Habibi//Djuzdjony Minhodge Sirodage.* Kabul. 1363/1984. – 501pp.

УДК 930

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-46-53

**ТАШАККУЛ ВА ТАҲКИМИ МАҚОМОТИ
МИЛИТСИЯ ДАР ШИМОЛИ
ТОҶИКИСТОН**

Юсуфзода Азимҷон Юсуф, номзади
илмҳои таърих, сардори кафедраи
фаъолияти оперативӣ ҳустуҷӯии
факултети № 4 Академияи ВКД Ҷумҳурии
Тоҷикистон, полковники милитсия
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

**СТАНОВЛЕНИЕ И УКРЕПЛЕНИЕ
ОРГАНОВ МИЛИЦИИ В СЕВЕРНОМ
ТАДЖИКИСТАНЕ**

Юсуфзода Азимджон Юсуф, канд. истор.
наук, начальник кафедры оперативно-
розыскной деятельности факультета №4
Академии МВД Республики Таджикистан,
полковник милиции (Таджикистан,
Худжанд)

**FORMATION AND
CONSOLIDATION OF MILITIA
BODIES IN NORTHERN
TAJIKISTAN**

Yusufzoda, Azimdjoh John Yusuf, candidate of
historical sciences, head of the department of
operative-investigative activity of faculty №4
under the Academy attached to Home Affairs
Ministry of Tajikistan Republic, colonel of
militia (Tajikistan, Khujand) **E-MAIL:**
hokiroev-1966@mail.ru

Вожаҳои калидӣ: КХКД (Комиссариати халқии корҳои дохилӣ), милитсия, шуъбаи
кофтуковӣ-ҷиноятӣ, ташакулёбӣ, рушд, инқилоби Октябр, Ҳокимияти ишғравӣ,
Шӯро, уезд, Низомнома, коргару деҳқон, босмачигарӣ

Қайд шудааст, ки таърихи ташаққули мақомоти милитсия дар ш. Хуҷанд, атрофи
он ва дигар ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон бевосита ба ғалабаи Инқилоби Октябр вобаста
аст. Таъкид гардидааст, ки дар солҳои аввали ҳокимияти ишғравӣ ноҳияи Ашт аз лиҳози
маъмури ба ҳайъати узеда Намангонӣ вилояти Фарғонаи ҶМШС Туркистон дохил мешуд,
бинобар ин мақомоти милитсияи ноҳияи мазкур дар ҳайъати узеда Намангон таъсис
ёфта буд. Ҳамчунин ташаққули милитсияи ноҳияи Канибодом ва Исфара дар ҳайъати
мақомоти милитсияи узеда Қўқанди вилояти Фарғона сурат гирифтааст. Дар асоси
додаҳои бойгонӣ пойгоҳи моддӣ ва аслиҳаи дастаҳои милитсия муайян карда шудаанд.
Қайд шудааст, ки милитсияи узеда Хуҷанд дар ихтиёр 16 намуи аслиҳа, аз ҷумла
милтиқи панҷтираи русӣ, берданка, яроқҳои англисӣ, фаронсавӣ, амрикоӣ, австриягӣ,
туркӣ ва японӣ дошт. Саҳми мақомоти милитсия дар мубориза зиддӣ босмачиён инъикос
ёфтааст. Таъкид мегардад, ки таҷрибаи дар раванди ташаққули милитсияи коргару
деҳқон андӯхта аҳаммияти калони амалӣ ва ахлоқӣ дошта, метавонад барои беҳтар
намудани фаъолияти мақомоти ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ мавриди истифода қарор
гирад.

Ключевые слова: НКВД (Народный комиссариат внутренних дел) милиция, отделения
уголовного розыска, становление, развитие, Октябрьская революция, советская
власть, Совет, уезд, Положение, рабочие, крестьяне, басмачество

Проведен историко-правовой анализ формирования и развития деятельности милиции в Северном Таджикистане и создания Комиссариата внутренних дел в данном регионе. Отмечается, что история становления органов милиции в г. Худжанде, его окрестностях и в других районах Северного Таджикистана непосредственно связана с победой Октябрьской революции. Подчеркивается, что в первые годы советской власти Аштский район административно входил в состав Наманганского уезда Ферганской области Туркестанской АССР, поэтому органы милиции этого района были созданы в составе милиции Наманганского уезда. Точно так же становление милиции Канибадамского и Исфаринского районов происходило в составе органов милиции Кокандского уезда Ферганской области. На основе архивных данных выявлены материальная база и вооружение милицейских отрядов. Так, отмечается, что милиция Ходжентского уезда имела в своём распоряжении 16 видов оружия, в том числе берданки, пятиразрядные русские ружья, а также английские, французские, американские, австрийские и турецкие ружья. Освещается вклад органов милиции в борьбу против басмачей. Подчеркивается, что исторический опыт, накопленный в процессе становления рабоче-крестьянской милиции, имеет большое практическое и нравственное значение и может быть использован для улучшения деятельности органов охраны правопорядка.

Key-words: PCIA (People's Commissariat of Internal Affairs), militia, sections of criminal-investigative department, formation, development October revolution, Soviet power, Soviet, uyezd (the smallest administrative-territorial unit in the Russian empire), Provision, workers and peasants, **basmachestvo** (anti-Soviet movement in Middle Asia)

The article dwells on a historico-legal analysis of such issues as formation and development of militia activities in Northern Tajikistan, creation of the commissariat of internal affairs in this zone. It is underscored that the history of militia bodies formation in Khujand, its environs and other areas of Northern Tajikistan is directly connected with the victory of the October Revolution. It is emphasized that in the early years of the Soviet power Asht **rayon** (administrative-territorial unit of the USSR) was administratively included to Namangan uyezd (the smallest administrative territorial unit remined from the Russian empire and cancelled by the Soviet power later on) of Ferghana oblast of Turkestan Autonomous Republic (dismantled during subsequent periods); thereby, militia bodies of the area in question were created being appertained to Namangan uyezd. In the same mode there were formed militia bodies in Konibodom and Isfara rayons; the latters being included earlier into Kokand uyezd which appertained to Ferghana oblast. Designing on the premise of archival data, the author of the article elicited the logistic base and ammunition of militia detachments. Thus, it is mentioned that the militia of Khodzhent uyezd had 16 types of arms at its disposal including fifth rank guns, Berdan riffles, foreign weapons (English, French, American, Austrian, Turkish). The contribution of militia bodies into the fight against basmaches is also highlighted. It is stressed that the historical experience accumulated in the process of the formation of the militia of workers and peasants is of great practical and moral importance, it may be used for improvement of the activities implemented by law enforcement bodies.

Ташаккул ва рушди макоми милисия дар шимоли Тоҷикистон бо барқарор ёфтани Ҳокимияти шуравӣ дар минтақаҳои Туркистон робитаи кавӣ дорад. Раванди инкишофи фаъолияти милисия дар ҳудуди шимоли Тоҷикистон дар тӯли он солҳо бо чараҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии Давлати шуравӣ сурат мегирифт.

Дар сарчашмаҳои гуногун рафти барқароркунии Ҳукумати шӯравӣ дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ бо сабабҳои гуногун якхела инъикос ва арзёби намешуданд. Мақсад ва вазифаҳои ҳокимияти нав ба аҳолии аз ҷиҳати саводноқӣ ақибмондаи вилоят нофаҳмо буда, мардуми таҳҷой бисёртар ба тарғиботу ташфиқоти сарватмандон ва руҳониёни маҳаллӣ боварӣ доштанд. Дар рафти барқароркунии Ҳокимияти шӯравӣ хусусиятҳои динӣ ва маҳаллии аҳолии таҳҷоии шимоли Тоҷикистон ба эътибор гирифта нашуда, бо таври механикӣ таҷрибаи барқароркунии Ҳокимияти шӯравӣ дар маҳалҳои гуногуни Русия истифода гардид.

Соли 1917 дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ муҳолифони Ҳукумати шӯравӣ, ки мусаллаҳбуданд, зиёд буда, дар дастаҳои гуногун муттаҳид ва аз ақидаҳои сиёсии мухталиф ҷонибдорӣ мекарданд, гирд омада буданд. Баъд аз барҳам додани политикаи подшоҳӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ барои нигоҳ доштани тартибот зарурати ташкил кардани ҳокимияти давлатӣ пайдо гардида буд. Дар ибтидо отрядҳои ихтиёрии милитсия пайдо гардиданд, ки дар шароити набудани пояи ҳуқуқӣ, ки фаъолияти онҳоро ба танзим мебаровард, амал мекарданд.

Дар давраи солҳои 1917-1929 милитсияи Тоҷикистони Шимолӣ роҳи дарозро аз отрядҳои ихтиёрии милитсия сар карда, то сохтори давлатӣ тай намуд, ки фаъолияти он мувофиқи қонунҳои амалкунанда ба роҳ монда шуда, зеро назорат қарор дошт.

Дар шароити Тоҷикистони муосир бисёр ҷанбаҳои таҷрибаи таърихӣ, ки дар раванди фаъолияти милитсияи коргару деҳқон андӯхта шудаанд, аҳамияти калони сиёсӣ амалӣ ва ахлоқӣ доранд ва метавонанд, имрӯз барои беҳтар намудани фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ мавриди истифода қарор گیرанд. Истифодаи таҷрибаи таърихӣ ташаккули ва рушди милитсияи тоҷикро бидуни ба назар гирифтани қолабҳои идеологӣ, ки ба давраи шӯравӣ хос буд, амалӣ гардонид, воқеаҳои он замонро беғаразона таҳлил қардан зарур аст.

Аз давраҳои қадим то инқилоби Октябр хизмати полисӣ дар сарзамини қадимиву аҷдоии мо арзи вучуд қарда буд. Ҳангоми омӯзиши падидаҳои аввали хизмати полисӣ дар замони давлати қадимаи Ҳахоманишиҳо, хизмати полисӣ дар давраи давлати Сомониён, Темуриён ва хонигариҳои Осиёи Миёна аз охири асри XVIII то ғалабаи Инқилоби Октябр маълумот гирифтани мумкин аст.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон барои тақвияти рӯҳияи созандагӣ, бузургдошти хотираи аҷдодонамон, дар асари худ «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» таъкид кардаанд: «...давлати Сомониёнро ба ҳеҷ вачҳ оғози давлату давлатдорӣ тоҷикон хондан раво нест. Зеро халқи тоҷик то аҳди Сомониён силсилаи давлату давлатдорӣ ҳоро бунёд гузошта, дар ҳудуди Осиёи Миёна чун қадимтарин миллат шинохта шудааст ва саҳифаҳои нахустини фарҳангу тамаддуни аҳди қадимро дар ин сарзамин тарҳрезӣ ва поягузорӣ қардааст». (2,с.6).

Яке аз мавзӯҳои муҳими таърихӣ мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ин таърихӣ милитсияи тоҷик ба ҳисоб меравад, зеро маҳз аз ғалабаи Инқилоби Октябр, ташкилҳои милитсияи шӯравӣ дар ноҳияҳои шимоли Тоҷикистон оғоз меёбад, ки ба ин Декрет «Дар бораи милитсияи коргарӣ» аз 10 ноябри соли 1917 мусоидат қарда буд.

Ба зами ин ҳангоми омӯзиши ташкилҳои милитсияи шӯравӣ дар маркази Тоҷикистони шимолӣ шаҳри Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он Қистақуз(Хистеварз), Ғулакандоз ва Сулукта, Ёротеппа(Истаравшан) Ашт, Конибодому Исфара аз моҳи октябри соли 1918 то моҳи майи соли 1919 маълумот дода шудааст (3,с.14).

Ҳангоми омӯзиши ин мавзӯ дар бораи душвориҳо дар роҳи таъсиси милитсия, дар бораи нахустин ташкилкунандагони милитсияи шӯравӣ ва аввалин занҳои милитсионерони тоҷик маълумот дода мешавад.

Бо ғалабаи инқилоби Октябр дар Петроград 25 октябри соли 1917, чунин воқеаҳои инқилобӣ дар кишвари Туркистон низ ба вуқӯъ омаданд. Нахустин шуда коргарону

аскарони шахри Тошканд 28 октябри соли 1917 ба шӯриши ярокнок баромада, 1- ноябри соли 1917 ғалаба карданд ва ҳокимият дар шахр ба ихтиёри Шӯроҳо гузашт.

11 ноябри соли 1917 дар маҷлиси якҷояи васеи Шӯрои вакилони коргарон ва аскарон ва «Иттифоқи меҳнаткашони мусулмон» дар Хучанд Ҳокимияти Шӯроҳо ғалаба кард ва ҳокимиятро ба даст гирифт.

Баъди ғалабаи Инқилоби Октябр, ташкили милитсияи шӯравӣ дар ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон дар раванди ташкили милитсия дар ҶМШС Туркистон давом мекард, зеро он як қисми таркибии Туркистон ба ҳисоб мерафт.

Аз сабаби он, ки Туркистон қисми ҷудопозири Федератсияи Русия буд, ташкили милитсия аз рӯи намунаи Русияи шӯравӣ амалӣ мегардид.

1 майи соли 1918 Комиссариати халқии қорҳои дохилии ҶМШС Туркистон таъсис гардид. Аз ҳамин давра сар карда, дар ҳамаи шахру уездҳо ва вилоятҳои Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон, ки ба он ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон низ шомил буданд, мақомоти милитсия ба фаъолият шурӯъ кард.

Масалан, 19 июни соли 1918 Шӯрои уезди Хучанд дар бораи таъсиси милитсия қарор қабул намуд.

Ҳанӯз 16 октябри соли 1918 сардори милитсияи уезди Хучанд ба Кумитаи иҷроияи марказӣ маълумот дод, ки мувофиқи штати Комиссариати қорҳои дохилӣ дар Хучанд мақомоти милитсия созон ёфтааст. Дар муддати як сол, яъне то 12 майи соли 1919 милитсияи шӯравӣ дар тамоми ҳудуди уезди Хучанд созон дода шуд.

Аз ташкили милитсия дар уезди Хучанд дар рӯзҳои нахустини барқарор шудани Ҳокимияти шӯравӣ он рақам гувоҳӣ медиҳад, ки 5 декабри соли 1917 Комиссари вилояти Самарқанд, ки уезди Хучанд ба ҳайати он шомил буд, фармон дод, ки ба ҳар ҷамоати деҳот ва ба комиссарҳои волостӣ як нафари милитсионерони савора ҷудо кунанд. Ин далели фаъолияти милитсия дар уезди Хучанд буд.

Соли 1918 қувваҳои мусаллаҳ дар қаламрави шахри Хучанд амал мекарданд, дастаҳои милитсия уездӣ ва муҳофизати халқӣ ташкил доданд, тартибот ва амният дар Хучанд шабу рӯз, махсусан шабона ҳифз карда мешуд.

Отрядҳои ихтиёрии милитсия, ҳамчунин дар Қистақӯз ҳоло (Хистеварз) иборат аз 25 нафар, дар Ғулакандоз иборат аз 42 нафар амал мекарданд.

Ба ғайр аз ин дар уезди Хучанд отряди милитсияи ихтиёрии қирғизӣ мавҷуд буд, ки он 105 нафар аъзо ва дар қарибии қони ангишти Сулукта маскан дошт.

Аввалин отрядҳои милитсия чун дар дигар шахру ноҳияҳо дар Ўротеппа (ҳоло Истаравшан) дар шакли дружинаҳои халқӣ созон ёфтанд. Милитсия тартиботи инқилоби ва беҳатарии ҷамъиятиро ҳифз намуда, оиди барқарор ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Ўротеппа (ҳоло Истаравшан) моҳи июни соли 1918 ҳиссаи қалон гузошт.

Ноҳияи Ашт ҳамон замон аз ҷиҳати маъмурӣ ба ҳайати уезди Намангони вилояти Фарғонаи Ҷумҳурии Мухтори шӯравӣ Сотсиалистии Туркистон дохил мешуд. Аз ин рӯ таъсиси милитсияи Ашт ба созонёбии милитсияи уезди Намангон робита дошт. Охириҳои соли 1918 мақомоти милитсия дар ноҳияи Ашт таъсис ёфт ва ба ҳайати он 30 нафар мардони часур шомил гардиданд.

Ташкили милитсияи ноҳияҳои Қонибодому Исфара ба ташкили мақомоти милитсияи уезди Қўқанди вилояти Фарғона ҳамбастагӣ дошт.

Дар Қонибодом шӯъбаи ноҳиявии милитсияи ханӯз охириҳои соли 1918 ба фаъолият шурӯъ кард. Яке аз поягузорони милитсияи Қонибодом Қомил Ёрматов буд, ки минбаъд ҳамчун кинорежиссёри машҳури шӯравӣ фаъолият бурдааст (4, с.50).

Дар Исфара нахустин отрядҳои милитсияи ихтиёрӣ ибтидои соли 1918 дар рафти муқоризаҳо бар зидди «Мухторияти Қўқанд» таъсис ёфт. Баъди барҳам хӯрдани он

аллакай дар охирҳои соли 1918 дар Исфара ҳам шӯъбаи ноҳиявии милитсия ташкил гардид. Дар мустаҳкам намудани милитсияи Исфара саҳми мардикори бадахшони Мубораккадам (ному насаби аслиаш Аҳмадхон Саидхонов) ниҳоят бузург аст.

Далелу санадҳои зикршуда шаҳодат медиҳанд, ки пас аз қабули қарори Комиссариати халқии қорҳои дохилии Россияи шӯравӣ «Дар бораи милитсияи қоргарӣ» аз 10 ноябри соли 1917 дар давоми 7-8 моҳи баъди таъсисёбии милитсия дар шаҳр маркази шимоли Тоҷикистон – Хучанд, яъне аз октябри соли 1918 то моҳи майи соли 1919 милитсияи шӯравӣ дар тамоми ҳудуди уезди Хучанд сомон дода шуд.

Солҳои аввали таъсиси милитсия дар шароити ниҳоят душвор мегузашт, зеро он дар шароити муборизаҳои шадиди синфӣ қараён дошт.

Аз тарафи дигар дар тамоми маҳалҳо норасоии кадрҳои баландихтисос, яроқ, лавозимоти ҷангӣ, сарулибос ва санадҳои меъёрӣ- ҳуқуқӣ эҳсос мегардид.

Дар асоси қарори Шӯрои ҳарбӣ – инқилобии fronti Туркистон сардори Идораи асосии милитсияи Комиссариати халқии қорҳои дохилии Туркистон қарор қабул кард, ки мувофиқи он ба тамоми мақомоти милитсия иҷозат дода шуд, ки яроқ ва аспҳои аз босмачиён гирифтаашонро дар ихтиёри худ монанд ва дар ғайрияти ҳаррузаи худ истифода баранд.

Аз рӯи ҳуҷжатҳои бойгонӣ маълум мешавад, ки дар ихтиёри милитсияи уезди Хучанд 16 намуди яроқ ба монанди милтики 5 тираи русӣ, берданка, яроқҳои англисӣ, фаронсавӣ, амрикоӣ, австриягӣ, туркӣ ва японӣ мавҷуд буданд (5,с.11).

Дар ташкил ва мустаҳкам намудани мақомоти милитсияи шӯравӣ дар шимоли Тоҷикистон – Мирмухтор Мирзоаҳмадов, Ҳайдар Усмонов, Комил Ёрматов, Бобо Содиков, Дадомат Турсунов, Миряхё Аминов, Қутбиддин Начмиддинов, Раҳимбердӣ Эгамбердиев, Аҳмадхон Саидхонов (Мубораккадам), Абдуқодир Раҳимбоев ва дигарон саҳми босазо гузоштаанд. Фарзандони ҷасури халқи тоҷик барои ҳаёти ошоштаи мардуми кишвар ва пешрафти шаҳру ноҳияҳо заҳмати зиёде кашид, ҷонбозиҳо кардаанд.

Он замон дар ноҳияҳо дастаҳои мусаллаҳи Эргаш, Ҳомид, Лаҳад Маҳсум, Раҳмонқул, Холбӯта барин босмачиён амал мекарданд. Ҳучуми ғоратгарон ва бедодгарҳои ин гурӯҳҳо нафрати мардуми ошоштаро бедор карда, онҳоро ба мубориза бармехезонид. Бо мақсади пурзӯр намудани мубориза алайҳи ин гурӯҳҳо бо қарори анҷумани 2-юми Шӯрои шаҳри Хучанд дар шаҳр отряди савораи милитсия ташкил ёфт. Аз моҳи январӣ соли 1921 сардори ин отряд Ҳайдар Усмонов таъин гардида, бар зидди босмачигари муборизаи беамон бурданд (6,с.58-60).

Агар ба гузаштаи таърихи милитсия назар афканем ба мо маълум мегардад, ки ба вазъияти душвор нигоҳ накарда дар тамоми ҳудуди шимоли Тоҷикистони охирҳои соли 1918 шӯъбаҳои милитсия ташкил карда шуда буданд, ки соли 1919 давраи муътадили мустаҳкамкунии пояи моддӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ шӯъбаҳо ба шумор мерафт. Масалан, 26-июни соли 1919 КХКД ҚМШС Туркистон «Низомнома дар бораи милитсияи қоргару деҳқон ҚМШС Туркистон»-ро бароварда моҳи июли ҳамин сол «Низомнома дар бораи ташкил намудани шӯъбаи кофтукови ҷиноятии ҚМШС Туркистонро» қабул намуд, ки дар асоси он дар марказ Раёсати кофтукови ҷиноятӣ ва дар шаҳру ноҳияҳо бошад шубаҳои кофтуковӣ ҷиноятӣ ташкил гардида амал мекарданд (7,с.18).

Соли 1920 ба ҳайати ҚМШС Туркистон ворид гардидани Ҷумҳурии халқии Шӯравии Бухоро, дар сохтори Комитети Иҷроияи Марказӣ (КИМ) комиссияи ғавқуллодаи диктаторӣ оид ба қорҳои Бухорои Шарқӣ таъсис дода шуда буд, ки вазифаи он аз мубориза бар зидди аксулинқилобчиён, ки ба муқобили Ҳукумати Шӯравӣ мубориза мебарданд ва инчунин қор оид ба муътадилсозии ҳолати сиёсӣ ва иқтисодӣ иборат буд. Дар ин давра аъзоёни комиссияи номбаргардида, барои ба даст овардани ахбор гоҳ-гоҳ роҳҳои

тарсонидан ва таҳдиди намудани шахрвандонро истифода мебурданд. Баъдтар ин комиссия барҳам дода шуд. (9,с.23).

Ба сарраёсати милитсия, роҳбарии милитсияи ҷумҳурӣ ва назоратӣ аз болои фаъолияти он воғузор карда шуд. То соли 1924 дар сохтори сарраёсати милитсия шӯъбаҳои зерин вучуд доштанд:

- Шӯъбаи нозирот (инспекторский отдел);
- Шӯъбаи уездӣ – шахрии милитсия;
- Шӯъбаи таъминот;
- Шӯъбаи кофтуковӣ-чиноятӣ;
- Котиботи умумӣ.

Моҳи сентябри соли 1924 сессияи сеюми ғайринавбатии КИМ Туркистон қарор дар бораи тақсмоти ҳудудии Осиёи Миёнаро қабул намуд, ки дар натиҷа КХҚД Ҷумҳурии Туркистон ва ҳама сохторҳои он, аз ин ҷумла шӯъбаи кофтукови чиноятӣ 23 ноябри соли 1924 барҳам дода шуданд.

Қайд кардан мумкин аст, ки дар давраи солҳои 1924-1929 милитсияи шӯравӣ мақоми давлатии ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ буд, ки ба асосҳои ягонаи ташкилӣ таъяс мекард. Ба мақсади мубориза бо босмачигарӣ соли 1926 бар зами милитсияи мунтазам дар Тоҷикистони Шимолӣ милитсияи ғайримунтазам ташкил карда шуд, ки он соли 1927 барҳам дода шуд.

Дар давраи сохтмони сотсиалистӣ дар ҶМШС Тоҷикистон милитсия бо дастаҳои босмачиён ва чинояткорон мубориза мебуд, шарикони онҳоро дар байни аҳоли ва мақомоти давлатӣ ошкор мекард дар маҳалҳои аҳолинишин посбонӣ карда, ҳаёти осоиштаи аҳолиро муҳофизат менамуд.

Ба зиммаи кормандони милитсияи Тоҷикистони Шимолӣ мисли дигар минтақаҳои ҶМШС Тоҷикистон мубориза бо бюрократизм ва ришваситонӣ, ошкор сохтану муайян намудани тақдирӣ минбаъдаи кӯдакони бепарастор, тафтиши парвандаҳои ҷиноӣ, аз ҷумла зидди асорати занон, саботаж ва ҷиноятҳои иқтисодӣ воғузор шуда буд.

Дар ташкили милитсияи ин давра ва низоми тарбияи кадрҳо принсипи асосӣ қонунияти инқилобӣ ба шумор мерафт. Ашхосе, ки ба сабаби қонунвайронкунонии гуногун аз милитсия хориҷ шуда буданд, дар рӯйхати махсус сабти ном мешуданд ва ин рӯйхат ба ҳамаи ҷузъу томҳои милитсия ирсол мегардид. Дар ҳуҷҷатҳои ҳукукии он давра суҳан дар бораи зарурати алокаи кормандони милитсия бо аҳоли, аз меҳнаткашон гирифтани ёрию дастгирӣ, дар бораи интиҳобу ҷалби намоёндагони бовиҷдон ва содиқи қоргарону деҳқонон ба сафи милитсия меравад.

Дар фаъолияти худ кормандони милитсияи тоҷик ба қарорҳои мақомоти маҳаллии ҳокимият таъяс мекарданд. Соли 1929 милитсияи ҷумҳурӣ беш аз пеш фаъол гардида, аломатҳои намоёндаи ҳокимиятӣ давлатиро қасб мекард, зеро ба милитсия вазифаҳои амалигардонии назорат ва иҷрои қоидаҳои хизмат дар муассисаҳои давлатӣ, сабти ном ва баҳисобгирии ҷомеаҳои динӣ, додани иҷозатномаҳо ба ташкил қардани анҷуманҳои ҷомеаҳои динӣ воғузор шуда буд. Милитсия ҳамчунин назорати маъмурӣ ва тафтиши фаъолияти қорхонаҳои полиграфиро амалӣ мегардонид, фуруши ротапринт, линотип ва дигар мошинҳои ҷопӣ, ҳуруфи полиграфӣ, техникаи нусхабардор, аслиҳои сардро тафтиш мекард. Милитсияи ҶШС Тоҷикистон дар татбиқи қарорҳои ҳукумат ширкат меварзид, муҳолифони қоллективониро фoš мекард.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлилу тадқиқи фаъолияти мақомоти милитсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, алалхусус минтақаи шимоли он фаъолияти мақомоти маъмурро ба ду давра ҷудо қардан мумкин аст:

Давраи ташаккули мақомоти милитсия дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ солҳои 1917-1923-ро фаро мегирад. Дар ин давра мақомоти милитсия дар вазъияти зиддияти шадиди сиёсӣ ва сарқӯб

кардани муқобилати босмачиён ва дигар унсурҳои ақсулинкилобӣ амал мекарданд. Ба ин давра танзими ноқофии ҳуқуқии ғайолияти мақомоти милитсияи ихтиёрӣ ва штатӣ ҳос аст. Дар ин давра ғайолияти милитсия асосан ба таъмини сиёсати ҷазодихӣ нигаронида шудааст. Дар раванди барқарор намудани ҳокимияти шӯравӣ ва мубориза бо босмачигарӣ дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ мақомоти милитсия тағйир ва такмил меёфтанд. Ҳарбикунонии ҷузъу томҳои милитсия идома меёфт, онҳо бештар мутамаркиз мешуданд, таъминоти моддию техникашон бештар мегардид. Дар шароити сохтмони осоишта ва барқарор кардани хочагӣ намоёндагонии милитсияи шӯравӣ ҳамчунин дар гузаронидани корҳои ғаймондадихӣ байни, аҳоли дар бораи вазиғау сиёсати ҳокимияти шӯравӣ низ ғайолон иштирок мекарданд.

Давраи солҳои 1924-1929, ки дар тӯли он раванди такмили ғайолияти мақомоти милитсия амалӣ мегардид, бо заиф шудани сиёсати ҷазодихӣ ва таъқибот дар иртибот бо пурра барқарор шудани ҳокимияти шӯравӣ дар қаламрави ҷумҳурий тавсиф карда мешавад. Дар ин давра ғайолияти мақомоти милитсия қатъан аз ҷониби қонун танзим мегардид.

Дар шахру деҳоти Тоҷикистони Шимолӣ оид ба такмили мақомоти ҳифзи ҳуқуқ кори зиёд ба анҷом расонида шуд: милитсионерҳо савод мебароварданд, дар курсҳои ҳайати фармондеҳӣ таҳсил мекарданд, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, усулҳои тафтиш ва таҳқиқи парвандаҳои ҷиноӣ, коргузори, баҳисобгирии сарулибоси хизматӣ ва аслиҳа, ҳисоби оморӣ руҳдодхоро меомӯхтанд.

Микдори қами дастаҳои босмачиён, ки то ин замон торумор карда нашуда буданд, ҷанбаи идеологияшонро аз даст дода, ба дастаҳои роҳзанон табдил ёфтаанд. Ба ин давра тағйирёбии мусбати сохтори мақомоти милитсия, мустақамшавии ғайолияти он, қабули санадҳои меъёрий, ки ғайолияти мақомоти милитсияро танзим мекунанд, ҳос аст. Дар ин давраи таъриҳаш милитсия бо таъмини қонуният ва адолати иҷтимоӣ, мубориза бо ҷинояткорӣ, таъмини тартиботи ҷамъиятӣ, мубориза бо бепарасторӣ, ҳанноӣ, саботаж машғул буд. (8, с.70-77).

Бинобар ин дар солҳои 1924-1929 милитсияи Тоҷикистони Шимолӣ дар низоми мақомоти ҳокимияти иҷроия ҷойи пайдори ҳудро ёфтааст. Мақоми милитсияро Конституцияи ИҶШС ва як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки ба ҷузъу томҳои милитсия ҳуқуқи ҳомили вақолатҳои давлатию ҳокимиятӣ оид ба ҳифзи тартибот буданро додаанд, танзим мекунанд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Раҳмон Э. Суханронӣ дар маҷлиси тантанавӣ ба муносибати Рӯзи милитсияи тоҷик 10.11.2018, шаҳри Душанбе / Раҳмон Э. // Қонун ва ҷомеа. - 2018.- 15 ноябр. № 46(498).-8 с.
2. Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён / Э.Ш. Раҳмонов. - Душанбе: Ирфон, 2019 с. – 699 с.
3. Борьба за установление и упрочение советской власти в Ходженском уезде (1917-1920 гг.): Сб. док. – Ленинабад, 1957. – 135 с.
4. Джалилов Т.А. На страже народных интересов (Из истории борьбы за установление власти Советов в Туркестане в период 1918- 1924 гг.) / Т.А. Джалилов.- Ташкент: Госиздат Узбекской ССР, 1963. – 78 с.
5. Документ Ходженского уездного управления об охране общественного порядка. Согдийский филиал ЦГА РТ. Ф.2. Оп.1. Д.11.
6. Таджикская милиция: история и современность часть первая. – Душанбе, 2002. - С.58-60.
7. Назаров Н.Дж. Организационно-правовые основы создания и развития таджикской милиции (1917-1945гг). Книга 1 / Назаров Н.Дж.- Душанбе: Эр-граф, 2009. - 214 с.

-
8. *Хокироев А.Ю., Қосимов О.А. Баъзе ҷиҳатҳои бавучудой ва ташаккулёбии таърихӣ-ҳуқуқии шуъбаи кофтукови ҷиноятӣ дар Осиёи Миёна (с.с 1918-1924). / Хокироев А.Ю., Қосимов О.А. // Осори Академияи ВҚД Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2014.- №1(21). С.77.*
 9. *Розикзода А. Ш. Становление милиции Таджикистана / Розикзода А. Ш. / Монография – Душанбе: Академия МВД Республики Таджикистан, 2011. – С.23.*

Reference Literature:

1. **Rahmon E.** The Speech Made at the Sitting of Majlis on the Occasion of the Day of Tajik Militia 10.11.2018 in Dushanbe// Law and Society. 2018, November 15, №46 (498). 8pp.
2. **Rahmon E.** Tajikistan in the Mirror of History. From Aryans to Somonids// **E.Sh.Rahmon.** Dushanbe: Cognition. 2019 – 699pp.
3. The Struggle for Establishment and Consolidation of the Soviet Power in Khodzhent **Uyezd** (1917-1920). Collection of Reports. – Leninabad, 1957. – 135pp.
4. **Djalilov T.A.** On the Guard of People's Interests from the History of the Struggle for an Establishment of the Power of Soviets in Turkestan in the Period of 1918 – 1924// **T.A.Djalilov.** – Tashkent: Gosizda of the Uzbek SSR. 1963. – 786pp.
5. The Document of Khodzhent **Uyezd** Managerial Office on Social Order Guard. Sughdian Branch of TR Central State Archive. F.2; inv.1; case 11
6. *Tajik Militia: History and Comporanecity. Part one.- Dushanbe. 2002.- pp. 58 – 60*
7. **Nazarov N. Dj.** Legal – Organizational Grounds of Creation and Development of Tajik Militia (1917 – 1945). Book one. –Dushanbe: Er – Graph. 2009. - 214 pp.
8. **Khokiroev A. Yu., Kosimov O. A.** Some Historical – Legal Aspects of Upspringing and Formation of the Criminal – Investigative Department in Middle Asia (1918 – 1924): The Works of the Academy under T R Ministry of Internal Affairs. 2014, № 1 (21). – p. 77
9. **Rozikzoda A. Sh.** Formation of Tajikistan Militia. Monograph. Dushanbe. Tajikistan Republic MIA Academy. 2011. – p.23

5.9 ФИЛОЛОГИЯ

5.9 (10 01 00) ФИЛОЛОГИЯ

5.9 PHILOLOGY

5.9.2 Литература народов мира (таджикско-персидская литература)

5.9.2 Literature of the peoples of the world (Tajik-Persian literature)

5.9.2 (10 01 03) Адабиёти халқҳои ҷаҳон (адабиёти форсу тоҷик)

УДК 821.0

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-54-63

**«ИБРАТ-УЛ-ГОФИЛИН»-И МИРЗО
МУҲАММАД РАФЕЪИ САВДО ВА
МАСЪАЛАҲОИ НАҚДУ СУХАНСАНЧӢ
ДАР ШИБҲИ ҚОРАИ ҲИНД**

Абдуллоев Ромезҷон Холмуъминович, номзади илмҳои филология, дотсент, сардори раёсати илм ва инноватсияи Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Гафуров (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**“ИБРАТ-УЛ-ГОФИЛИН” МИРЗО
МУҲАММАД РАФЕЪ САВДО И
ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ
КРИТИКИ В ИНДИЙСКОМ
СУБКОНТИНЕНТЕ**

Абдуллоев Ромезджон Холмуминович, к.филол.н., начальник отдела науки и инноваций ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)

**“IBRAT –UL-GOFILIN” BY MIRZO
MUKHAMMAD RAFE SAVDO AND THE
PROBLEMS OF LITERARY CRITICISM
IN INDIAN SUBCONTINENT**

Abdulloev, Romezjohn Kholmuminovich, candidate of philological sciences, Associate Professor, chief of the department of science and innovations under the State Educational Institution “Khujand State University named after academician B. Gafurov” (Tajikistan, Khujand) E-MAIL: romizjon-84@mail.ru

Вожаҳои калидӣ: нақди адабӣ дар адабиёти форсизабони асрҳои XVIII Ҳиндустон, «Ибрат-ул-гофилин»-и Мирзо Муҳаммад Рафеъи Савдо, Мирзо Фоҳири Макин, Ашраф Алихон, инкор ва ислоҳи байтҳо, тасҳҳ, усули баҳогузори

Усулу шеваҳои нақду сухансанҷии Муҳаммад Рафеи Савдо дар рисолаи «Ибрат-ул-гофилин» мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Қайд гардидааст, ки «Ибрат-ул-гофилин» ба нақду таҳлили эродҳои Мирзо Фоҳири Макин бахшида шудааст. Мирзо Фоҳири Макин, ки яке аз ҳамасрони Муҳаммад Рафеъи Савдо мебошад, ҳамчун муҳаррири як тазкираи беноми Ашраф Алихон ашъори суханварону шоиронро дар тазкираи мазкур инкор карда, баъзеи онҳоро хат зада, қисми дигарашонро таҳрир сохтааст. Муаллиф бештар ба арзёбии афкори танқидии Муҳаммад Рафеъи Савдо таваҷҷӯҳ зоҳир карда, онро аз чандин ҷиҳат, аз ҷумла муайян кадани дидгоҳҳои Савдо доир ба шеър, муносибати ӯ нисбат ба

суханварони гузашта ва муосир, таҳлили афкори интиқодӣ, таҳрири ашъори Мирзо Фохир Макин ва ғ. бозгӯ сохтааст. Ҳамчунин баъзе чехраҳои нақди адабии Ҳиндустонро аз қалиби Ашраф Алихон, Сирочиддин Алихон Орзу, Оятуллоҳи Саноро муаррифӣ кардааст. Таъкид гардидааст, ки коре, ки Мирзо Фохир Макин дар рад ва инкори ашъори шоироне чун Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ анҷом додааст, сабабҳои муҳкам надошта, таҳриротӣ вориднамудааш ба ашъори суханварони дигар на ин ки боиси афзоиши ҳусни суханварӣ гардидаанд, балки маънӣ ва мазмунӣ умумӣ шери ғўяндаро хароб кардаанд. Хулоса мешавад, ки рисолаи «Ибрат-ул-гофилӣ»-и Муҳаммад Рафеи Савдо дар фарогирӣ масъалаҳои нақду сухансанҷӣ ишбҳи қораи Ҳинд ҷойгоҳи муҳим дошта, омӯзиши он ҳамчун сарчашмаи муҳими адабӣ аз аҳамият холӣ нахоҳад буд.

Ключевые слова: литературная критика, персоязычная литература Индии, XVIII в., «Ибрат-ул-гофилӣ» («Назидание невежам»), Муҳаммад Рафеъ Савдо, Мирзо Фохир Макин, Ашраф Алихон, инкор (отвержение) и исправление бейтов, редакции, методы оценки

Анализируются принципы и методы литературной критики в трактате «Ибрат-ул-гофилӣ». Отмечается, что в указанном трактате рассматриваются критические приемы и замечания Мирзо Фохира Макина, одного из известных поэтов-представителей индийского стиля, подвергшего открытой критике и неприятию творчество выдающихся представителей индийского стиля: Файзи, Гани, Носирали, Бедил. Мирзо Фохир Макин, один из современников Муҳаммада Рафеъ Савдо, в качестве редактора безымянного тезкире Ашрафа Алихона в ходе редактирования отвергает некоторые байты известных поэтов или вносит в них соответствующие исправления. Уделяется внимание критическим мыслям Муҳаммада Рафеъ Савдо, в частности его отношению к поэзии предшествовавших и современных литераторов, анализу литературной критики, редактированию поэзии Мирзо Фохира Макина и др. Подчеркивается, что отвержение и отрицание Мирзо Фохиром Макином стихотворений известных поэтов, в том числе Мавлоно Джалалуддина Руми, Саади Ширази, Амира Хусрава Дехлави, Абдурахмона Джами не всегда является обоснованным и аргументированным. Более того, внесенные им исправления в стихи других литераторов не только не увеличивают красоту стиха, а наоборот, разрушают его мотив и общее содержание. Делается вывод, что, несмотря на сказанное, тракт «Ибрат –ул-гофилӣ» Муҳаммада Рафеъ Савдо сыграл значительную роль в исследовании проблем литературной критики индийской персоязычной литературы и считается важнейшим из источников её изучения.

Key-words: literary criticism, the literature of India written in Persian, the XVIII-th century, “**Ibrat-ul-gofilin**” (“**Edification for Ignoramuses**”), Mirzo Mukhammad Rafe Savdo, Mirzo Tohir Makin, Ashraf Alihon, **inkor** (rejection) and correction of **beyts**, recensions, methods of appreciation

The article dwells on the principles and methods of literary criticism in the treatise “**Ibrat-ul-gofilin**”. It is marked that the latter considers critical devices and remarks belonging to Mirzo Tohir Makin, one of the renowned poets-representatives of Indian style who subjected to open criticism and reluctance the creation of the outstanding men-of-letters who confessed Indian style: Fayzi, Yani, Nosirali, Bedil. Mirzo Tohir Makin, one of Mukhammad Rafe Savdo’s contemporaries, as an editor of Ashraf Alihon’s untitled **tezkiire**, when dealing with the latter he rejects some **beyts** of well-known poets or emends respective correction into them. Attention is

paid to critical ideas expressed by Mukhammad Rafe Savdo; in particular, such issues being touched upon as his attitude towards the poetry of both preceding and contemporary men-of-letters, analysis of the pieces of literary criticism, edition of Mirzo Tohir Makin's verses and others. It is underscored that rejection and negation of the works of such famous poets as Mavlun Djalaluddin Rumi, Saadi Sherozi, Amir Husrav Dehlavi, Abdurakhmon Djami are not always well-grounded and they lack argumentation. Moreover, the corrections in questions don't elevate the poems finesse only, but, on the contrary, they frustrate the motives and contents of the analyzed poetical productions either. The conclusion is made that notwithstanding everything told the treatise "Ibrat-ul-gofilin" by Mukhammad Rafe Savdo played a considerable role in the studies of the issues of literary criticism in reference to the literature of India written in Persian and it is regarded as the most important source for its exploration.

Дар асри XV111 дар баробари фарҳангшигорию тазкиранависӣ дар сарзамини Ҳиндустон чараёни нақди адабӣ низ ривоч пайдо кардааст. Дар канори тазкираҳо рисолаҳои зиёде таълиф гардидаанд, ки зиддияти иддаи суҳанварони ин ҳавзаро таҷассум менамоянд. Яке аз чунин рисолаҳои арзишманд «Ибрат-ул-ғофилӣ»-и Мирзо Муҳаммад Рафеъи Савдо ба шумор меравад. Рисолаи мазкур яке аз рисолаҳои нақди адабии шибҳи қораи Ҳинд махсуб мешавад, ки асосан ба баррасии муносибатҳои ду ҷеҳраи адабии сабки ҳиндӣ Ашраф Алихон ва Мирзо Фоҳири Макин нигаронида шудааст. Мирзо Фоҳири Макин аз шоирон ва намоёндагони барҷастаи сабки ҳиндӣ ба ҳисоб меравад, ки ба ашъори шоирони Ҳиндустон, ба монанди Файзиву Ғанӣ, Носиралӣ Бедилӣ Деҳлавӣ зиддиятҳои ошкоро зоҳир карда, тарзу сабки эшонро нарасонида, аз он дурӣ ҷустааст. Ашраф Алихон низ аз тазкиранависони ҳамасри Мирзо Муҳаммад Рафеъи Савдо муаллифи «Ибрат-ул-ғофилӣ» мебошад. Ў зоҳиран дар зарфи 15 сол тазкираеро таълиф намуда, дар он намунаҳои ашъори шоирон ва суҳанварони гузаштаву муосири ҳешро зикр сохтааст. Дар китоби «Ибрат-ул-ғофилӣ» унвони тазкираи Ашраф Алихон дида намешавад ва аз тарзи баёни муаллиф маълум мегардад, ки Ашраф Алихон дар ин раванд таҷрибаи бойи тазкиранигорӣ надорад. Аз сабаби ин ки Мирзо Фоҳири Макин муҳаррири тазкираи мазкур қисми ашъори суҳанварони гузаштаву муосирро дар ин китоб ислоҳ кардааст, ин амали ӯ сабаби таълифи китоби «Ибрат-ул-ғофилӣ» шудааст. Рисолаи «Ибрат-ул-ғофилӣ» ҷавоби эродҳои Мирзо Фоҳири Макин буда, дар доираи нақди адабии шибҳи қораи Ҳинд, аз ҷумла инкишофи нақди суҳансанҷӣ мақоми ҳосаеро доро мебошад.

Рисолаи мазкур соли 2011 бо муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти Шариф Ҳусайни Қосимӣ дар Деҳлии Нав ҷоп шудааст. Мусахҳеҳ дар пешгуфтори китоб доир ба раванди таҳия ва шинохти нусхаҳои он маълумот дода, аз ҷумла чунин навиштааст: «Матни форсии «Ибрат-ул-ғофилӣ» қаблан ҳадди ақал се бор бо «Куллийёт»-и Савдо, ки онро Нувалкишур аз Гонпур ҷоп кард, дорои «Ибрат-ул-ғофилӣ» аст. Абдулбории Осӣ онро дар мучаллади дуввуми «Куллийёт»-и Савдо ва сипас Амрат Лаъли Ишрат дар ҳиссаи аввали «Куллийёт»-и Савдо ҷоп кард. Ин ҷопҳо иштибоҳоти ҷопӣ доранд. Бар асоси ин ҳар се ҷоп матни перостаи «Ибрат-ул-ғофилӣ» тақдими хонандагони гиромӣ мешавад» (5, 37). Лозим ба таъкид аст, ки рисолаи «Ибрат-ул-ғофилӣ» то ин дам мавриди таҳқиқоти алоҳида қарор нагирифтааст. Маҳмуди Футӯҳӣ донишманди эронӣ, ки дар китоби ҳеш «Нақди ҳаёл» масъалаи нақди адабро дар сарзамини Ҳиндустон мавриди баррасӣ қарор додааст, доир ба Муҳаммад Рафеъи Савдо ва рисолаи «Ибрат-ул-ғофилӣ»-и ӯ иттилоъ наовардааст. Ҳарчанд дар китоби «Нақди ҳаёл» аз «Танбеҳ-ул-ғофилӣ»-и Сирочиддин Алихони Орзу, ки яке аз сарчашмаҳои «Ибрат-ул-ғофилӣ» ба ҳисоб меравад, ёд шудааст. Шариф Ҳусайни Қосимӣ мусахҳеҳи китоби «Ибрат-ул-ғофилӣ» доир ба аҳамияту арзиши рисолаи Савдо ва таъсирпазирии он аз «Танбеҳ-ул-ғофилӣ»-и Сирочиддин Алихони Орзу чунин таъкид сохтааст: «Савдо аз Сирочиддин Алихони Орзу истифодаи илмӣ намудааст. Ў бо «Танбеҳ-ул-ғофилӣ»-и

Орзу, ки дар худуди 1161 ҳичрӣ ба такмил расид, ошноӣ дошта ва агар муқоисае дар матолиб ва муҳтавоёти “Танбех-ул-ғофилин” ва «Ибрат-ул-ғофилин» ба амал ояд, метавон ба осонӣ ба ин натиҷа расид, ки Савдо на фақат дар исми рисолаи худ аз рисолаи Орзу илҳом гирифта, балки меъёри шеър, ки Орзу онро дунбол кард ва муътабар хонд, Савдо ҳам ҳомӣ ва пайрави кори ҳамон равиш буд” (5,37). Бояд қайд кард, ки Сирочиддин Алихони Орзу китоби “Танбех-ул-ғофилин”-ро бар зидди Муҳаммадали Ҳазин таълиф намудааст ва баҳрагириҳои Савдо дар ин китоб бори дигар собит менамояд, ки Савдо ба ҷараёни нақду суҳансанҷӣ, аз ҷумла осори намоёндогани барҷастаи он дар сарзамини Ҳинд огоҳии комил доштааст ва коре, ки дар ин маврид ба анҷом расонидааст, ин масъаларо рӯшан менамояд. Савдо мисли Сирочиддин Алихони Орзу рисолаи хешро ба қисматҳо ҷудо карда, бо ҳамин роҳ хусусиятҳои таҳрири эродоти Мирзо Фоҳири Макинро арзёбӣ намудааст. Рисолаи «Ибрат-ул-ғофилин» аз қисмати оғозин, панҷ фасл иборат мебошад ва аз ҳамин қисматҳои рисола маълум мегардад, ки эродоти Мирзо Фоҳири Макин ба тазкираи Ашраф Алихон ҷор хусусият доштааст. Дар байни рисолаҳои нақди адабӣ, ки дар сарзамини Ҳиндустон ба вуҷуд омадаанд, ду рисола, аз ҷумла «Ибрат-ул-ғофилин»-и Савдо ва “Таҳқиқ-ус-садоқ фи мазала-ул- Озод”-и Муҳаммад Сиддиқи Суҳанвар бо таъсирпазирӣ аз шеваи тазкиранависӣ таълиф гардидаанд (1,58). Муҳаммад Рафеъи Савдо дар фасли аввали «Ибрат-ул-ғофилин», ки “Дар баёни мучиби навиштани рисола” унвон дорад, доир ба сабаби таълифи рисолаи мазкур ҷунин таъкид менамояд: “Ашраф Алихон марде бузург аз хонадони умдае, ки ошноӣ дерини ин аҳқаранд, аз тазкираҳои қадим ва ҷадид ба машаққат понздаҳ сол қариб лак (сад ҳазор) байт аз тазкираи худ таълиф намуда, ба хидмати Мирзо Фоҳир мутахаллис ба Макин оварданд ва илҳом ва самочит барои тасҳеҳ бурданд. Мирзо соҳиб фармуданд, ки моро димоғ нест. Хуб ин корро барои хотири шумо ба шарте қабул кунам, ки ашъори тамоми шуарои Ҳиндро аз Файзиву Ғаниву Нисбативу Носираливу Бедилу Сирочиддин Алихони Орзуву Мир Шамсиддини Фақир гирифта як қалам хат бикашам... Хони мазкур ба истимоъи ин ҳарфи бемаънӣ тазкираро бардошта оварданд ва қабул нафармуданд” (5,43). Ҳамин тариқ, тавре аз суҳани Савдо бар меояд, Ашраф Алихон бо Савдо равобити хонаводагӣ доштааст. Аммо таълифи рисола аз рӯи меъёр сураат гирифта, санадҳои овардашуда аҳамияту арзиши китобро боло бурдаанд. Ашраф Алихон муаллифи тазкирае, ки Савдо ёд мекунад, дар рисолаи мазкур ҳамеша аз тарафи муаллиф тавсиф ва бо назардошти алоқамандиаш ба ашъори суҳанварони гузашта ва муосири адабиёти форсӣ ба некӣ ёд мешавад. Тавре аз мутолиаи «Ибрат-ул-ғофилин» бар меояд, Ашраф Алихон тазкираи хешро паз аз таҳрири Оятуллоҳи Сано бори дуввум барои тасҳеҳ ба назди Мирзо Фоҳири Макин овардааст ва таҳрироте, ки дар ин раванд Мирзо Фоҳири Макин анҷом додааст, дар рисола ба ҷанд қисмат дастабандӣ шуда, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Оятуллоҳи Сонӣ аз суҳанварон ва шоирони маъруфи ҳамасри Савдо мебошад, ки барои Ашраф Алихон дар таҳрири тазкира бедареғ хидмат расонидааст. Ҳамин тариқ, метавон таъкид кард, ки дар фасли аввали рисола муаллиф ба Ашраф Алихон муаллифи тазкира, муомилаву муносибатҳои ӯ бо муҳаррирони тазкира ишора карда, дар ин раванд робитаи хешро низ бо ин ҷеҳраҳои аср баён доштааст.

Фасли дуюми рисола, ки унвонаш “Дар баёни ашъоре, ки Мирзо Фоҳир бар ӯ хат кашидаанд” аст, 13 байт аз Амир Хусрави Дехлавӣ, 6 байт аз Саъдии Шерозӣ, 2 байт аз Мавлоно Ҷалолиддин Румӣ, 6 байт аз Абдурраҳмони Ҷомӣ, 2 байт аз Оҳии Сабзаворӣ, як байт аз Мавлоно Афсарӣ, 9 байт аз Неъматхони Олӣ, як байт аз Шафеъои Асар, як байт аз Аминои Начафӣ, 8 байт аз Холис, 6 байт аз Соиб, 14 байт аз Ҳусайни Шухрат, 11 байт аз Сирочиддин Алихони Орзу, 28 байт аз Салими Туршезӣ, як байт аз Ҳизри Хонсорӣ, 2 байт аз Ҷалили Халил, 3 байт аз Дарвешӣ Деҳакӣ, 2 байт аз Мир Разиӣ Дониш, 2 байт аз Довуди Мутаваллӣ, 2 байт аз Даракӣ Қумӣ, 3 байт аз Доноӣ Кашмирӣ, як байт аз Фақеҳи Дардманд, як байт аз Зеҳнии Машҳадӣ, 2 байт аз Ризоуддини Нишопурӣ, як байт аз Разиӣ Исфаконӣ, як байт аз Ризоӣ Ҳиравӣ, 2 байт аз Мир Ризоӣ Артмонӣ, як байт аз Ризоӣ Кошӣ, як байт аз Саъдуддини Роқим, як

байт аз Муҳаммад Замонхони Росих, як байт аз Ҳасанбеки Рафеъ, 2 байт аз Салмони Совачӣ, 2 байт аз Саной, як байт аз Мир Низомиддини Сухайлӣ, 2 байт аз Шафеи Бухорӣ, як байт аз Мирзо Салмон Ҷобирии Вазир, 2 байт аз Ҳочӣ Фаридуни Шафеъ, 2 байт аз Мирсанҷари Кошӣ, 2 байт аз Муҳсини Сиратӣ, 7 байт аз Солики Қазвинӣ, як байт аз Мир Саъдати Лоҳурӣ, 2 байт аз Сархуш, як байт аз Сайрии Машҳадӣ, як байт аз Суханвар, 2 байт аз Шоҳ Бӯалии Қаландар, як байт аз Шоҳ Воқифӣ, як байт аз Шоҳ Ҳусайн, як байт аз Шарифи Табретӣ, 2 байт аз Шарафи Ҷаҳон, як байт аз Мир Шоҳӣ, як байт аз Шопур, як байт аз Ҳайдари Шакуӣ, 5 байт аз Шифой, 2 байт аз Баҳоуддини Омулӣ, як байт аз Камолиддини Биноӣ, 5 байт аз Шарафиддин Алии Паём, як байт аз Боқии Кошӣ, 9 байт ва 6 рубой аз Мирзо Бедил, 4 байт аз Шавкати Бухорӣ, 10 байт аз Ғанибеки Қабул, 2 байт аз Оятуллоҳи Сано, 13 байт аз Ҳазин, 11 байт аз Саид Ашраф, 3 байт аз Ҳолатӣ мавриди қабули Мирзо Фоҳири Макин наафтадаанд. Ў на ин ки ашъори шоирони Ҳиндро “як қалам хат кашидааст”, балки байтҳои зерини суҳанварони барҷастаи адабиётро, ба монанди Саъдии Шерозӣ: “Бар ман, ки сабуҳӣ задаам хирқа ҳаром аст, Эй маҷлисиён роҳи ҳаробот кадом аст?», “Орзу мекашад ба ту даме дар бустон, Ё ба ҳар гӯша, ки бошӣ ту, ки худ бустонӣ”, “Чу танг набошад дили мискини ҳумомӣ, Кас ёри ҳушовоз нагирад ба доме”, “Ҳар ғамро фараҳе хаст аз он метарсам, Пеш аз онам бикушад захр, ки тарёқ ояд”, “Чарову чун нарасад бандагони муҳлисро, Равост, гар ҳама бад мекунад, нагӯ, ки нақӯст”, “Пешӣ дигаре наметавон рафт, Аз ту ба ту омадам ба зинҳор” ва Абдурахмони Ҷомӣ: «Суруди маҷлиси дард аст оху нолаи мо, Хубоби чун чигари лолагун пиёлаи мо», “Маро ба кӯи ту хоҳам, ки хонае бошад, Зи баҳри омадан он ҷо баҳонае бошад», “Оҳ он шӯҳ, ки ман бар сари роҳаш чу равам, Баҳри маҳрумӣ ман аз раҳи дигар гузарам”, “Гузар кун аз сухани бӯса ин на бас бошад, Ки бигзарам сухани ту бар лабу даҳанаш”, “Хоҳам аз дил бар кашам пайкони ту, Лек аз дил бар намеоям маро”, “Шикорпеша ду турканд хуфта чашмонаш, Ниҳода бар сари болин худ камон ҳарду»-ро, ки аз суҳанварони Ҳинд нестанд, ба қатори байтҳои радшуда ворид намудааст. Истилоҳҳои “хат кашидан” маъноӣ “хат задан” ва “радшудан” маъноӣ “инкоршудан”-ро доранд.

Бо назардошти ин ки теъдоди байтҳои радгардида дар фасли мазкур зиёданд, ба ҷуз чанд маврид сабаби инкори онҳо дида намешавад. Аз ҷумла, дар байни ашъори Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ танҳо далели инкори байтҳои зерини Мавлоно ба мушоҳида расидаанд, ки чунин мебошад:

“Эй Худованд яке ёри ҷафокораш дех,
Дилбаре, ишвагаре, саркаши хунхораш дех.
То бидонад, ки шаби мо ба ҷӣ сон мегузарам,
Дарди ишқаш деху ишқаш деху бисёраш дех.

Ин ҳар ду шеър (байт –А.Р.) дар аксар тазкираҳо ба номи Мавлавии Рум сабт шудааст ва забонзади олам низ чунин аст ва мирзо соҳиб (манзур Мирзо Фоҳири Макин–Р.А.) мефармоянд, ки ин ҳарду шеър аз Мавлавии Рум нест” (5,52). Ҳамчунин ҳолати хат зада шудани байт аз сабаби бемаънӣ будани он ба қайд омадааст. Ин ҳолат як маротиба дар мисоли байти зерини Шавкати Бухорӣ, ки Сирочиддин Алихони Орзӯ низ онро таҳрир кардааст, дида мешавад: “Касе месанҷад он дандону ёкути лаби ўро, Ки аз шабнам бувад сангу зи барги гул тарозуяш”. Хони Орзу дар аввали мисраи ин байт чунин дохил кардааст: “Насанҷад гавҳари дандону ёкути лабаш он кас, Ки аз шабнам бувад сангу зи барги гул тарозуяш”. Мирзо соҳиб баъд аз хат кашидан дар тазкираи мазкур ба дастхати хос навиштаанд: “Дар ҳар ду сурат маънӣ надорад ва бар арбоби фаҳм рӯшан аст, ки ба ҳар ду сурат маънӣ надорад ва дар дохили Хони Орзӯ тараққии маънӣ аст” (5,79-80). Яъне, тавре маълум гардид, дар ин маврид муаллиф на асли байти Шавкати Бухорӣ ва на таҳрири Сирочиддин Алихони Орзу ро пазируфтааст. Ҳамчунин ҳолатҳое ҳам ба назар мерасанд, ки баъзе байтҳои каммазмунро ба унвони баландмазмун ё ба истилоҳи

муаллиф “баландрутба” пазируфта, баъзе байтҳои баландмазмунро баракс хат задааст. Масалан, ҳамин ҳолат дар мавриди як байт ва як рубоии Ҳолатӣ ба назар мерасад:

“Аз хоки танам дар дили пурхун назаре кун,
Наззораи сад бор зи ман хастатаре кун.
Бо меҳру муҳаббат ту ҷафопеша чӣ дорӣ,
Рав доғ ба ҷоне неҳу хун дар чигаре кун.

Субҳоноллоҳ ин ҳар ду шеър (байт–А.Р.)-и Ҳолатиро баландрутба доништа дар тазкираи мазкур ба хати худ навиштаанд ва бар ҳамчу шеъри рутбадори ӯ хат кашидаанд, ин аст:

Кашида теғу сари Ҳолатӣ ба фитрокаш,
Ҳабар диҳед, к-аз ин раҳ чунин савор гузашт” (5,85).

Ҳамин тариқ, байтҳои дар қисмати мазкур воридшуда нишон медиҳанд, ки Мирзо Фохирӣ Макин ба ашъори суҳанварони гузашта чун Саноиву Саъдиву Амирхусраву Ҷомиву Биноӣ ва аз ҷумла намоёндагони адабиёти форсизабони Ҳинд “радди қабул намуда” баъзан байтеро мақбули ситоиш доништааст, ки аз нигоҳи хунариву маъноӣ ва дигар меъёрҳои баҳогузори дорои чунин хусусият намебошанд. Ба назар мерасад, ки дар тазкираи Ашраф Алиҳон интиҳоби ашъори шоирон якдаст набуда, дар он ашъори “паструтба”-ву аз нигоҳи маънӣ хароб низ дида мешаванд. Аз тарзи зикри ашъори ин бахш бармало эҳсос мегардад, ки Мирзо Муҳаммад Рафеъи Савдо ба ин равиши кори Мирзо Фохирӣ Макин қаноатманд нест. Дар байни шоирони гузаштаи адабиёт Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ аз сабаби ба ӯ тааллуқ надоштани байтҳои оваршуда аз ҷониби Мирзо Фохирӣ Макин ёд шудааст.

Савдо як маврид аз афкори Мирзо Фохирӣ Макин истиқбол ҳам намудааст. Муаллифи “Ибрат-ул-ғофилӣ” як ҳолати паструтба яъне пастмаъно ё каммаъно ҳисобида шудани байтҳо аз ҷониби Мирзо Фохирӣ Макинро ёдовар шуда, ин матлаби ӯро иқтибос кардааст: “Аҷаб ҳоле аст, ки муаллифи тазкира шеъри баландрутбаро мавкуф дошта, балки мавкуф бар навиштани дигарон гузоштааст, байтҳои баструтбаро интиҳоб кардааст” (5,88). Ҳангоми тадқиқи тазкираҳои шибҳи қораи Ҳинд, аз ҷумла тазкираи Ашраф Алиҳон ба инobat гирифтани масоили мазкур аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд.

Ҷанбаи дигари кори муаллиф ба ислоҳи байтҳои суҳанварон алоқамандӣ дорад. Ин бахш нисбат ба бахши аввал номгӯи суҳанваронро кам фаро гирифтааст. Аз ҷумла, номҳои Соибӣ Табрэӣ, Ҷалолиддин Румӣ низ дар ин бахш такроран дида мешаванд. Мирзо Муҳаммад Рафеъи Савдо байтҳои ислоҳшударо дар қанори матни асл зикр намуда, баъд баҳогузори менамояд. Масалан, дар байти зер ислоҳи ифодаи “кифоят аст”-и Соибӣ Табрэӣ чунин сурат гирифтааст:

«Як диданаш барои надидан кифоят аст,
Ҳарчанд рӯи мардуми дунё надиданист.

Мирзо Фохирӣ соҳиб дар мисраи аввал чунин ислоҳ намудаанд:

Як диданӣ барои надидан бувад зарур.

Ҳасоҳати мисраи Мирзо Соиб ва мисраи ислоҳи Мирзо Фохир ба ҷашми ғавр мулоҳиза бояд намуд, кифоят аст» (5,89). Яъне, гунаи аслии байтро афзалтар аз варианти ислоҳшуда мешуморад. Агар мисраи аввал ба наср гардонида шавад чунин маънӣ ҳосил мешавад. Якум: Як (маротиба) дидани рӯи ёр барои дигар надидани ӯ кифоят (басанда) аст. Дуввум: Як (маротиба) дидани рӯи ёр барои дигар надидани ӯ зарур (воҷиб, лозим) аст. Яъне, дар ҳамин маврид истифодаи калимаҳои ифодакунандаи қаноатмандӣ кифоят басанда, нисбат ба вожаҳои то андозае хитобии зарур, лозим, воҷиб шоиронатару хунармандонатару пурҳасоҳаттар мебошад. Ҳамин тариқ, ба ҷои калимаҳои “ҳаво” “бӯ” (Чун ҳаво дар ҳама офоқ бувад ҳонаи мо), ба ҷои “чоқ” “тоқ” (Зери чоқи камони абрӯи ӯ),

ба чои “меой” “мебинӣ”, ба чои “меғӯй” “мепурсӣ” (Чу меой ҳама чашмам, чу меғӯй ҳама гӯшам) гузошта шудаанд, ки ҳунару завқи суҳанвариро коста гардонидаанд.

Дар маҷмӯъ, бо ифодаи “ба чашми ғавр бояд мулоҳиза намуд” ба эродоти Мирзо Фохири Макин посух дода, дар бисёр маврид ифодаҳои барғалати ўро бо зикри мисолҳо бартараф кардааст. Ин бахши кори ӯ ба ба узвҳои ҳиссӣ, аз ҷумла шунидану дидан марбут аст. Масалан, дар мавриди байти зерини Нурулбайни Вокиф чунин менигорад:

“Дидам сахар зи мурғи чаманзод дар қафас,

Нолидане, ки зилзила афтод дар қафас.

Мирзо соҳиб дар мисраи сонӣ ба лафзи бетобе тасарруф намуда, мефармоянд, ки нола мутааллиқ ба шунидан аст, на ба дидан. Ҳол он ки шеърӣ Муҳсини Таъсир, ки аз устодони забондон ва аз аъзаи Эрон аст, санади шеърӣ Вокиф аст. Муҳсини Таъсир мефармояд:

Асари нолаам охир ба қафас оташ зад,

Кас чунин нолаи мурғони гирифта надид.

Ва ҷаноби файзмаоб ҳазрати Шероз Хоҷа Ҳофиз низ мефармояд:

Ин ҷӣ шӯрест, ки дар даври қамар мебинам,

Ҳама офоқ пур аз фитнаву шар мебинам.

Ва низ бояд донист, ки аз бетобии мурғи зилзила дар қафас лутф надорад ва агар ватвот ҳам болу пар бичунбонад, қафас дар ҳаракат меояд. Дар ин ҷо лутфи савлат таъсири нолаи мурғ мударои шоир аст” (5,86). Кори Мирзо Фохири Макин дар ин раванд аз рӯи алоқамандии ифодаҳои гӯшу чашм бо шунидану дидан сураат гирифтааст. Савдо ба ин масъала чунин ишора кардааст: “Қое, ки чашму гӯш аст бинӣ чаро набошад” (5,87). Як қисми мувоҳисоти Савдо ба шакли ҷамъбандии арабии калимаи форсӣ нигаронида шудаанд, ки ин равиш ҳам мӯҷиби аз ҷониби Мирзо Фохири Макин писанд наомадани байти зерини тазкираи “Риёз-уш-шуаро”-и Ашраф Алихон, ки баргирифта аз сафинаи дастхатҳои Муҳаммад Алии Ҳазин мебошад, гардидааст. Дар байти мазкур шакли ҷамъбандии калимаи “тазйиб”, ки решаи асосии он вожаи форсии “зеб” ба шумор омадааст, боиси пархошу ҷадалҳои Мирзо Фохири Макин гардидааст:

“Яке шӯрида боғе дод тартиб,

Намудӣ аз раёҳин зебу тазйиб....

«Тазйиб» аз лафзи «зеб» зоҳиран баровардаанд. Чунончи мазиб ба маънии ороста меғӯянд. Ғофиланд, ки чун аслаш, ки зеб аст, лафзи форсӣ аст, мазиб ва тазйиб ҷӣ гуна дуруст бошад. Чунин лағзиш дар каломи ноогоҳон бисёр аст...» (5, 91). Савдо дар посух ба Мирзо Фохири Макин менависад: «Чун муаллифи тазкира навишта, ки аз баёзи дастхати Шайх Муҳаммад Алии Ҳазин ... дар ин сураат кинояи ноогоҳӣ ва беилмӣ ба тарафи шайх аст.... ва устодон аксар алфози форсиро муарраб намуда, дар ашъори худ овардаанд. Чунончи ҳаким Ҳоконӣ дар «Тухфат-ул-ироқайн» фармуда: «Зулхуршедайн шуд Хуросон».... ва маъахазо аҳли Араб ҳам аксар алфози Аҷамро муарраб намудаанд. Чунончи лафзи «бох» -и форсӣ аст. Инро муарраб намуда «мубахӣ» гуфтаанд ва «Ҳинд»-ро «Муҳаннад». Пас «зеб»-ро «тазйиб» кардан ҷӣ нуксон дорад?... ҳамчунон «музаллаф», ки асли моддааш «зулф» аст. Аз Амир Хусрав аст:

Мурон хат ба даври руҳат саф кашидаанд,

Сад гуна ҷавр аз ту музаллаф кашидаанд» (5, 92).

Тавре ба мушоҳида расид зимни ироаи масъала як андоза баҳогузориҳо нисбати суҳанварони шибҳи қораи Ҳинд низ ба амал омадааст. Савдо дар рисолаи мазкур доир ба мавқеи Ҳазин ва Носир Алӣ баҳои баланд дода, эҳтиромоти хешро бо ифодаҳои «хубони рӯзгор», «абрӯи шуарои Ҳиндустон» ифода кардааст. Савдо пас аз бар шумурдани

хурдагириҳои Мирзо Фохири Макин дар бораи ӯ фикру мулоҳизаҳои алоҳида низ баён кардааст: «... возеҳ ва пайдост, ки илму фазл ва шеърро шоирии Мирзо Фохир бо илму фазл ва шеърро шоирии Мавлоно Файзӣ ва Мавлоно Назирӣ нисбати зарра ба офтоби дурахшон ва муносибати қатра ба дарёи бекарон ҳам надорад» (5, 104). Дар маҷмӯъ, фасли сеюми рисолаи мазкур, ки фарогирандаи байтҳои ислоҳнамудаи Мирзо Фохири Макин мебошад, як андоза масъалахоеро рӯшан менамояд, ки барои шинохти пояҳои асили шеъри форсӣ кӯмак менамоянд. Чунин равиш собит месозад, ки дар матн тазкираҳо баъзан ҳолатҳои тасарруфи матн низ дида мешаванд. Ҳарчанд бо назардошти зерӣ шубҳа қарор доштани мансубияти якчанд байт ба суҳанварони форсӣ ҳолатҳои рад шудани онҳо ба қайд омадаанд, ки дуруст аст ва аксаран байтҳое, ки мавриди инқори Мирзо Фохири Макин қарор гирифтаанд, аз рӯи маҳдудаи фикрӣ ва дидгоҳҳои шахсӣ ба вучуд омадаанд, аз ин ҷиҳат, қобили қабули Мирзо Муҳаммад Рафеъи Савдо ва Ашраф Алихон наафтадаанд. Бахши дигари рисолаи мазкур бевосита баррасии ашъори Мирзо Фохири Макин аз рӯи меъёрҳое, ки ӯ ашъори суҳанварони форсӣ тоҷикро мавриди санҷиш қарор додааст, мебошад. Бахши чоруми рисола “Дар баёни ашъори мутаарризи мирзои мазкур, яъне Фохири Макин” номгузори шуда, Мирзо Муҳаммад Рафеъи Савдо дар шеъри Макин ҳолати байтпуркуниро бо истифодаи калимаҳои ноҷо, маънисозии ғалат, байтҳои бемаънӣ, тамсилҳои нодуруст, қорбасти бечои таъбирҳо ва ғ. ба қайд гирифта, дар баъзе маврид барои шарҳу тафсири шеъри Макин зарурати маънигузори баъзе калимаҳоро эҳсос намудааст. Масалан, вожаи “шуруъ” дар байти зер ноҷо қорбаст шуда, дар ин маврид муаллиф онро ҳамчун усули “байтпуркунӣ” донистааст:

«Шаҳодат аз қафи ӯ бехтар аст бисмиллоҳ,

Кунад шуруъ ба ҷизе, ки бехтаре донад.

Лафзи “шуруъ” дар байти сонӣ пур бечост. Қоре, ки тул бианҷомад, лафзи “шуруъ” истеъмол аст, дар ин мақом маҳз зоида ва байтпуркун воқеъ шуда ва он ҳам бисёр ба берабӣ ва шаҳодати қоре аст, ки ба як зарби шамшер ва ғайра меанҷомад, сафкашӣ нест ва на ба ин тавр, ки маъшук ошиқро гирифта ва ҳар рӯз ба як зарб ва як ҳарба азият расонад. Масалан, имрӯз ба ханҷар ва фардо ба тир ва пас фардо ба шамшер то шаҳид шавад ва агар шаҳодати ошиқ ба ин тавр бошад, лафзи шуруъ музоиқа надорад ба бисмиллоҳ» (5,115). Савдо истифодаи калимаи “шуруъ”-ро ҳангоми оғоз қардани амали давомдор зарур меҳисобат ва чун “бисмиллоҳ” ҳам вақти шурӯи қор гуфта мешавад, дар як байт ин ду калима як вазифаро иҷро менамоянд ва ҳамчунин ба як маъно ду маротиба вожаи “бехтар” қорбаст шудааст ва тақрори ин калима байтро аз нигоҳи ҳунарии қорбасти гардонидаст.

Ҳамчунин Муҳаммад Рафеъи Савдо аз ҳаробии тасвири шоирона баъзе санъатҳоро ҷиҳати муассиртар баён қардани ин ҷанбаи масъала муқаррар кардааст, ки пазируфтанист:

“Аз офтобу аз бало фузунӣ.

Не, не ғалатам баробарӣ ту.

Ин қисм маънии шеърро тараққии маъкус меғунд. Дар мисраи аввал маъшукро аз офат ва бало фузун қарор додаанд ва дар мисраи сонӣ баробар гуфта. Баъд аз гуфтугӯи шоирона” (5, 126). Аз лиҳози маънисозӣ ҳарчанд ҷанбаҳои ҳунарии дида мешавад, ин амал ба дараҷаи қамоли суҳанварӣ нарасида, нуқс пайдо мекунад ва дур аз ҳунари шоирӣ қарор мегирад. Қорбасти нодурусти тамсил низ ҷандин маврид дар ин раванд ба қайд омадааст:

“Зинҳор ба он турраи ҷоду надиҳӣ дил,

К-аз дӯши ту ҳам мор чу Заҳҳок барояд.

Аз иборати шеър пайдост, ки зоҳиран Заҳҳок ба ҷодуи қасе дил дода буд, ки ба иллати ӯ мор аз дӯши ӯ баромад. Қатъи назар аз шеърро шоирӣ Мирзо муаррихи бебадаланд.

Заҳҳок кай ба турраи чодуи маҳвашон дил дода буд, ки иллоти мор баромадан бошад. Машхур аст, ки шайтон бар китфи ӯ бўса дода, ки ин бало бар ӯ нозил шуд. Тамсил назди огоҳон сухани дуруст нест.” (5,121). Муҳаммад Рафеъи Савдо дар мавриди қофиябандии шеъри Макин баъзе ҳолатҳоеро ба қайд овардааст, ки ба таъбири худӣ ӯ ин усул танҳо “барои муруоти қофия” сурат гирифтааст. Чунончи:

«Гар бувад дастрасӣ мекашамат ман доман,
Гавҳари ашк ба по рехта доман-доман.

Пас аз ин матлаъ худ инсоф намоед, ки кашидани доман дол бар дӯстӣ аст ё душманӣ ва ин сухан мустаъмали забонҳост. Чунин озор ба касе набояд расонид, ки рӯзи маҳшар домангир мешавад. Агар ба ҷои душман дӯст мебуд, маънии мисраъи сонӣ ба мисраи аввалӣ марбут мешуд ва барои муруоти қофия шеъри берабте набояд гуфт» (5,128). Илова бар ин, бояд қайд кард, ки вожаи «мекашамат доман» шакли таҳфифшудаи «ман домани туро мекашам» буда, калимаи «ман» танҳо барои қофия истифода шудааст, агар «ман» аз матн бароварда шавад, маънӣ тағйир намеребад. Тарзи сохтани калимаҳо низ яке аз масъалаҳои муҳими забонӣ дар шеър маҳсуб мешавад, ки Савдо ба он таваҷҷӯҳ зоҳир кардааст. Масалан, доир ба калимаи «сурманок» дар байти

Агар фирефтаи он ду наргиси сияҳам,
Ки чашми доғи дилам сурманок мегадад.

менависад: ««Чашми сурманок» ҷое дида нашуда ва қиёс ҳамчунин маълум мешавад, ки нахоҳад (буд.—А.Р.), чаро ки ҳар кучо муддао ба ранг бошад, он ҷо чунин алфози мустаъмал сурмагун, нилгун, майгун ва лафзи «нок» дар мақоми сифат мегӯянд, чунончи ғамноку намнок ва оташноку ғазабнок ва чашми сурмаолуд ва сурмасо мустаъмали забонҳост» (5,126). Чунин масъалаҳои муҳими нақду сухансанҷӣ дар баҳши мазкур ҳангоми шарҳу тафсири ашъори Макин ва маънигузории калимаҳо ва таъбироти он рӯи кор омадааст ва Савдо ҳатто байтҳоеро ба қайд овардааст, ки маънӣ надоранд. Равиши мазкур дар фасли панҷуми рисола, ки “Дар баёни ашъори мутаарризи мумиилайҳӣ, ки банда мувофиқи фаҳми худ дохил намудааст” номгузорӣ шудааст, идома пайдо карда, Савдо наздики 10 байти Макинро таҳрир сохта, ба ин васила дараҷаи сухансанҷиву суханшиносии ӯро ба намоиш гузоштааст. Агар Макин дар ислоҳи ашъори суханварони дигар як варианти ислоҳшудаи шеъри онҳоро пешниҳод карда бошад, Савдо ҳангоми анҷоми чунин кор барои таҳрири як байти Макин ду варианти таҳрирнамудаашро пешниҳод мекунад. Чунончӣ:

«Ин замон дам аз муҳаббат мезанад он бевафо,
Зулми чархи дуну чаври толеи вожун гузашт.

Ҳар ду мисраъ муҳтоҷи ду мисраи дигаранд. Мувофиқи мисраи аввалӣ мисраи сонӣ чунин мебошад:

Ислоҳ:

Ин замон дам аз муҳаббат мезанад он бевафо,

Гашт чун реш аз хату он ҳам зи ҳад берун гузашт.

Ва мутобиқи мисраи дуввум мисраи аввалӣ чунин мебошад:

Ислоҳ:

Шукри Эзидро, ки ёр аз дӯстӣ дам мезанад,

Зулми чархи дуну чаври толеи вожун гузашт» (5, 135).

Ҳамин тариқ, рисолаи «Ибрат-ул-ғофилин»-и Мирзо Муҳаммад Рафеъи Савдо яке аз рисолаҳои ба шумор меравад, ки дар арзёбии шеваҳои дурусти шинохти шеъри форсӣ дар шибҳи қораи Ҳинд ва ба ин васила нишон додани мавқеи Мирзо Фоҳири Макин ҳамчун шоир ва мунаққиди ашъори намояндагони сабки ҳиндӣ ва дигар суханварони барҷастаи аҳди классикӣ нақши бориз гузоштааст. Мирзо Фоҳири Макин ба суханварони

сабки хиндӣ як андоза муҳолифат дошта бошад ҳам ашъори баррасинамудаи Савдо нишон медиҳад, ки ӯ яке аз намоёндагони бараҷастаи сабки хиндӣ буда, дар ин мактаби суҳанварӣ парвариш ёфтааст. Ради ашъори шоироне чун Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ сабабҳои муҳкам надошта, таҳриротӣ вориднамудааш ба ашъори суҳанварони дигар на ин ки боиси афзоиши ҳусни суҳанварӣ гардидаанд, балки маънӣ ва мазмунӣ умумии шеърӣ гӯяндаро хароб кардаанд. Тақлифу пешниҳоди Савдо дар ду фасли алоҳидаи рисола оид ба шеърӣ Мирзо Фохирӣ Макин ҷолиб буда, барои суҳанварони имрӯз низ дар шеърӣ шоирӣ аҳамият дорад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абдуллоев Р.Х. Ду рисолаи нақди адабӣ дар сабки хиндӣ / Абдуллоев Р.Х. // *Суханишиносӣ. Маҷаллаи илмӣ Институти забон ва адабиёти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. №2 – Душанбе: 2020.– С. 56-74.*
2. Аҳмад, Зӯҳриддин. Нақди шеърӣ форсӣ дар Покистону Ҳинд / Аҳмад, Зӯҳриддин. – *Исломобод, Маркази таҳқиқоти форсии Эрон ва Покистон: 1374.–145 с.*
3. Ду рисола дар нақди адабӣ. Матни ду китоби нақди адабӣ таҳти унвонҳои «Таҳқиқ-ус-садод фи манзалат-ил-Озод»-и Муҳаммад Сиддиқи Суҳанвар ва «Таъдиб-уз-зиндиқ фи тақзиб-ил-Сиддиқ»-и Абдулқодир Меҳрубони Аврангободӣ. Бо тасҳеҳ ва ҳавошии Саид Ҳасани Аббос. – Деҳлӣ, 1998.–186 с.
4. Зарринқуб Абдулҳусайн, Зарринқуб Ҳамид. Нақди адабӣ: Ҷустуҷӯ дар усул ва равишҳо ва мабоҳиси наққодӣ бо баррасӣ дар таърихи нақд ва наққодон / Зарринқуб Абдулҳусайн, Зарринқуб Ҳамид.– Душанбе: Ирфон, 2017.– 712 с.
5. Савдо, Муҳаммад Рафеъ. Ибрат-ул-ғофилин. Бо муқаддима, тасҳеҳ ва тааллиқоти Шариф Ҳусайни Қосимӣ. – Деҳли Нав: Маркази таҳқиқоти форсӣ, 2011. – 192 с.

Reference Literature:

1. **Abdulloev R.H.** Two Treatises on Literary Criticism in Indian Style//**Suhanshinosi** (Evaluation of a Word). Scientific Journal Issued by the Institute of Language and Literature under the National Academy of Sciences of Tajikistan. – Dushanbe. 2020, №2. – pp. 56-74
2. **Ahmad, Zuhuriddin.** Criticism of Persian Verse in Pakistan and India. – Islamabad. The Center of Persian Researches of Iran and Pakistan. 1374 hijra. – 145 pp.
3. Two Treatises on Literary Criticism. The Texts of two Books on Literary Criticism under the Titles “**Tahkik-us-sadod fi manzalati-il-Ozod**” by Mukhammad Siddik Suhanvar and “**Tabib-uz-zindik-fi-takzib-il-Siddik**” by Abdulkodir Mehrubon Avrangobodi. Recension and appendices by Said Hasan Abbos. – Dehli. 1988. – 186 pp.
4. **Zarrinkub Abdulhusayn, Zarrinkub Hamid.** The Research Concerning Principles and Methods of Criticism with a Resort to the History of Criticism and Critics. Dushanbe: Cognition. 2011. – 192pp.
5. **Savdo, Mukhammad Rafe.** **Ibrat-ul-gifilin** (Edification for Ignoramuses). Preface, recension and appendices by Sharif Husain Kosimi. – New Dehli: The Centre of Persian Studies. 2011. – 192pp.

**ТАМСИЛ ДАР
“ГАРШОСПНОМА”-И АСАДИИ ТҶҶҶ**

Нозимова Гулрухсор Саидисломовна,
номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи таърихи адабиёти тоҷикӣ
факултети филологияи Донишгоҳи
миллии Тоҷикистон (Тоҷикистон,
Душанбе)

**АЛЛЕГОРИЯ В
«ГАРШАСПНАМЕ» АСАДИ ТУСИ**

Нозимова Гулрухсор Саидисломовна,
канд. филол. наук, доцент кафедры
истории таджикской литературы
филологического ф-та Таджикского
национального университета
(Таджикистан, Душанбе)

**ALEGORIA IN
"GARSHASPNOME" BY ASADI
TUSI**

Nozimova Gulrukhsor Saidislomovna,
candidate philology of science, lecturer
department tajik literature history faculty of
philology Tajik national university
Address: (Tajikistan, Dushanbe) **E-MAIL:**
Gulrukhsor_78@list.ru

Калидвожаҳо: тамсил, “Гаршоспнома”, ҷамоса, достон, ҷаҳонбинӣ, Фирдавсӣ, Асади Тӯсӣ, адабиёти тамсилӣ, асолати ҳунарий, дидактика

Вазифаҳои бадеии тамсил дар достонҳои эпикӣ дар мисоли “Гаршоспнома”-и Асади Тӯсӣ ба риштаи таҳлил кашида шудаанд. Бо таъкиқи профессор Х. Шарифов “Шоҳнома” ва шеърҳои замони Фирдавсӣ оид ба мавзӯи мавриди таҳқиқи ҳулосаҳои ҷамъабастӣ бароварда шудааст. Таҳқиқи собит месозад, ки тамсил дар достонҳои эпикӣ вазифаи дидактиро иҷро мекунад ва барои муайян кардани ҷаҳоншинохти шоир истифода мешавад. Ҳамчунин таъкид шудааст, ки тамсил дар “Гаршоспнома”-и Асади Тӯсӣ мисли “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ вичағиҳои хос дорад, ки соҳиби мақола онҳоро муайян кардааст.

Ключевые слова: аллегория, «Гаршаспнаме», эпос, поэма, мировоззрение, Фирдоуси, Асади Туси, аллегорическая литература, художественная истина, дидактика

Исследуется художественная функция аллегории в эпических поэмах на примере «Гаршаспнаме» Асади Туси. С опорой на исследование профессора Х.Шарифова «Шахнаме» и поэзия эпохи Фирдоуси» сделаны обобщающие выводы по исследуемой проблеме. Исследование показывает, что в эпических поэмах аллегория имеет дидактическую функцию и используется для определения мировоззрения поэта. Также выясняется, что аллегория в «Гаршаспнаме» Асади Туси, как и в «Шахнаме» Фирдоуси, имеет специфические особенности, которые определены в данном исследовании.

Key words : allegory, “Garshaspname”, epos, poem, worldview, Firdawsi, Asadi Tusi, allegorical literature, artistic truth, didactics

The article is devoted to the study of the artistic function of allegory in epic poems on the example of “Garshaspname” by Asadi Tusi . The author of the article relying on the research of

Professor H. Sharifov *“Shahname”* and the poetry of the epoch of Firdawsi made generalizing conclusions in relation to the problem under study.

The study of the author of the article shows that in epic poem, allegory has a didactic function and is used to determine the poet's worldview. It also turns out that the allegory in *“Garshasname”* by Asadi Tusi, just as in *“Shahname”* by Firdawsi, has its own characteristics which are defined in this study.

Чустучӯ ва таъйини тамсил дар осори ҳамосӣ ҳомили ниёзҳои маънавию эстетикӣ буда, дар баррасии як қатор масъалаҳои муҳими ахлоқию дидактикӣ ва ҳикамӣ аз аҳамият ҳолӣ нест. Тамсил аз ҷумлаи истилоҳоти пурсобиқаест, ки дар дарозии таърих марҳалаҳои таҳаввулу тақомулро паймуда, барои устувориву таъйини фикр хидмат намудааст. Аз ин рӯ, аввалин нишонаҳои қорбурди тамсилро метавон аз ривоёти асотирии аҳди қуҳан пайдо намуд, ки муҳтавои онҳо бештар фарогири мавзӯҳои қорнамоиву паҳлавонӣ ва қаҳрамоиву қавонмардӣ буда, заминае барои тарғиби ғояҳои ватандӯстӣ дар осори ҳамосӣ гардидааст. Ба пажӯҳиши тамсил дар достонҳои эпикӣ ва таъйини вазифаҳои он нахуст дар як таҳқиқоти қомеи шохномашиносии тоҷик – зиндаёд, профессор Худой Шарифзода, дар китоби “Шохнома” ва шеърӣ замони Фирдавсӣ”[14] рӯ ба рӯ мешавад, ки тамоми таҷрибаҳои Ҳаким Фирдавсии Тӯси дар пеш овардани рамзу тамсил дар офаридани шохқори азиме чун “Шохнома” ба қалам додааст ва дар баробари ин дар таҷбиқи адабиёти тамсилӣ дар рӯзгори шоир ҳулосаҳои амикеро ба даст овардааст, ки дар ин пажӯҳиш мо аз он истифода намудем.

Истифодаи тамсил дар осори эпикӣ равишҳои таълимӣ дошта, аксаран барои муайян намудани доираи қаҳонбинии муаллиф ба қор мевад. Мавзӯи тамсил дар “Гаршоспнома”-и Асадии Тӯсӣ чун “Шохнома”-и Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ вижагиҳои ҳосеро шомил мебошад, ки дар зимни ин қустор ба баррасии тамсилҳои “Гаршоспнома”, ҳамзамон ба асолати ҳунарии шоир дар таълифи асари ҳамосии ӯ пардохтаем.

“Гаршоспнома”-и Асадии Тӯсӣ аз лиҳози муҳтаво достони қачман бузурги ҳамосӣ буда, дар пайравии ҳамосаи миллии мардуми ориёитабор “Шохнома” суруда шудааст. Ҳунари шоирӣ ва доираи қаҳонбинии Асадии Тӯсӣ дар “Гаршоспнома” аз вусъати донишу алоқии зиёди ӯ ба адабиёти қуҳан дарак дода, сарчашмаи он ба осори ҳамосии аҳди қадим рафта мевад ва шоири суҳангустар бо истифода аз тамсил, таъинидааст дар нишон додани қанбаҳои воқеъғарона, муҳимтарин арзишҳои инсониро аз қабилӣ ормонҳои миллий, дар ватандӯстӣю пос доштани сарзамини ақдоии худ тараннум намояд.

“Гаршоспнома”-и Асадии Тӯсӣ аз достонҳои ҳамосии мардуми эронитабор ба ҳисоб мевад. Қарчанд ин достон сарчашмаи ҳамосӣ дорад, аммо аз қаҳонбинии Асадии Тӯсӣ маълум мевад, ки як достоне омехта бо боварҳои мазҳабии шоир мебошад. Ба қавли шоир, ӯ бо эҷоди “Гаршоспнома” меҳодад ҳолиғҳои “Шохнома”-и Ҳаким Фирдавсии Тӯси ро раа созад. Қорнамоиҳои қаҳонпаҳлавон Гаршосп дар “Гаршоспнома” дар замони ҳуқмронии шох Заҳҳок иттифок афтадааст ва мусаллам аст, ки Заҳҳок ҳамчун як қеҳраи асотирии беруншуда аз рамзу роҳҳои нуҳуфтаи қаҳон, дар ифшои эътиқодоти мазҳабии шоир қумак мекунад. Пайдоиши ин образи намодин, ба қавли донишпажӯи эронӣ Қалолуддин Қазозӣ ба “Даҳҳок”-и паҳлавӣ нисбат дорад: “Заҳҳок ин номи тозишудаи “Даҳҳок” дар паҳлавӣ аст ва даҳок худ роаи дувум аз номи ин патёра дар Авастост - “Ожии даҳҳок” ва баҳши нахустини ин ном, “Ожӣ”(дар санскрит “Оҳӣ”) ба маънии мор аст. Ин ном дар Авасто гоҳ танҳо Ожӣ оварда шудааст. Ожии даҳок деви дурванд аст ва нерумандтарин дурванҷест, ки аҳриман барои табоҳии қаҳони роастӣ ва нобуди мардумон офаридааст”[3, с. 9-10] ва дар рӯ ба рӯи Заҳҳок (ки дар сарчашмаҳои адабӣ чун намоди

бадиву зулмот-қувваи аҳриманӣ оварда шудааст) зухури нерӯи бузурге, чун Гаршосп барои рафъи бадихои ӯ ба миён омад.

“Гаршосп (дар Авасто Гирисоспа, дорандаи аспии лоғар) аз хонадони Сом аст”[3, с.44], дар аҳди подшоҳии Заҳҳок ба сар бурдааст ва аз фармонбарони ин шоҳи асотирий ба шумор меомад ва яке аз омилҳои гираҳ хӯрдани сухани Асадии Тӯсӣ бо рамзу тамсил дар “Гаршоспнома” низ, аз ин ҷо сарчашма мегирад. Ҷ.Казозӣ Гаршоспро паҳлавони бузургу афсонаӣ медонад, ки бо гурз мечангидааст[3, с.22]. Дар қиссаву ривоятҳои бостон дар мавриди Гаршосп ихтилофоти назар ҷой дорад, ки гоҳе ӯро ҳамон Фаридуно Сом низ хондаанд. Сарчашмаи “Гаршоспнома”-и Асадӣ низ ба қиссаву достонҳои қадим рафта мерасад.

Ҳангоми татбиқи достонҳо ва образи намодҳои “Гаршоспнома” бо “Шоҳнома” маълум мегардад, ки шоир баъзан бартариати онҳоро бар достонҳо ва образи намодҳои “Шоҳнома”-и Ҳаким Фирдавсӣ таъкид менамояд ва дар ин самт пажӯҳишҳои зиёде низ сомон ёфтааст, ки то андозае ба ин масъала аз нигоҳи илмӣ таваҷҷуҳ шудааст ва чун ба мавзӯи мо марбут нест, дар ин ҷустор ба он зиёд эътибор надодаем, аммо барои нишон додани баъзе вижагиҳои Гаршосп- қаҳрамони офаридаи Асадии Тӯсӣ ба ин таҳқиқотҳо ишора шудааст. Чунки аксари таҳқиқотҳои густурдае, ки дар заминаи мавзӯоти гуногуни “Шоҳнома” рӯйи қор омадааст, албатта дар натиҷаи ҷустуҷӯ ва муруре ба ҳамосаҳои адабӣ таълиф гардидаанд. Аз ин рӯ, мо низ дар пажӯҳиши мавриди назар, ба он қорҳои таваҷҷуҳ намудем, ки муҳим буданд, ба монанди “Шоҳнома” ва шеърҳои замони Фирдавсӣ- Худой Шарифзода, “Аз ранги гул то ранҷи хор”- Қадамалии **Сарромӣ**, “Ҳамосасарой дар Эрон”- Забехуллоҳи Сафо, “Таърихи Систон”, “Паҳлавонномаи Гаршосб” - Ояндлу Сачҷод, “Гардише дар “Гаршосбнома”- Ҷалол Холиқии Мутлақ, “Устураи кӯҳани Гаршосб дар манзумаи ҳамосии “Гаршосбнома”- Қариб Маҳдӣ, “Таҳлили қиёсии хусусиятҳои бадеӣ-ғоявии “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ва “Гаршоспнома”-и Асадии Тӯсӣ”- Вакилиён Оғуӣ Ғулмуҳсейн.

Асадии Тӯсӣ дар офаридани қаҳрамони достони худ, шояд вижагиҳои қаҳрамони марказии “Шоҳнома” – Рустамро, ки ба шахсияти ӯ хос аст, такрор кардан нахостааст, ҳарчанд, ки Гаршоспро ба ӯ бартарӣ медиҳад, лекин барои қаҳрамони худ ва нишон додани неруи бозӣ тавоноии ӯ равиши дигарро интихоб намудааст, ки мутаносибан ба ҷаҳонбинии шоир дар офаридани асари ҳамосӣ тааллуқ дорад. Аз ҷониби дигар, шахсияти Гаршосп сарчашмаи фолклорӣ дошта, дар эҷоду пайдо шудани устураҳои қадим муҳим мебошад. Дар баробари ин, қаҳрамони Гаршосп дар бино сохтани Систон ҳам, дар адабиёти аҳди кӯҳан матраҳ мешавад. Дар “Таърихи Систон” омадааст, ки: “Аҳбори Систон аз аввал, ки бино карданд ва ансоби бузургон ва ҳудуди шаҳри Сичистон ки аз кучо буд андар ибтидо ва ҷаҳили он бар дигар шаҳрҳо ҷунон ки ёфта шуд, андар китоби Гаршосб...”[11, с.17]. Илова бар ин, Гаршоспро аз бунёдгузори Систон доништа дар мавриди ниёи ӯ низ маълумот медиҳад: “Аммо бино кардани Систон бар дасти Гаршосб ибни Асрат, ибни Шаҳр ибни Куранг ибни Байдосб ибни Тур ибни Ҷамшедулмулк ибни Наванҷаҳон ибни Инҷад ибни Ушҳанг ибни Фаровак ибни Сиёмак ибни Мӯсо ибни Каюмарс буд ва Каюмарс-Одам (алайҳиссалом) буд ва Каюмарсро аз он рӯз, ки Эзиди таоло ба замин овард подшоҳӣ ва зиндагонӣ 1000 сол буд. Ва пас аз вай подшоҳии (Ушҳанг) буд чихил сол ва пас аз вай подшоҳии Таҳмурас буд, ки...[11, с.17] Ҳамзамон дар бораи аҳдофи неки Гаршосп дар бино кардани Систон матраҳи ҷолибе оварда шудааст: “Ва бино кардани Систон он рӯз буд, ки Гаршосб доноӣ ҷаҳонро гирд карда буд, ки: Ман шаҳре бино хоҳам кард бад-ин рӯзгор, ки Заҳҳок ҳама ҷаҳон ҳаме вайрон кунад ва озодагонии ҷаҳонро ҳамекӯшад ва аз ҷаҳон ба ҷодӯӣ ҳаме барканад, то мардумони оламро

сомае бошад, ки ўро бар шахре, ки ман карда бошам, фармон набошад. Аммо чунон хоҳам, ки некӯ нигоҳ кунед ва аз ҳафту чахору дувоздаҳ бингаред ва ҳисоб кунед ва ба вакте ибтидо кунед, ки саъд бошад бе ҳеч, наҳе, чунон-к дергоҳ бимонад, чандоне ки ҳадди имкон бошад, ҳарчанд ки чаҳон ва ҳар чи андар вай аст баргузар аст ва ҳама охир ночиз гардад[11, с.18]”. Агар ба қадимати ин гуфтаҳо назар кунем ва ба азму иродаи чаҳонпахлавоне чун Гаршосп дар бино кардани Систон назар дўзем, хоҳем дарёфт, ки ҳама корҳои чаҳон ба хираду дониш пойдор буд, аз он ҷумла дар ҳафту чахору дувоздаҳ нақў нигаристан ҳам гузориши умри инсон аст, ки ба рӯзу моҳу сол, ҳафтаҳову, фаслҳову солҳо қисмат мешавад. Қиссаи Гаршосп низ, қисаи ҷовидонагии Систон дар дарозии таърих буда, сабаби пайдо гардидани ҳар гуна нақлу ривоятҳо дар атрофи ӯ гардидааст, ки албатта Асадии Тўсӣ низ аз он бебаҳра намондааст.

Аз рафти ҳодисаҳо ва чараҳои зиндагии Гаршосп дар “Гаршоспнома” маълум мегардад, ки симои қахрамони офаридаи Асадии Тўсӣ бештар дар чаҳонкушӣ матраҳ мешавад ва як навъ образи Искандари чаҳонҷӯро пеши рӯ меорад. Ҳамин ҷузъиёт бо хусусиятҳои вижа дар ин образ барҷаста ба намоиш гузошта шудааст ва шояд далели эҷоди рамзу тамсилҳои зиёде низ гардидааст. Аммо адабиётшиносӣ эронӣ Забехуллоҳ Сафо ҳангоми баррасии “Гаршоспнома” ҳамчун ҳамосаи миллӣ меғӯяд, ки “тозагиву таровати “Гаршоспнома” зотан низ чандон зиёд набуда, алалхусус омехтани он бо афсонаҳои номатбӯе, монанди шигифтиҳои ҷазоирӣ мухталиф аз лутфу равнақи ҳамосии он то дараҷае коста аст”[8, с.409] ва шояд хулосаи З.Сафо дар ин масъала, ки “Асадӣ хостааст хушкӣ ин дostonро бо афзудани баъзе баҳсҳо.... то дараҷае аз миён бубарад” мувофиқи матлаб бошад, чунки “агар шигифтиҳои ин дostonро ба ҳисоб наёварем, - меғӯяд З.Сафо, - “Гаршоспнома” асари ҳамосии комил аст”[8, с.409]. Аз ҷониби дигар, чи тавре мушоҳида мешавад, Асадӣ кӯшиш кардааст, образи Гаршоспро бо бартарӣ бар образи Рустам ба қалам диҳад ва ба қавли шарқшиноси рус Бертелс Е.Э., бо вучуди он ки шоир Гаршоспро бо ҷуссаву нерӯи пурзур ва шикастнопазир бо ҳолатҳои нокомии рӯзгори Рустам дар киёс мегузорад, боре намеандешад, ки маҳз ҳамин нобарорихи шахсияти Рустамро бо сифатҳои инсонӣ бузург карда, дар вучуди хонанда эҳсоси дилсӯзиро нисбати ӯ бедор мекунад[1, с. 252]. Аммо муҳим он аст, ки Асадӣ бо ин равиш меҳодад асаре биофарад, ки назир надошта бошад:

...Басо номдорон, ки бурданд ранҷ,

Нихонӣ ниҳоданд ҳар ҷой ганҷ.

Саранҷом рафтанду бигзоштанд,

На з-эшон касе баҳра бардоштанд.

Ту з-ин дoston ганҷе андар чаҳон

Бимонӣ, ки ҳаргиз нагардад ниҳон[12, с.36].

ва номи гӯяндаи онро ҷовидона созад.

Дигар нуктаи муҳим ин аст, ки Асадӣ дар сабаби назми асари худ, мафҳуми қиссаро ба қор бурдааст ва ҷунин тарзи нигориш интиҳоби худӣ шоир аст ва танҳо ишораи ҳамин нукта метавонад мавзӯи баҳсҳоеро, ки гӯё Асадӣ худро бар Фирдавсӣ муқаддам медонист, аз байн мебарад. Маврид ба зикр аст, ки Асадӣ амдан достони офаридаашро қисса меғӯяд, ҳатто ҳангоми сафарҳои ӯ аз як ҷазира ба ҷазираи дигар услуби қиссагӯӣ дар он пурра риоя мегардад ва

“Гаршоспнома”-и Асадии Тўсӣ, тибқи суннатҳои дostonсароии бoston бо тавҳиди бори Таъоло, наъти Паёмбари Худо, ситоиши дин, нақўҳои чаҳон, сифати осмон ва чаҳор унсур, ситоиши мардум ва сифати ҷону тан, дар сабаби гуфтани дoston ва ситоиши шох Бӯдулаф оғоз мегардад ва шоир, пеш аз он ки ба сурудани дoston пардозад, каломӣ

худро ба тавсифи мардонагии Гаршосп мепайвандад ва он чун пуле барои баёни аҳдофи шоир хидмат менамояд. Ҳамин тавр, Асадӣ барои нишон додани шукӯҳу шавкати қаҳрамони асари худ, дostonро аз тасвири ниёи Гаршосп оғоз мекунад. Чунки ҳадафи ягонаи Асадӣ аз таълифи ин дoston, танҳо пурра кардани холиҷои дostonи “Шоҳнома”-и Фирдавсии Тӯсӣ буд:

Ба «Шаҳнома» Фирдавсии нағзгӯй,
Ки аз пеши гӯяндагон бурд гӯй,
Басе ёди разми ялон карда буд,
Аз ин дoston ёд н-оварда буд.
Ниҳоле буд ин руста ҳам з-он дарахт
Шуда хушку бебору пажмурда сахт.
Ман акнун ба табъам баҳор оварам,

Мар ин шоҳи навро ба бор оварам[12, с.41].

Аммо Асадӣ дар муносибат ба қаҳрамони офаридаи худ Гаршосп ва қиёси ӯ ба қаҳрамони марказии “Шоҳнома”-Рустам кам аз Фирдавсӣ намеояд ва ҳатто, чи тавре болотар ишора рафт, ӯро ба Рустам бартарӣ медиҳад. Аз эҳтимол дур нест, ки Асадӣ низ бо таълифи “Гаршоспнома” ҳамон шухратеро меҳаҳад, ки Ҳаким Фирдавсӣ дар эҷоди “Шоҳнома” ба даст оварда буд. Ян Рипко ҳадафҳои ин ду адибро дар офаридани як дostonи ҳамосӣ мутафовит хонда, меафзояд, ки: “Фирдавсӣ саҳнаҳоро мучассам месозад, ки аз лиҳози азамат дар адабиёти ҷаҳон беназир аст, ҳол он ки Асадӣ фақат ба рафъи нақисае мепардозад, ки дар ҳақиқат, фақат ба зами ӯ вучуд дорад”[6, с.239-240]. Нуктаи муҳим дар ин баҳс, ки Ян Рипко ба он ишора мекунад, ин аст, ки “Фирдавсӣ фақат ба ин ҷиҳат “Гаршоспнома”-ро дар асари худ ҷой надод, ки намерост аз Рустам ду пайкар бисозад” [6, с.240] ва ҳақ бар ҷониби шарқшиноси чехист. Фирдавсӣ натавонист, ҳатто наметавонист ба дostonе рӯҳе кунад, ки қаҳрамони маркази асари ӯро хурд созад, ҳарчанд дар офаридани образи қаҳрамонони ин ду ҳамоса мо бо дидгоҳҳои рӯ ба рӯ мешадем, ки куллан аз якдигар фарқ мекунанд. Абдулҳусайни Заринқӯб Фирдавсиро дар қиёс бо ҳамосасароёни бузурги ҷаҳон дар таълифи манзумаи таърихӣ, ки бо қамоли фанӣ офарида шудааст, баррасӣ намуда, дostonҳои Эраҷ, Сиёвуш, Сухроб ва Исфандиёрро дар баробари қаҳрамони марказии “Шоҳнома”-Рустам маҷмӯае аз дostonҳои ҳамосӣ шуморидааст. Ӯ қайд мекунад, ки: “Қудрати ҳамосии онҳо ҷандон аст, ки “Шоҳнома”-ро дар айни он ки то ҳақде як манзумаи таърихист, ҳамвора метавон дар радифи олитарин осори ҳамосии ҷаҳон қарор дод”[2, с. 37]. Албатта Гаршосп низ ба бузургиву тавоноӣ, ки худ аз табори Рустам буд, кам аз ин қаҳрамон набуд, аммо шояд як сабаби аз назари Фирдавсии Тӯсӣ дур мондани ӯ, қаробати ӯ бо шоҳ Заҳҳок буд. Шояд бо ҳамин далел, аксари муҳаққиқон дар муносибат ба қаҳрамони офаридаи Асадӣ хушбин нестанд, аз ҷумла Бертелс Гаршоспиро офаридаи Асадиро мошини бечоне медонад бо қувваи ҳаробиовар, ки қаноатмандии ӯ танҳо дар куштану вайрон кардан зоҳир мегардад[1, с.265]. Аз як тараф ҳисси ватанпарастӣ дар ҳифзи марзу буми сарзамини аҷдодӣ ва аз ҷониби дигар фармонбардории шоҳи хунҳоро чун Заҳҳок бар дӯш доштан. Агар ба ин масъала бо диди дигар назар дўзем, мақсади ягонаи Гаршосп низ дар муносибат бо ин шоҳи аҷнабӣ ҳимояи марзу буми Ватан буд. Чи тавре мебинем, зуҳури Гаршосп дар “Гаршоспнома” ба салтанати подшоҳи хунҳоре чун Заҳҳок рост омадааст ва мусаллам аст, ки хати сўжаи дoston танҳо аз як қорнамоиву қаҳрамониҳо иборат набуда, як қисми он “муштамил бар андарз аст”[6, с.240]. Аз ин ҷост, ки равиши гуфтори Асадӣ бештар ҷанбаи таълимӣ дошта, Ян Рипко онро дар қатори ҳамосаҳои ниматаърихӣ ёд кардааст, ки бо талаботи замон аксаран дostonҳои дар ин айём таълифгардида ҷунин хусусиятро доро буданд. Аз

муҳимтарин шохисаҳои муайян кардани достонҳои дар ин айём эҷодшуда, аз роҳи андарз ворид шудани муаллиф ва ба масъалаҳои ҳикамӣ пардохтан аст ва чи тавре дар боло ишора намудем, вобаста ба талаботи замон мавзӯҳои пандуахлоқӣ дар ин айём зевари таъби достонҳои эпикӣ, лиро-эпикӣ, ҳикамӣ ва лирикӣ гардида буданд. Асади низ дар офаридани достони ҳамосии худ аз ин падида бебаҳра намонда буд, чунки "Гуфту шунидҳои фалсафии бараҳманон мунтаҳо ба ибдои достонҳои орифона ва андарзӣ дар садаи VI ҳичрӣ гардид" - мегӯяд Мосса[5]. Асадии Тӯсӣ низ бо тасвири кухи Сарандеб ва бараҳман масъалаҳои ҳикамиву фалсафӣ ва ахлоқиро пеш гирифтааст, ки ҳар яки он хусусияти тамсилӣ дошта, баҳси зиндагиву маргро дар олами вучуд дар миён мегузорад.

Тамсилҳои "Гаршоспнома"-и Асадии Тӯсӣ бештар дар сафарҳои ӯ ба ҷазираҳои Ҳинд алоқаманд мебошанд. Аввалин сафари Гаршосп ба сарзамини Ҳинд сурат мегирад, то ба кумаки Меҳроҷшоҳ бирасад ва пас аз он ки Гаршосп шоҳи Ҳинд-Баҳуро мағлуб менамояд, сафари ӯ аз кухи Сарандеб оғоз мегардад ва мулоқоти ӯ дар кухи Сарандеб бо Бараҳман ва пурсучӯ намудани аҳволи дунё аз ӯ сурат мегирад. Дар ин гуфтор шоир ба бино ёфтани дунё аз чанд зовия ворид мегардад ва нахуст онро аз гуфтори пири доно-Фирдавсии Тӯсӣ оғоз мекунад. Шояд бо қорвони сухан мароҳилеро убур кардани Асадии Тӯсӣ, ки сарҳадҳои зиёд дорад, аз он аст, ки шоир донишу таҷрибаи худро дар миён гузорад, дар асл дар тамоми 145 гуфтор эътиқодоти мазҳабии шоир устувору гӯё аст, ҳамон гуна ки шохномапажӯҳи эронӣ Холиқи Мутлақ мегӯяд: "Дар мусалмон будан ва эътиқоди устувори исломии ӯ ҷойи гумоне нест, вале сухан дар ин ҷост, ки оё ӯ мазҳаби тасанун дошта ё ташайю? Дар мунозироти ӯ ва дар "Гаршоспнома" ҷуз ситиши ислом ва паёмбарон ҳеҷ кучо на ситоише аз Абубакру Умар ва Усмон аст ва на ситоише аз Алӣ (а). Дар муқобил дар дебочаи "Гаршоспнома" хангоми ситоиши паёмбари ислом ишора ба мавзӯи шафоат ва сипас дар ситоиши дин ишора ба зуҳури Маҳдӣ(аҷ) дар поёни ҷаҳон дорад, ки далел бар ташайюи ӯст"[13, с. 391]. Ин баҳсро дар мавриди пажӯҳиши хеш аз он муҳим донистем, ки минбаъд дар тамоми ҳагги сӯжаи достон, ки бо сафарҳо ва диданиҳои аҷибу ғариби Гаршосп муртабит мешавад, сабаби эҷоди асотиру афсонаҳои зиёде дар ин достон мегардад. Гаршосп бо Меҳроҷшоҳ ва маллоҳе, ки онҳоро раҳнамоӣ менамуд, 22 ҷазираро бо тасвирҳои афсунбахшу рӯйкардҳои пандомӯз дар Ҳинд сайёҳат менамояд, ки дар ин миён ҷазираеро низ вомеҳӯрад, ки даҳмаи Сиёҳмак дар он ҷой дошт. Дар равиши афсонамонанди достон, ки ба назари муҳаққиқи Ҳинд Ҷаҳонгир Кавурҷӣ: "Гаршосп намояндаи даврони пеш аз қабилӣ ва лояҳои куҳантари афсонахост[4, с.250] бо пандпораҳое рӯ ба рӯ мешавем, ки баъзеи онҳо бо тамсил зевари маънӣ касб намудаанд ва метавонем бо чанд мисоле ба онҳо ишора намоем: Дарахте, ки ҳафт гуна бораиш буд, Қиссаи ҳокон ба бародарзода, Сохтани Систон ва итмои он, достони деҳқони тавонгар ва ғайра, ки дар ҳар қадоме ҳикмату фалсафаи рӯзгор нухуфта, баҳси бақову фаноро дар бар мегирад. Ҳамчунин дар қараёни достон мо тамсилҳоеро дучор меоем, ки сирф характери ирфонӣ доранд ва намунаи онҳоро дар маснавҳои ирфонӣ пайдо кардан мумкин аст. Гаршосп хангоми суолу ҷавоб, аз Бараҳмани Ҳинд мочарои ҳоли инсонро дарёфтани мешавад ва шоир дар ин ҷо нуктасанҷона риштаи суханро ба дасти Гаршосп дода, пайдоиши одамро аз чанд таълимоти мазҳабӣ ба воситаи ҳамон бараҳмани Ҳинд ошкор мекунад. Дар абнои ин пурсучӯйҳо шоир тамоми мавҷудеро, ки дар сояи офариниши инсон ба вучуд омадаанд, бо рамзу тамсил баён медорад ва барои ифодаи ин мазомин ба як мисол мурочиат мекунем:

Қадам аст, - гуфт, - ин ду аспӣ навад,

Ҳамасола тозон сиёҳу саманд?

Саворони ҳар ду ба раҳ тезпой,

Ҳам андар тагу ҳам бимонда ба ҷой?
Бад-ӯ гуфт: -Рӯзу шабанд ин ду рост,
Саворон-ш моему раҳ умри мост.
Аз эшон раҳи мо ба манзил фароз,
Якерост кӯтоҳу якке дароз.
Бипурсид: -Он сабзайвон ба пой,
Қадам аст тозону фаршаш ба ҷой.
Чаҳор аждаҳо бар ҳам овехта,
Аз он сабз айвон даровехта.
Ба ҷону ба тан 3-он чаҳор аждаҳо,
Ба гетӣ наёбад касе 3-ӯ раҳо?
Ҳамон фарш хонест ороста,
Хуранда бар ӯ бекарон хоста.
Ба посух чунин гуфт донишгузин,
Ки айвон сипехр асту фарш ин замин.
Ҳамон фарш хонест, к-аз гунагун
Хуриш дорад аз сад ҳазорон фузун.
Хуранда ба гирди чаҳон, ҳар ҷӣ ҳаст,
Надоранд ҷуз гирди ин хон нишаст.
Чаҳор аждаҳо, он ки кардӣ ту ёд,
Ҳамин оташу хоку об асту бод.
Бад-ин ҳар чаҳор аст гетӣ ба банд
В-аз эшон ба ҷон нест кас бегазанд! [12, с.151]

Чи тавре мушоҳида мешавад, ҳар посухе дар рӯшан гаштани ҳадафи муаллиф барои баён намудани як моҳияти ахлоқӣ, ки аз ирфон сарчашма мегирад судманду омӯзанда аст ва ҳарчанд шарҳи муаллиф парда аз рӯйи дарунмоя бардоштааст, аммо мабнӯи фикр бар тамсил устувор аст. Ҳамин тавр, Асадии Тӯсӣ дар нишон додани ин ду аспӣ тезтози сиёҳу саманд, ки навиро мояи ҳастӣ доранд, рӯзу шаби гузаронро ба тасвир дода, сабзайвон чаҳонро мегӯяд ва чаҳор аждаҳои дар он ба ҳам овехтаанд, чор унсур аст, ки табиати инсонҳо низ бар он бино ёфтааст ва фаршро, ки хони пур аз нозу неъмат ба қалам додааст, замин аст, ки чунин тасвирҳо дар осори ирфонӣ хеле зиёд ба назар мерасад. Ҳамин гуна тасвирро метавон дар “Ҳадика”-и Саной низ вохӯрд. Дигар вижагиҳои тамсилофарии шоир аз равнақи андешаи ӯ манша мегирад, ки бо андарзгӯӣ тавҷам аст. Аз ин нуктаи назар, “Ғаршоспнома”-ро метавон як асари омехта бо ирфон ҳисобид, чуноне ки Бертелс Е.Э. ба он ишора мекунад: “Асадӣ на танҳо дар тавсифи қаҳрамонони (асари Г.Н.) худ дур буд, балки дар сохтор дoston низ суннатҳои пешинро риоя накард” [1, с.266]. Аз ин рӯ, “Ғаршоспнома”-ро метавон дар қатори dostonҳои ном бурд, ки бештар характери ахлоқӣ доранд. Муҳтавои doston аз баҳси масъалаҳои муҳими ҳаёти фароҳам омада, дар қатори қорбурди тамсил истифодаи зиёди ирсоли масалро низ барои шоир имконпазир намудааст. Мисоли:

Ҳар он кас, ки нанмоядат ранҷу ғам,
Ҷу ранҷаш намоӣ ту, бошад ситам [12, с.176].

Ҷавон кинаро шояду ҷангро,
Қуҳанпир тадбиру фарҳангро [12, с.255].

Ҷу ҷизеш хоҳию надҳад, матоб!

Мабар б-оташин хашмаш аз рӯят об! [12, с. 83]

Ба дил гармӣ ар накнӣ аз рӯи панд,
Забон боре аз сард гуфтан бибанд! [12, с.204]

Зи захми синон беш захми забон,
Ки ин тан кунад хаставу он равон [12, с.413].

Мар он гургро марг беҳ дар дала,
Ки бе хӯрд монад миёни гала [12, с.64].

Дами подшоҳон умед асту бим,
Якero самуму дигарро насим.
Чу чарх аст кирдорашон гирдгард,
Яке шод з-эшон, яке пур зи дард [12, с.82].

Яке марди нек аз дари корзор
Ба чанг - андарун беҳ зи баддил ҳазор [12, с.88].

Кӣ чӯяд ба некӣ зи бадхоҳ роҳ,
Ба девори вайрон кӣ гирад паноҳ? [12, с.109].

Ҷаҳон аз баду нек обистан аст,
Бурун дӯст аст, аз дарун душман аст [12, с.140].

Ба чон аз бадӣ эмин он асту бас,
Ки некӣ кунад, бад нахоҳад ба кас [12, с.153].

Чу хар дар гил афтад, касе нектар
Накӯшад ба зӯр аз худованди хар [12, с.222].

Басе чойҳо гуфтаанд, ин сухан,
Ки кун некӯиву ба Ҷайхун фикан [12, с.231].

ПАЙНАВИШТ:

1. Бертельс, Е. Э. История персидско-таджикской литературы. Избранные труды. Т. 1/ Е.Э. Бертельс. – Москва: Издат. восточ. литер., 1960. – 555 с.
2. Зарринкӯб, Абдулҳусайн. Бо қорвони ҳулла / Зарринкӯб, Абдулҳусайн. – Душанбе: Пайванд, 2004. – 334 саҳ.
3. Казозӣ, Ҷалолиддин. Мозҳои роз/ҷусторҳои дар “Шоҳнома”/ Ҷалолиддин Казозӣ. – Теҳрон: Нашри марказ, 1370. – 162 с.
4. Кӯҷӣ, Ҷаҳонгир Кавурҷӣ Пажӯҳишҳои дар “Шоҳнома”. Гузориш ва вироиш Ҷалили Дӯстхоҳ / Ҷаҳонгир Кавурҷӣ Кӯҷӣ. – Зиндарӯд, 1371. – 347+13.
5. Мосса, Ҳонрӣ. Фирдавсӣ ва ҳамосаи милли / Мосса, Ҳонрӣ. – Табреш: Донишгоҳи Табреш, 1375. – 381 саҳ.
6. Рипка Ян. Таърихи адабиёти Эрон аз даврони бостон то қочория / Ян Рипка. - Теҳрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1381. - 646 саҳ.

7. Сарромӣ, Қадамалӣ. *Аз ранги гул то ранҷи хор: Шаклиносии дostonҳои “Шоҳнома” / Қадамалӣ Сарромӣ. – Теҳрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1388. – 1087 с.*
8. Сафо, Забехуллоҳ. *Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ. II. / Забехуллоҳ Сафо. – Теҳрон: Фирдавс, 1390.– 1128 саҳ.*
9. Сафо, Забехуллоҳ. *Ҳамосасарой дар Эрон / Забехуллоҳ Сафо. – Теҳрон: Пирӯз, 1333. – 677 саҳ.*
10. Саҷҷод, Ояндлу; Алиризо, Муҳторпур; Акбар, Иронӣ. *Паҳлавоннома Гаршосб / Ояндлу Саҷҷод, Муҳторпур Алиризо, Иронӣ Акбар. – Теҳрон: Аҳли қалам, 1372. – 152 саҳ.*
11. *Таърихи Систон. Таҳияи матн, муқаддима, тавзеҳот ва феҳристҳо аз Муҳаммадйусуф Имомов ва Абдушуқри Абдусаттор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 352 саҳ.*
12. Тӯсӣ, Асадӣ. *Гаршоспнома. Таҳияи матн ва шарҳи луғот аз Алии Муҳаммадии Хуросонӣ / Асадии Тӯсӣ. – Душанбе: Адиб, 2011. – 480 саҳ.*
13. Чалол, Холиқии Мутлақ. *Гардише дар “Гаршоспнома” / Чалол, Холиқии // Эроннома, соли даҳум шумораи 20. – С. 388-450, 1356.*
14. Шарифов, Худой. *“Шоҳнома” ва шеърӣ замони Фирдавсӣ / Худой Шарифов. – Душанбе, ҶДММ “Андалеб Р”, 2014. – 400 саҳ.*

Reference Literature:

1. Bertels Ye .E. The History of Persian – Tajik Literature. Selected Works , V. 1.// **Ye E. Bertels** . – М .: Publishing-House of Oriental literature, 1960 , -555 pp.
2. **Zarrinkub, Abdulhusayn.** With the Caravan of Clothes. Dushanbe : Alliance, 2004, -334pp
3. **Kazoz, Djaloliddin .** The Studies of “Shakhname” **Djaloliddin Kazoz** , -Tehran Research Centre. 1370 hijra . – 162 pp.
4. **Koyodji, Djahonghir Kavurchi .**The Studies of “Shakhname” Compilation and recension by Djalil Durthoh // **Djahonghie Kovurki Koyodji.** Zindarud, 1371 hijra. – 347 13
5. **Mossa, Honri .** Firdawsi and National Epos, -Tabrez ; Tabrez University. 1375 hijra . – 381 pp .
6. **Ripko Yan.** The History of Iranian Literature from Ancient Times up to Kadjars // **Yan Ripko,** Tehran : Publishing – house of the Company on Science and Culture. 1381 hijra – 646 pp.
7. **Sarromi, Kadamali.** Formalization of “Shakhname” Poems // **Kadamali Sarromi.** - Tehran, 1388 hijra. – 1087 pp.
8. **Safo, Zabehulloh.** The History of Literature in Iran, V.2 || **Zabehulloh Safo.** -Tehran: Firdaws (Eden), 1390 hijra. –1128 pp.
9. **Safo, Zabehulloh.** Composition of Epic Productions in Iran // **Zabehulloh Safo.** – Tehran: Victory 1333 hijra. – 677 pp.
10. **Sajjod, Oyandlu; Alizizo , Muhtorpur; Akbar, Ironi,** Hercules Garshobs // **Oyandlu Sajjod, Muhtorpur Alizizo , Ironi Akbar.** – Tehran: Men of – Letters. 1372 hijra . — 152 pp.
11. *The History of Siistan . Preparation of the text, preface, Commentearies and appendices: Mukhammadyusuf Imomov and Abdushukur Aldusattor.* Dushanbe; Bukhara 2014 – 352 pp.
12. **Jusi, Asadi, Garshospnoma.** Preparation of the text and glossary by Mukhammad Hurosoni// **Asadi Tusi.** – Dushanbe : Man of Letters , 2011. – 480 pp.
13. **Djalol, Kholik Mutlak.** Certain Considerations in Regard to “Garshospnoma” Irannoma, year 10, №20. — 1356 hijra - pp. 388-450
14. **Sharifov, Hudoi .** “Shahname” and the Poetry of Firdawsi Epoch I//**Hudoi Shazifov.** Dushanbe: “Nightingale R” Assoc. Ltd. 2014. – 400 pp.

**ҲАМБАСТАГӢ ВА ТАФОВУТИ
«НАФАҲОТ-УЛ-УНС» БО ДИГАР
МАНОБЕИ ИРФОНӢ**

**СВЯЗЬ И РАЗЛИЧИЕ
«НАФАХАТ-УЛЬ-УНС МИН ХАЗАРАТ-
ИЛЬ-КУДС»
С ДРУГИМИ МИСТИЧЕСКИМИ
ИСТОЧНИКАМИ**

**THE CONNECTION AND
DIFFERENCES OF “NAFAHAT-UL-UNS
MIN HAZARAT-IL-QUDS”
WITH OTHER SOURCES**

Хомидова Мавлудахон Мансуровна,
Докторант (phd)-и ихтисоси филологияи шарқи
кафедраи забон ва адабиёти тоҷики МДТ“ДДХ
ба номиакад.Б.Ғафуров”(Тоҷикистон,Хуҷанд)

Хамидова Мавлудахон Мансуровна,
докторант (phd) специальности «Восточная
филология» каф. таджикского языка и
литературы ГОУ «ХГУ им. акад.Б.Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

Homidova Mavludakhon Mansurovna, PhD
student of Oriental philology speciality of the
department of Tajik language and literature
under the SEI «KhSU named after
acad.B.Gafurov» (Tajikistan, Khujand) **E-
MAIL:**mavludakhonh@gmail.com

Калидвожаҳо : Абдуorraҳмони Ҷомӣ, Абуласан Ҳучвирӣ, Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, Аттотр Нишопурӣ, ирфон, тазкира, манокӣб, тариқат, сабк, сохтор

Ҳамбастагиву тафовути «Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс»-и Нуриддин Абдуorraҳмони Ҷомӣ бо се сарчашмаи муътабари ирфонӣ, ки ба забони тоҷикӣ таълиф гардидаанд, амсоли «Каишф-ул-махҷуб»-и Абулҳасани Ҳучвирӣ, «Табақот-ус-сӯфия»-и Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ва «Тазкират-ул-авлиё»-и Шайх Аттотри Нишопурӣ баррасӣ гардидааст. Ҳамбастагиву фарқияти асарҳои зикришуда ро ба таври муқаддимотӣ аз рӯи сохтор, теъдоди ҳолномаҳои сӯфиён, кӯтоҳию тафсили баён, баҳра ҷустани Ҷомӣ аз матолиби назарии ирфонии муаллифони пеишн тадқиқ намуда, инчунин сабабҳои зарурати эҷоди «Нафаҳот-ул-унс»-ро бо далелҳо собит кардаишудааст. Дар маҷмӯъ, аз мақола манзари и умумии робитаи фикриву амалии муаллифону мусаннифони кутуби маъруфи сӯфия равишан ба назар мерасад.

Ключевые слова: Абдуorraҳман Джами, Абулҳасан Худжвири, Хаджа Абдуллах Ансари, Аттотр Нишапури, познание, летопись, стиль, структура.

Рассматриваются связь и отличие «Нафахат-уль-унс мин хазарат-иль-қудс» Абдуorraҳмана Джами с достоверными мистическими источниками, написанным на таджикском языке: «Каишф-уль-махджуб» Абулҳасана Худжвири, «Табакат-ус-суфия» Хаджи Абдуллаха Ансари и «Тазкират-уль-авлия» Шейха Аттотра Нишапури. Рассматриваются сходство и различия в перечисленных источниках по структуре, количеству суфийских биографий, краткости и детализации изложения, использование Джами гносеологического материала предыдущих авторов, а также причины и необходимость создания «Нафахот-ул-унс». В целом создается ясна общая картина интеллектуальной и практической связи между авторами известных суфийских книг.

Key words: Abdurrahmon Djami, Abulhasan Khudjviri, Khaja Abdullah Ansari, Attar Nishopuri, cognition, chronicle, style, structure

«Nafahot-ul-uns min hazarat-il-quds» by Abdurahman Jami is based on a reliable mystic source written in Tajik, as «Kashf-ul-mahjud» by Abulhasan Hujviri, «Taboqat-ul-uns» by Khoja Abdullah Ansori and «Tazkirat-ul-avliyo» by Shaikh Attori Nishopuri. The author examines the similarities and differences of the above works in terms of structure, number of sufi biographies, brevity and details of presentation Jami's utilisation of the gnosiological material of the previous authors, as well as the reasons and necessity for creating «Nafahat-ul-uns». The general picture of the intellectual and practical connection between the authors of the famous sufi book is clarified in the article.

«Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс»-и Нуриддин Абдуррахмони Ҷомӣ яке аз маъхазҳои муътабари ирфонӣ буда, дар шарҳу тавзеҳи рӯзгору осори сӯфиёну орифон нақши намоён дорад. Аз гуфтори муаллиф дар баҳши муқаддимагии китоб бармеояд, ки Ҷомӣ солҳо орзуи таълифи китоби арзишмандеро дар хусуси бузургони пешравони тасаввуф, зикру ташреҳи осору афкори онон дошт. Дар баробари ин китобҳо доир ба рӯзгори машоих бо забони арабӣ навишта шуда, забони китоби яке аз пирони тасаввуф, ҳамзамон ҳамшаҳри Абдуррахмони Ҷомӣ Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ «Табақот-ус-сӯфия»-ро баъди гузашти беш аз чаҳор қарн на ҳар кас фаҳмида метавонист.

Аз дигар ҷониб аз замони таълифи «Кашф-ул-маҳҷуб»-и Абулҳасан Алӣ ибни Усмони Ҷуллобии Ҳучвирии Ғавзнавӣ, «Тазкират-ул-авлиё»-и Шайх Фаридуддини Аттор, «Рисолаи Кушайрия»-и Абулқосими Кушайрӣ садсолаҳо гузашта, дар хусуси бузургоне, ки асрҳои минбаъда арзи ҳастӣ кардаанд, дар ягон асар маълумот сабт наёфта буд. Ин маънои онро дошт, ки аҳбори вобаста ба зиндагиномаву мероси бештари сӯфиёну орифон ҳамзамони Ҷомӣ, маслаки нақшбандия ва чехраҳои маъруфи давр берун аз китобҳо монда буд.

Аз сӯйи дигар, Низомиддин Алишери Навоӣ, ки худ шогирди бовафои Ҷомӣ буда, ба тариқати сӯфиён робитаи пайдор ва зиндагии риндонаву орифона дошт, аз устодаш хоҳиши як асари мукамалро намуд.

Сабабҳои ёдшуда ҳар кадом ба далел аз забони Ҷомӣ изҳор шудааст. Масалан, дар мавриди китоби арзишманди «Табақот-ус-сӯфия» ва хидматҳои муаллифи он Ҷомӣ мефармояд: «Ва ҳазрати Шайхулислом, қаҳф-ул-аном, носир-ус-сунна, комеъ-ул-бидъа (пири ислом, сари мардон, мададгори суннат ва решақансози бидъат) Абӯисмоил Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ал-Ансорӣ ал-Ҳиравӣ, қаддасаллоҳу таоло руҳаҳу, онро дар мачолиси сӯҳбат ва мачомеи тазкиру мавъизат имло мефармудаанд ва суханони дигар баъзе аз машоихе, ки дар он китоб мазкур нашуда ва баъзе аз азвоқи мавҷиди худ бар он меафзуда ва яке аз муҳиббон ва муридон онро чамъ мекарда ва дар қайди китобат меоварда. Ва алҳақ он китобест латиф ва маҷмӯаест шариф, муштамил бар ҳақоқиқ маорифи сӯфия ва дақоқиқ латоифи ин тоифаи алийя» (5, 20).

Абдуррахмони Ҷомӣ зарурати таълифи китоби ҷудогона ва мукаммали ирфониро, ки чун тазкира баёни аҳволи машоих, зикри ҳуди Шайхулислом, муосирону мутааххирони Пири Ҳиротро дар бар гирад, чунин арзёбӣ менамояд: «Аммо чун ба забони ҳиравии қадим, ки дар он аҳд маъхӯд буда, вукӯъ ёфта ва ба тасхифу таҳрифи нависандагон ба ҷое расида, ки дар бисёре аз мавозеъ фаҳми мақсуд ба суҳулат даст намерасид ва айзан муқтасир аст бар зикри баъзе мутақаддимон аз зикри баъзе дигар ва аз зикри ҳазрати Шайхулислом ва муосирони вай ва мутааххирон аз вай ҳолӣ аст» (5, 20).

Муаллифи «Нафаҳот-ул-унс» аз пешниҳоди Навоӣ ва муносиб омадани илтимосу хоҳиши ин вазири донишманд бо раъйи салими худ ба ин равиш ёдовар мешавад: «Амир Низомиддин Алишер, аъзаҳуллоҳу таоло би иззи қабулиҳи ва ваффақаҳу бисулуки тариқи васлиҳи (Худой ўро бо иззати пазируфтани ҳеш азиз гардонад ва ба гирифтани роҳи васли Ў тавфиқаш диҳад), ки ба тавъу ихтиёр аз аъло маротиби ҷоҳ ва эътибор эъроз намуда ва ба қадами

таслиму ризо бар сулуки чодаи факру фано иқбол фармуда, аз ин фақир мисли он сурате, ки бар дил гузашта буд ва дар хотир мутамаккин гашта, истидъо кард, доияи қадим сурати таҷдид ёфт ва дағдағии собиқ самти тақвияту таъкид пазируфт» (5, 20-21).

Ин чанд нукта, ки дар баҳши муқаддимагии асар омадааст, далолат бар он мекунад, ки Ҷомӣ қаблан ба навиштани чунин китоби муҳташам омодагии ҷиддӣ мегирифт.

Таҳиягарони матни «Нафаҳот-ул-унс» ба хатти кирилӣ М.Оқилова ва Б.Мирсаидов бо така ба мундариҷаи китоб бар ин назаранд, ки китобҳои ирфонӣ бо забони тоҷикӣ, дар қанори китобҳои арабӣ, аз марҷаоту маъхузоти Ҷомӣ ба шумор мераванд: «Шеваи ниғориши «Нафаҳот-ул-унс» чунин аст, ки нависанда қариб тамоми қисматҳоро бо зикри «Шайхулислом гуфт...», «аз «Табақа» собит аст...» шурӯъ мекунад» (5, 5).

Аз таҳлилу мушоҳидаҳои донишмандони ёдшуда аён мегардад, ки манбаи илҳами Ҷомӣ, пеш аз ҳама, «Табақот-ус-сўфия»-и Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ буда, муаллифи «Нафаҳот-ул-унс» ҳангоми баёни аҳволи ҷанде аз машоих, чун Абӯҳамзаи Хуросонӣ, Муҳаммад ибни Алии Тирмизӣ, Хусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ, Абӯбақри Сусӣ, Боби Фарғонӣ, Шайх Абулфазл ибни Ҳасани Сарахсӣ, Абӯалии Дакқоқ, Шайх Абдуллоҳи Достонӣ, Шайх Абулқосими Гургонӣ, Хоҷа Музаффар ибни Аҳмад ибни Ҳамдон, Шайх Абулқосими Қушайрӣ, Абӯаббоси Шакқонӣ, Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳасани Хатлӣ, Хоҷа Аҳмади Ҳаммодӣ, яъне дар саросари китоб ҷаҳордах маротиба ба ҳикояту ривоятҳои «Қашф-ул-маҳҷуб» рӯйи намуздаст (5, 5).

Дар қанори ин, муаллифи «Нафаҳот-ул-унс» аз «Қашф-ул-маҳҷуб», бо ёдоварии номи китоб – «соҳиби «Қашф-ул-маҳҷуб» ё «соҳиби китоби «Қашф-ул-маҳҷуб» 22 маротиба иқтибос овардааст. Суханҳои иқтибосшуда дар баёни тарҷумаи ҳоли орифон ва ҳангоми шарҳу тавзеҳи масоилу мафҳуми ирфонӣ ба кор рафтаанд.

Дар китоби Ҷомӣ, дар баробари он ки фасли ҷудогона ба шарҳи аҳволи Шайх Аттор ихтисос дода шудааст, инчунин аз суханони ӯ дар мавриди масоили назарии ирфонӣ иқтибос гардидааст: «Шайхи тариқат Шайх Фаридуддин Аттор, қаддасаллоҳу таоло сирраҳу, гуфтаанд: Қавме аз авлиёulloҳ, азза ва ҷалла, бошанд, ки эшонро машоихи тариқат ва кубарои ҳақиқат увайсиён номанд ва эшонро дар зохир ба пире эҳтиёҷ набвад, зеро ки эшонро Ҳазрати Рисолат, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, дар ҳаҷри инояти худ парвариш медиҳанд бе воситаи ғайре, чунонки Увайс, разияллоҳу таоло анҳуро дод. Ва ин азим мақоме бувад ва бас оӣ. То ки ро ин ҷо расонанд ва ин давлат рӯй ба кӣ намояд» (5, 38).

Аз ҷиҳати сохтору мундариҷа «Нафаҳот-ул-унс» бо дигар манобеи ирфонӣ, аз ҷумла нахустин рисолаи ирфонӣ – «Қашф-ул-маҳҷуб» умумият дорад.

Китоби Ҳучвирӣ ҳам ба таври муҳтасар бо ҳамди Ҳудову наъти пайғамбар шурӯъ мешавад. Хонанда аз оғози рисола дармеёбад, ки муаллиф ин асарро барои посухи суолҳои мусоҳиб ё шогирдаш эҷод кардааст: «...тариқи истихорат супурдам ва ағрозе, ки ба нафс мебозгашт аз дил сутурдам ва ба ҳукми истидъои ту асъадақа-л-Лоҳу киём кардам ва бар тамои қардани муроди ту аз ин китоб азме тамои қардам, ва мар инро «Қашфу-л-маҳҷуб» ном кардам ва мақсуди ту маълум гашт. Ва сухан андар ғарази ту дар ин китоб мақсум гашт. Ва ман аз Ҳудованди таъоло интистонат хоҳам ва тавфиқ андар итмоми ин китоб ва аз ҳавлу қуввати худ табарро қунам андар гуфту кирдор. Ва би-л-Лоҳи-л-ъавну ва-т-тавфиқу» (6, 1-2).

Ин шахсияти истидъогар ё хоҳишқунанда танҳо дар як ҷойи асар ҳангоми савол додан мушаххас аст: «Ва бозгаштам ба сари мақсуди ту, ин шоал-Лоҳу азза ва ҷалла. Ва пеш аз он ки бар сари сухан шавам, нахуст суоли туро биайниҳи биёрам ва аз он ҷо ба ибтидои китоб пайвандам. Ва бил-Лоҳи-т-тавфиқ. Сурату-с-суол: Қола-с-соилу ва ҳува Абӯсаъид ал-Ҳучвирӣ: «Баён кун маро андар таҳқиқи тариқати тасаввуфу кайфияти мақомоти эшон ва баёни мазоҳибу мақолоти он ва изҳор кун маро румузу ишороти эшон ва ҷигунагии муҳаббати Ҳудованд азза ва ҷалла ва кайфияти изҳори он бар дилҳо ва сабаби ҳичоби уқул

аз кунхи моҳияти он ва нафрати нафс аз ҳақиқати он ва ороми рӯҳ бо сафвати он ва он чи бад-ин тааллуқ дорад, аз муомалати он» (6, 10).

Дар қисматҳои дигари «Кашф-ул-маҳҷуб» соҳиби он бидуни зикри ном борҳо маротиба ба мусоҳиб, шогирд ё шояд фарзанди хеш Абӯсаъиди Хучвирӣ ишора менамояд. Дар «Боби тасаввуф» ўро васият ҳам мекунад: «Ва ман туро васият кунам, то ҳаққи инро мурут куниву инсоф бидиҳӣ, то даъвӣ кўтоҳ кунӣ ва ба аҳли ин некўтиқод бошӣ» (6, 60).

Танҳо як нукта равшан мешавад, шахси муҳотаби Хучвирӣ аз навроҳони ирфон аст: «Ва ман истиғфор кунам аз он чи рафтааст бар ман аз аҷноси офат ва истиҳонати муомалат ва истионат хоҳам аз Худованди Таборак ва таъоло то зоҳиру ботини маро аз офот пок гардонад ва васият кунам туро ва хонандагони ин китобро ба риояти аҳкоми ин китоб» (6, 610).

Абдурахмони Ҷомӣ дар охири китоб мушаххасан ба касе ишорат накарда, аз хатми он хабар медиҳад: Ба итмом расид ва ба ихтимом анҷомид китоби «Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс», ки мақсуд аз он шарҳи ахлоқ ва афъол ва баъни мақомот ва аҳволи гармравоне буд, ки ба қадами сидқ роҳи бодияи талабро сипардаанд ва бад-ў гомӣ «хуватайни ва қад васалта» (Ду қадам гузор, хоҳӣ расид) пай ба Каъбаи матлуб бурда, мавриди ахлоқи илоҳӣ шудаанд ва мазҳари асмой номутаноҳӣ гашта, ҳикмат дар эҷоди олам вучуди эшон аст ва мақсуд аз изҳори банину баноти одам мақоми кашфу шуҳуди эшон» (5, 779).

Китоби «Кашф-ул-маҳҷуб» пас аз ҷумлаи муноҷоту наът бо шарҳи масоили «исботи илм», «фақр», «тасаввуф», «пӯшидани хирқа», «ихтилофи фақру сафват», «маломат» ифтиҳ мешавад.

Тазкираи Ҷомӣ низ бо ҳамди Худо ва сабаби таълифи китоб оғоз шуда, якбора дар чанд фасл ба шарҳу баррасии масоили муҳими ирфонӣ, аз қабилӣ муқаддимае доир ба вилоят ва валӣ, дар бораи маърифату ориф ва даъвогари маърифат ва ҷохил, дар бораи шинохти сўфию сўфинамо ва маломатӣ ва фарқ миёни онҳо, гуфтор дар бораи тавҳиду дараҷаҳо ва асҳоби он, дар бораи аснофи соҳибони вилоят, гуфтор дар бораи фарқ миёни мўъҷизаву каромат ва истидроч, гуфтор дар хусуси исботи каромати авлиё, сухан дар бораи навъҳои каромат ва корҳои ғайриоддӣ, сухан дар бораи замони сўфӣ номида шудани аҳли тариқат равона мешавад.

Мундариҷаи китоби Хучвирӣ ба тариқи зайл аст: Ў баъди анҷоми таҳлилу баррасии бобҳои вобаста ба ирфон, амсоли илм, фақр, тасаввуф, пӯшидани хирқа, ихтилофи фақру сафват, маломат дар хусуси мақоми маънавии хулафоӣ рошидӣ, хонадони Пайғомбар (с), саҳобагон, тобеин, атҳои тобеин мулоҳиза меронад. Ҳамзамон дар тамоми китоб ба таври алоҳида дар хусуси 78 намояндаи машоихи сўфия ва ному маҳалли истиқомати 46 нафар сўфии ҳамасри худро, ки дар сарзаминҳои зиёд умр ба сар мебаранд, маълумот медиҳад.

«Табакоту-с-сўфия»-и Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ шарҳи мухтасару муқаммалӣ 276 машоих дар бар гирифта, аз 6 табақа иборат аст.

Китоби «Тазкират-ул-авлиё»-и Аттор аз ду қисм иборат буда, шумораи сўфиён дар аксари нусхаҳои қисми аввал 72 нафар, вале дар нусахи баҳши дуюм аз 19 ва 25 нафар иборат аст.

Бино ба қавли адабиётшинос Мўътабар Окилова дар нусхае, ки бо вириши Парвин Қоимӣ мутобиқ бо нусахи Р.Николсон ва бо муқаддимаи интиқодии Мирзо Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоби Қазвинӣ дар шарҳи аҳволи Шайх Аттор омода шудааст, зикри 72 авлиё дар баҳши аввал бо номи Муҳаммад Ҷаъфарӣ Содик сар шуда, бо номи Ҳусайн Мансури Ҳаллоҷ поён меёбад ва 25 нафари дигар бо сарлавҳаи «Зикри мутааххирон аз машоихи кибор» омада, бо номи Иброҳими Хаввос оғоз гардида, бо Имом Муҳаммади Боқир ба охир мерасад (3, 48-50). Дар маҷмӯъ, тазкираи Аттор шомилӣ зикри 97 тан аз сўфиёни номдор аст.

Шайх Аттор ҳам суханро аз ҳамди Худову сипоси Расул (с) оғоз намуда, сабаби таълифи китобашро рағбату майли дўстон медонад: «Ва ҷамоатеро аз дўстон, рағбате

тамом медидам ба сухани ин қавм; ва маро низ майле азим буд ба мутолааи ҳоли эшон ва сухан бисёр буд, агар ҳамаро чамъ мекардам, дароз мешуд; илтиқоте кардам аз барои хеш ва аз барои дӯстон. Ва агар ту низ аз ин бурдай, аз барои ту. Ва агар касе сухани эшон зиёда аз ин хоҳад, дар кутуби мутақаддимон ва мутааххирони ин тоифа бисёр ёфта мешавад, аз он ҷо талаб кунад» (2, 11).

Чи хеле маълум шуд, дар китобҳо теъдоди шасхоне, ки муаллифон дар бораи онҳо дар фаслҳои ҷудогона маълумот додаанд, гуногун аст. Дар баробари ин, тафсилоти шарҳи ҳолу вазъи раванӣ, қаромату сифатҳои хоси машоих дар ин асарҳо ба таври гуногун сурат гирифтааст. Масалан, мухтасарбаёнӣ аз миёни ин асарҳо хоси нигориши китоби «Табақоту-с-сўфия» мебошад, ки гоҳо моҳияти фардиву рисолати маънавии шахси тавзеҳшавандаро дар як ҷумла ҳам ифода кардааст.

Адабиётшинос М.Очилова дар рисолаи хеш ба ҳамбастагиву фарқияти шеваи нигориши ин сарчашмаҳо таваҷҷуҳ карда, аз ҷумла, навиштааст: «Зикри машоих дар кутуби қадим аз ҳама мухтасартар дар китоби «Кашфу-л-маҳҷуб» омадааст. Аҳбори Хоча Абдуллоҳи Ансорӣ ҳам он қадр зиёд нест, аммо Аттот дар «Тазкирату-л-авлиё» манокӣб, аҳволу орои аҳли тасаввуфро хеле муфасссал овардааст. Мазмуни аслии гуфтори Шайх Аттот дар мавриди зиндагиномаву таълимоти сўфиён бо аслу ҷавҳари ҳикмати «Кашфу-л-маҳҷуб» ва «Табақоту-с-сўфия» мувофиқат менамояд» (4, 46).

Барои тасдиқи ин гуфта метавон таъкид дошт, ки Аттот бар баёни аҳвали машоих ба татвил сухан меғўяд. Масалан, дар наشري М.Очилова, китоби аз назари сохтор хеле қалон аст, шарҳи мақомоти маънавии Боязиди Бастомӣ 33 саҳифаро дар бар гирифтааст. Шояд Шайх Аттот кўшиш намудааст, ки як лаҳзаи марбут ба рўзгори хорикулодаи бузургони ирфон берун аз тазкираи ӯ намонад (2, 118-151).

Ҳамзамон, зикри сўфиёни машхур Мансури Ҳаллоҷ (2, 407-419) ва Абўбакри Шиблӣ (2, 430-448) низ дар «Тазкират-ул-авлиё» ҳамаҷониба сурат гирифтааст.

Чи хеле ки ёдрас шудем, дар «Табақоту-с-сўфия» ва баъзе китобҳо ин равиш ба мушоҳида намерасад. Мисол: «Бўамри Ақоф. Буда ба Андалус, Ҷунайд дида буд. Шайхулислот гуфт, ки: Бўбакри Қабонӣ маро гуфт: Бўамри Ақоф гуфт: Аз Ҷунайд пурсиданд, ки фақр меҳ ё ғано? Гуфт: ал-Ҷазлу фи-т-туқо ло фий фақрин ва ло фий ғино (На дар фақру на дар дорой)» (1, 135).

Дар китоби Хоча Абдуллоҳи Ансорӣ маълумоти ақсари машоих кўтоҳ буда, сабабаш дар он аст, ки ин маълумот асосан дар маҷлисҳои ваъз гуфта шуда, як мурид ё якҷанд муриди Шайхулислот онҳоро сабт кардааст. Яъне ҳуди Пири Ҳирот «Табақоту-с-сўфия»-ро китобат насохтааст.

Масъалаҳои дигари вобаста ба ҳамбастагиву тафовути манобеи ирфонии ба забони тоҷикӣ навишташуда дар сабку услуб, қорбурди саноеи шеърӣ, ашъори тоҷикиву арабӣ, муноҷот, гуфтори муқаддимоти тавсифӣ, истифодаи оёту аҳодис, пайравӣ ё бештар таъя намудан ба маълумоти ин ё он сарчашма ва дигар ҷанбаҳову нуқтаҳо зоҳир мегардад. Тадқиқу баррасии ин ҷиҳати мавзӯро дар маҳдудаи як мақола гуфтан аз имкон берун аст. Танҳо ҳаминаро метавон таъкид кард, ки азбаски Абдурахмони Ҷомӣ, ки худ аз шоирони маъруф буда, дар таълифи назму наср ва илмҳои нахву мусиқӣ дасти тавоно дошта, дар эҷоди китба, ғазал, қасида, маснавӣ ва ақсари анвои адабӣ устод аст, дар «Нафаҳот-ул-унс» оид ба шахсияту осори суҳанварон Шайх Авҳадуддин Ҳомид ал-Қирмонӣ, Амир Саид Қосими Табрезӣ, Ҳаким Санойии Ғазнавӣ, Шайх Фаридуддин Аттот Нисобурӣ, Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммад ал-Балхӣ, ар-Румӣ, Шайх Мушрифиддин Муслиҳ ибни Абдуллоҳ ас-Саъдии Шерозӣ, Шайх Фаҳруддин Иброҳим ал-муштаҳир б-ил-Ироқӣ, Шайх Авҳади Исфаконӣ, Афзалуддини Бади-ул-хақоик ал-Ҳоконӣ, Шайх Низомӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Шайх Қамолӣ Хучандӣ, Мавлоно Муҳаммад Ширин маъруф ба Мағрибӣ,

Шамсуддин Мухаммад ал-Ҳофиз аш-Шерозӣ ахбори муҳим гирд овардааст. Ҷомӣ бо ин амал тазкираи ирфонии ҳешро то ҷое ба тазкираи адабӣ табдил дода, хонандаи китобро огоҳ месозад, ки ирфону адаби тоҷику форс ба ҳамдигар пайванди устувор доранд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Ансорӣ, Ҳоҷа Абдуллоҳ. Табақот-ус-сӯфия [Матн]: Таҳиягарони матн, муаллифони муқаддима ва феҳристҳол М.Очилова, М.Оқилова / Зери доктори улуми филологӣ, профессор У. Гаффорова. – Ҳуҷанд: Ношир, 2014. – 436 с.
2. Нишопурӣ, Фариддудини Аттот «Тазкирату-л-авлиё» [Матн]: Баргардон, фароҳамоварандаи матн, муаллифи муқаддима ва таълиқот М.Оқилова / Зери назари академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори улуми филологӣ Н. Салимов. – Ҳуҷанд: Ношир, 2008. – 662 с.
3. Оқилова, М. «Тазкират-ул-авлиё»-и Шайх Аттот ва арзиши адабию ирфонии он [Матн] / Зери назари академики Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессор Н.Салимов / Оқилова, М. – Ҳуҷанд: Андеша, 2012. – 184 с.
4. Очилова, М. «Табақот-ус-сӯфия»-и Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ва арзиши адабии он [Матн] / Муқарризон Н.Салимӣ, Б.Мирсаидов / Очилова, М. – Ҳуҷанд: Меъроҷ, 2015. – 196 с.
5. Ҷомӣ, А. Нафоҳат-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс [Матн]: Бо пешгуфтори сафири Ҷумҳурии исломии Эрон дар Тоҷикистон доктор Алиасғари Шеърдӯст / Зери назари академик Н. Салимов; Таҳиягарони матн, муаллифони муқаддима ва феҳристҳо М. Оқилова, Б. Мирсаидов. – Душанбе: Пажӯҳишиҳои фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии исломии Эрон дар Тоҷикистон, 2013. – 876 с.
6. Ҳуҷвирӣ Алӣ ибни Усмон. Каифу-л-маҳҷуб [Матн]: /Муқаддима, тасҳеҳу таълиқоти Маҳмуди Обидӣ / Ҳуҷвирӣ Алӣ ибни Усмон. – Теҳрон: Суруш, 1383. – 1154 с.

Reference Literature:

1. **Ansori, Khoja Abdullokh. Tabakat-us-sufiya** [Text]: text preparation, preface and indicators by M.Ochilova and M. Okilova. Under the editorship of Dr. of Philology, Professor U. Gafforova. – Khujand: Publisher. 2014.-436pp.
2. **Nishopuri, Fariddudini Attor «Tazkizatu-l-avliyou»** [Text]. Transposition, text preparation, preface and appendices: M. Okilova // Under the editorship of academician of Tajikistan Republic AS, Dr. of Philology N. Salimov. Khujand: Publisher, 2008.-662pp.
3. **Okilova M. «Tazkirat-ul-avliyo»** by Sheikh Attor and its Literary -Mystical Importance // Under the editorship of academician of TR Academy of Sciences Dr. of Philology N. Solimov. -Khujand: Contemplations. 2012.-184pp.
4. **Ochilova M « Tabokat-us-sufiya** by Khodja Abdulloh Ansori and its Literary importance [Text]. Khujand Acension. 2015.-196 pp.
5. **Djami A. « Nafahat-ul-uns min khazarot-il-kuds»** [Text] preface by /Iran/ ambassador in Tajikistan Dr.Aliasgar Sherdust //Under the editorship of academician N. Salimov. Text preparation, introduction and indicators by M. Okilova and B. Mirsaidov. – Dushanbe: The Institute of Studies of Persian and Tajik Cultures, /Iranian/ Embassy in Tajikistan. 2013.-876pp.
6. **Khujviri Ali ibn Usmon. «Kashfy-l-makhdjub»** [Text]: Preface, recension and appendices by Mahmud Obid. – Tehran: Herald. 1383 hijra.-1154pp.

**ИНЪИКОСИ ОБРАЗИ АРДАШЕРИ
БОБАКОН ДАР
САРЧАШМАҲОИ АСРИ III
ЮНОНИЙ**

**ОТРАЖЕНИЕ ОБРАЗА
АРДАШЕРА БОБАКОНА В
ГРЕЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ III века**

**REFLECTIONS OF THE IMAGE OF
ARDASHER BOBACON IN GREEK
SOURCES OF THE III CENTURY**

Юлдошев Абдулло, дотсенти кафедраи таърихи адабиёти факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, (Тоҷикистон, Душанбе)

Юлдошев Абдулло, доцент кафедры истории литературы филологического факультета Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

Yuldoshev Abdullo, Associate Professor of the department of history of literature under the faculty of philology of the Tajik National University (Tajikistan, Dushanbe) **E-MAIL:** romish2004@inbox.ru

Вожаҳои калидӣ: Кассий Дион, Геродиан, Ламбридий, Ардашери Бобакон, Александр Северус, Табарӣ, Саолибӣ, “Шоҳнома”

Маълум аст, ки дар минтақаи шарқи баҳри Миёназамин ва Ховари Миёна дар оғозҳои ҳазораи якуми мелодӣ ду давлат империяи Рим ва шоҳаншоҳии Сосонӣ ҳукмфармой мекарданд. То қиёми Ардашери Бобакон Империяи Рим дар ин минтақа нуфузи бештар дошт. Бо қиёми Ардашери Бобакон дар ибтидои асри III ва расман ба подшоҳӣ расидани ӯ ба соли 224 мизони қувваҳо то ҷое дигар мешаванд. Талошҳои низомӣ, ки байни Рум ва Эрон буданд, хомӯш намешаванд, балки авҷ мегиранд. Таърихшигориҳои юнониҳои асри III Кассий Дион ва Геродиан дар бораи ин талошҳо маълумоти фишурда, вале сараф додаанд, ки дар сарчашмаҳои деринатари юнонию сирийӣ арманӣ ва пасон сарчашмаҳои арабию мусулмонӣ ва “Шоҳнома” таъкид ва ё бозтоби худро ёфтаанд. Дар ҳама сарчашмаҳои мавриди назар образи Ардашеи Бобакон чун марди ҷасур, сарлашқари тавоно ва подшоҳе, ки меҳодад шоҳаншоҳии қудратманде бисозад, тасвир ёфтааст.

Ключевые слова: Кассий Дион, Геродиан, Ламбридий, Ардашир Бобакон, Александр Северус, Табари, Саалиби, “Шахнаме”

Отмечено, что в первые века первого тысячелетия нашей эры на востоке Средиземноморья и на Ближнем Востоке правили два государства – Римская империя и империя Сасанидов. До воцарения Ардашира Бобакон Римская империя пользовалась доминирующим влиянием на упомянутых просторах. С началом восхождения Ардашира Бобакон в начале III века и с его воцарением в 224 году в определенной степени происходит изменение баланса сил. Вооруженные столкновения между Римом и Ираном принимают новые обороты. Греческие историки конца II-начала III веков, Кассий Дион и Геродиан, предоставляют сжатые, но достаточно правдивые сведения об этих столкновениях, находящие подтверждение или переизложение в более поздних греческих, сирийских, армянских, а позднее – в арабо-мусульманских источниках и в “Шахнаме”. В рассматриваемых нами источниках Ардашир Бобакон изображен как отважный муж,

талантливый полководец и царь царей, намеревающийся создать могущественное государство.

Key words: Cassius Dion, Herodian, Lambridy, Ardashir Babakan, Alexander Severus, Tabari, Saolibi, "Shakh-Name"

*It is common knowledge that in early centuries of the first millennium A.D there were two states which governed in the east of the Mediterranean coastal territory and in the Middle East - those ones of the Roman empire and the empire of the Sasanids. Before Ardashir Babakan's accession to the throne the Roman empire enjoyed a domineering sway over the spaces mentioned. The change in a balance of forces to a certain extent takes place at the very beginning of Ardashir Babakan's ascension at the start of the III-d century and his final **root striking** in the year of 224. New turns appear on the horizon with armed collisions between Rome and Iran.*

Greek historians of the end of the II-nd and the beginning of the III-d centuries Cassius Dion and Herodian provide terse, but adequately truthful data concerning the collisions in question; the facts having been confirmed or reexpounded in later Greek, Syrian, Armenian sources; in the course of historic time the formers were registered in Arabian - Moslemic origins, particularly in "Shakh-Name". The written monuments preserved the image of Ardashir Babakan as brave man, talented military leader and tsar of tsars who intended to create a majestic state.

Бино ба натиҷаҳое, ки дар таҳқиқоти эроншиносии шарқшиносии ҷаҳонӣ ба даст омадааст, нахуст сарчашмае, ки дар бораи қиёми Ардашери Бобакон маълумот медиҳад, ҳамоно "Таърихи Рим"-и Кассий Дион Коккейан мебошад. Соли таваллуди Кассий Дион охириҳои солҳои панҷоҳум ва аввалиҳои солҳои шастуми асри I мелодӣ тахмин мешавад. Ӯ тақрибан соли 230 вафот кардааст.

Кассий Дион дар "Таърихи Рим" асосан як эпизодро аз рӯзгори Ардашери Бобакон таъкид мекунад, ки ба гунаҳое дар сарчашмаҳои дигар, аз ҷумла сарчашмаҳои арабу мусулмонӣ ва "Шоҳнома", меғузарад. Сухан дар бораи, ба истилоҳи имрӯза, "хутбаи барномавӣ" меравад, ки Ардашер баробари ба Истаҳр расидан ва ё таъмин намудани нуфузи сиёсии худ дар Истаҳр эрод карда буд.

Кассий Дион дар бораи Ардашер менависад, ки: "Ӯ барои мо ҳарифи хатарноке шудааст... ва изҳор кардааст, ҳама заминҳо, ки то баҳри Юнон аз қадим ба форсиён тааллуқ дошт, боз хоҳад гирифт, зеро ин ҳама ба форсиён ба мерос аз гузаштагони онҳо мондааст" (1, с.365).

Таъкиди Ардашер дар бораи бозгардонидани мулк, дар ҷиҳате гуфта шудааст, ки бо "ҳуқуқи байналхалқӣ"-и ҳамон замон (ва ин замон инчунин) муҳолифат намекунад. Ардашер меҳодад он чиро бозгардонад, ки мулки эронӣ буд. Ба қавли Саолибӣ дар "Ғура", вақте ки Ардашер аз Истаҳр ба фармонравоеӣ ноҳияҳо нома менависад, таъкид мекунад, ки "мулкро ба соҳибонаш" баргардонидаст (2, с.479). Нукта аҳамияти ҷавҳарӣ дорад. Дар акси ҳол Ардашерро ғосиб (узурпатор) меғуфтанд, на подшоҳи қонунӣ.

Он, ки Дион Кассий дар бораи ғалабаи Ардашер дар се муҳориба аз болои Ашкониён, ба дасти сипоҳи Ардашер соли 224 кушта шудани Ардави V ва ба истехкоми Ҳазар (Натра) дар шимолу ғарби Байнаннаҳрайн ҳучум кардани лашкари Ардашер менависад, аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ба Рум хабар дар бораи хатари шоҳаншоҳии Сосонӣ тақрибан соли 230 расидааст ва мавриди андешидани чораҳои зарурӣ шудааст. Дион Кассий дар бораи чораҳое, ки бояд андешида шаванд, наметавонист чизе нависад, зеро ба соли 230 ӯ дар қайди ҳаёт набуд.

Дар бораи рӯзгор ва кирдори дигари халқҳои эронӣ умуман ва Ардашери Бобакон махсусан, Кассий Дион, агар тафсилоти кӯтоҳи хабари ба мақоми подшоҳӣ расидани Ардашерро ба инобат нагирем, маълумоте намодааст. Танҳо дар чое, ки сухан дар бораи Арбелла (Эрбили имрӯза) меравад, Кассий Дион зикр мекунад, дар наздикии Эрбил “Искандар Дороро торумор кард” (1, с.331).

Геродиан таърихнигори юнонӣ байни солҳои 180-250 зиндагӣ кардааст. Китоби ӯ “Таърихи салтанати императорӣ пас аз Марк”, пас аз Кассий Дион дувумин сарчашмаи юнонӣ мебошад, ки дар бораи халқҳои эронӣ, давлатҳои эронӣ, аз ҷумла дар бораи шоҳаншоҳии Сосониён, маълумотро дарбар мегирад. Таърихи Геродиан рӯйдодҳоро аз соли 180 то 238 фаро гирифтааст. Асари Геродиан аз соли 1792 ба муомилот илмӣ ворид карда шудааст. Маълумоти Геродиан ҳамасри Дион Кассий дар бораи шоҳаншоҳ ва шоҳаншоҳии Сосонён ҷанбаҳои бештарро фаро гирифтааст.

Дар бораи қиёми Ардашери Бобакон ба ҳангоми салтанати император Александр Северус (208-235) Геродиан менависад, ки: “ба ногаҳ аз амирони Сурия ва Байнаннаҳрайн номаҳо расиданд. Дар онҳо гуфта мешуд, ки Артаксеркс, подшоҳи форсиён портҳоро торумор намуда, онҳоро аз фармонфармой дар Шарқ маҳрум сохта, Артабанро, ки пештар шоҳаншоҳи бузург мегуфтандаш ва соҳиби ду афсар буд кушт, ҳама халқҳои барбари ҳамсояро тобеъ кард ва онҳоро хирочгузори худ гардонд”.(3, с. 114). Ин ривояти Геродиан ба моҳият ба ривояти муаллифи беноми “Қорномаи Ардашери Бобакон”, ривояти ҳаким Фирдавсӣ дар “Шоҳнома” ва ҷанде сарчашмаҳои дигар муҳолифат намекунад.

Дар он номаҳо нуктае ҳам мегузафт, ки метавонист боиси парешонии қайсари Рум шуда бошад. Ба қавли Геродиан дар номаҳо инчунин омада буд, ки Ардашер “бо ҳамин қаноат намекунад ва дар он қаронаи дарёи Дачла намемонад. Ў ба қаронаи дигар ба қаламрави империяи Рум гузашта, Байнаннаҳрайнро бо ғоратҳо хароб мекунад, ба мардуми Сурия таҳдид менамояд. Ҳама замини муқобили Европа, ки баҳри Эгей ва гулӯгоҳи Пропонтида (гулӯгоҳи Мармар) ҷудояш мекунанду Осиёяш меноманд, замини падарони худ доништа, меҳоҳад аз нав ба шоҳаншоҳии Форс баргардонад. Ў таъкид мекунад, аз замони Куруш, ки нахустин шуда, салтанатро аз модҳо ба форсиён супорид, то Доро подшоҳи охири форс, ки салтанати ӯро Искандари Македонӣ барҳам зад, ҳама ҷо то Иония (атрофи Измир) ва Кария (соҳили баҳри Адриатик) аз ҷониби волиёни форс идора мешуд. Бинобар ин ӯро месазад, ки барои форсиён пурра шоҳаншоҳиро, ки пештар доштанд, барқарор кунад” (3, с.114). Месазад ёдовар шуд, ки бино ба маълумоти Аммиан Мартселлин Шопури II ҳам дар номааш ба қайсари Рум Констансии II (337-361) тақрибан ҳамин гуна талабро пеш гузошта буд (4, с.61).

Аз рӯи бардошти румӣ аз Куруши Кабир ва Дорои I ёдовар шудани Ардашери Бобакон аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Ардашер худро меросбари Пешдодиён медонист ва азм карда буд, то империяи Ҳахоманиширо барқарор кунад. Месазад ба як нукта аҳамият дод, ки сухан дар бораи подшоҳи ҷавони давлати ҷавоне меравад, ки меҳоҳад пас аз панҷсад соли сукути давлати Ҳахоманишӣ ҳайбат ва азамати шоҳаншоҳии эронӣро барқарор кунад.

Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ низ мазмуни изҳороти Ардашер, ки шоҳаншоҳии Ҳахоманиширо меҳоҳад барқарор кунад, омадааст. Ардашер чун ба Истаҳр мерасад ва ба ривояти Фирдавсӣ тарафдорони зиёд ҳам пайдо мекунад, аз рӯи таомул, ба тарафдорони худ чунин муроҷиат мекунад:

Зи ҳар шаҳр фарзонаву ройзан,
Ба назди ҷаҳонҷӯй гашт анҷуман.
Забон баркушод Ардашери ҷавон,

Ки “эӣ номдорони равшанравон,
Касе нест 3-ин номдор анчуман,
3и фарзонаву мардуми ройзан,
Ки нашнид, к-Искандари бадгумон,
Чӣ кард аз фурӯмоӣ дар чаҳон.
Ниёғони моро якояк бикушт,
Ба бедодӣ овард гетӣ ба мушт... (5, с.195)

Агар мо матни “Шоҳнома”-ро ба наср ва ба таъбирҳои имрӯза гардонем, ҳамоно маънӣ метавонад ҳосил шавад, ки Ардашер дар ҳақиқат меҳонад, воқеияти сиёсӣ ва маъмурии то “Искандари бадгумон”-ро барқарор кунад. Яъне ҳамоно маънӣ, ки дар ривояти Геродиан дар гузоришҳо аз амирони Сурия ва Байнаннаҳрайн ба қайсар расида буд.

Дар “Таъриху-р-русул ва-л-мулк”-и Муҳаммад ибни Қарири Табарӣ ин маънӣ таҳдде равшан баён шудааст. Табарӣ менависад: “Ардашер меҳост интиқоми хуни Доро писари Доро писари Баҳман писари Исфандёрро бигирад, ки бо Искандар ба пайкор буду хоҷибонаш ўро бикуштанд. Ва подшоҳиро ба аҳлаш боз барад ва расму ниёғони салафи хешро, ки пеш аз ў мулку-т-тавоиф буда буданд, пас орад. Ва шоҳӣ аз он як солор ва як шоҳ шавад” (6, с. 12; 7, с.141). Матни Табарӣ дар тарҷумаи Абулқосими Поянда ҳамоно маъниро медиҳад, ки дар тасавури ҳарифони Ардашери Бобакон, аз ҷумла император Александр Северус, ҳосил шуда буд.

Раҳи дигаре, ки дар сюжети вобаста ба Ардашер дар ривояти Геродиан омадааст, ба ангеҷаи қайсар Александр Северус аз ҷунин гузоришҳо мебошад. Ин ҷо месазад ёдовар шуд, ки Геродиан Ардашерро “варвар” меғӯяд ва мардуми Эроншаҳро “варварон”. Маълум аст, ки дар Юнони қадим ва Рими қадим ҳама халқҳои аҷнабиёро ба як оҳанги таҳқиromeзе “варвар” – ҷоҳил, нотарошида меғуфтанд. Ва Геродиан ҳамин корро кардааст.

Геродиан менависад, ки қайсар пас аз машваратҳо қарор мекунад, ки ба назди Ардашер сафорат фиристад ва ба ў нома нависад. Дар нома қайсар пешниҳод менамояд, ки Ардашер дар қаламрави худ бимонад ва оҳанги ҷанг накунад. Ардашер ҷунин пешниҳодро қабул намекунад (13, с.115). Ин ҷо метавон ишора кард, ки ин мулоҳизаи Геродиан нахустин маълумот дар бораи кӯшишҳои ҳалли дипломатии масъала байни шоҳаншоҳии Сосонӣ ва ҳарифон вай мебошад.

Геродиан, менависад, сабаби ҷунин муносибати Ардашер дар он дида мешавад, ки “ў нахустин аз форсиён буд, ки ба подшоҳии Ашкониён ҳучум намуда, подшоҳии Форсро барқарор кард. Маълум аст, пас аз Доро, ки аз подшоҳӣ Искандари Македонӣ маҳрумаш карда буд, дар давоми хеле солиёни зиёд мақдуниҳо ва ворисони Искандар қабилаҳои шаркиро ба кишварҳо тақсим намуда, подшоҳӣ мекарданд”. Геродиан тақроран менависад, ки Ардашер Ардаворро кушта, подшоҳиро ба форсиён баргардонд. Пас аз ин ў оҳанги ҷанги Рум мекунад (3, с. 115).

Баробари ҷунин сурат гирифтани масъала Александр Северус қарор мекунад, ки ба муқобили Ардашери Бобакон лашкар кашад. Вақте қайсар ҷунин иқдомро ба лашкар эълон мекунад, меғӯяд, ки “ як марди форсӣ Ардашер хоҷаи худ Ардаворро бикушт, ҳокимияти олиро ба форсҳо бидод” (3, с.115).

Аммо пеш аз он, ки ба иқдоми аскарӣ даст занад, қайсар боз ба он *форс*, ки Ардашерро дар назар дорад, сафорат мефиристад. Вале *барбар*, ки боз ҳам Ардашерро дар назар дорад, сафоратро ноком бозпас мегардонад. Дар навбати худ Ардашери Бобакон ҷорсад нафар мардони баландқомад ва хуш сарулибосу савори аспҳои ороштаю қамонварро ҷудо намуда, ба назди қайсар мефиристад. Аз оҳанги нигориши Геродиан ғараз аз фиристондани ҷунин сафорат мувоқима ё пешниҳоди ҳалли мусолимотомези масъала набуд. Ғараз, аз оҳанги Геродиан, бо

андоми хеш ва лавозимоти чангии хеш таъсире гузоштан ба румиён будааст. Сафорат хангоми ба хузури император расидан чунин эълонро раво медонад: “Подшоҳи бузург Ардашер фармон медихад, ки румиён аз Сурия ва ҳама бахшҳои Осиё, ки муқобили Европа ҷойгир аст, бираванд. Ва ба форсҳо соҳибӣ намудани тамоми заминҳоро то Иония ва Кария ва мардуми он ҷоро, ки баҳри Эгей ва Понт (гулӯғоҳи Мармар) ҷудо мекунад, вогузор намояд, зеро он ҷойҳо мулки меросии форсҳо мебошад” (3, с.116).

Қайсар чун ин суханҳоро мешунавад, то ҷое меъёрҳои дипломатиро нодида гирифта, фармон медихад, ин ҷорсад нафарро боздошт кунанд, зару зеварашонро бигиранд ва ҳудашонро ба деҳоти Фригия (пахное дар Осиёи Хурд) бо вогузор намудани замини кишт, бадарға намоянд (3, с.116). Дар “Шоҳнома” ва дар сарчашмаҳои арабу мусулмонӣ вобаста ба муносибатҳои Сосониён бо Руму туркҳо хеле ишораҳои рафтааст, ки новобаста ба вазъи муносибатҳо масунияти сафирон нигоҳ дошта мешуд. Аммо ин ҷо бори аввал мегузарад, ки қайсари Рум, лозим доништааст, ки ба эътиборҳои дипломатӣ арҷ гузошта нашавад.

Александр Северус бино ба гузориши Геродиан вақте сипоҳи анбӯҳеро сафарбар мекунад, он сипоҳро ба се бахш тақсим намуда, ҳар бахшро ба самте ба тарафи ҳоки Эроншаҳр мефиристад. Фармондеҳии як бахши сипоҳ, бахши марказиро ҳуди қайсар ба ӯҳда мегирад. Дар ин росто Геродиан маълумотеро дар бораи подоши пулии ҷанговарон баён намуда, қайд мекунад, ки барбарон чун румиён ба ҷанговарон подош намедиханд (3, с.117).

Ардашер барои пеш гирифтани лашкаре мебарояд, ки ба самти Арманистон фиристода шуда буд. Сипас чун хабар мерасад, ки румиён ба ҳамвориҳои Порт расидаанд, Ардашер бо қисме аз аскар ба ёрии лашкариёне, ки дар он ҳамвориҳо буданд, шитоб мекунад. Ин лашкари Рум умед дошт, ки ҳуди қайсар аз онҳо пуштибонӣ мекунад ва ҷашмдор набуд, ки ҳуди Ардашер бо онҳо ворида муҳориба мешавад. Аммо кор ранги дигар мегирад. Геродиан менависад: “Аммо Александр онҳоро фиреб дод, зеро на лашкаро овард, ё аз тарс, ки ҷони худро барои давлати Рим ба хатар нагузорад, ё ба хоҳири исрори модараш, ки хеле фарзандпарвар буд, ворида муҳориба нашуд. Модар хурӯши мардонавори ӯро медошт ва ӯро бовар мекунонд, ки дигарон бояд ҷони худро барои ӯ ба хатар гузоранд, ӯ набояд ворида муҳориба шавад” (13, с. 117). Хулосаи муҳориба басо ғайриҷашмдошт буд. Ин бахши лашкари Рум ҳама кушта мешаванд. Дар ин бора Геродиан чунин менависад: “Ин шикаст барои румиён басо нугувор ва гӯшношунид буд, зеро қувваи бузурге ба ҳалокат дучор шуда буд”. Дар бораи Ардашер ҳамин муаллиф менависад, ки: “ин омад дар чунин кори бузург ба дили Ардашер умедро барои қорнамоиҳои боз ҳам бештар ҷо намуд (3, с.118).

Ногуфта намонад, ки нигоришҳои муаллифон ҷунонӣ дар баъзе ҳолатҳо метавонанд ҳилофи воқеияти таърихӣ бошанд. Чунин ҳолатҳоро, ба андешаи мо, салоҳи сиёсӣ ва ё эътиқоди ҷунонгарой тақозо мекард. Дар бобати шиикасти Александр Северус дар муҳориба бо Ардашер Элий Лампридий муаллифи як бахши китоби “Таърихи бузургон” (История августов), ки сарчашмаи асри IV мебошад ва ба шарҳи ҳоли императорони Рум бахшида шудааст, назари дигар баён шудааст. Лампридий менависад: “Сипас бо омодагии бузурги аскарӣ ба Форс равон шуда, аз болои подшоҳи қудратмандтарин Артаксеркс ғалаба кард. Ҳуди Александр, ҷанговаронро шерак карда, аз қаронаҳои сипоҳ мегузашт ва дар масофаи расидани партови найза қарор дошт”. Сипас дар сенат баромад карда, Александр Северус боз дар бораи пирузии худ дар набард бо Ардашер ба як оҳанги тантанавӣ ҳисобот додааст. (8, с.29-30). Дар доираҳои муҳаққиқони таърихи Рум маълумоти Элий Лампридий мавриди муносибати ҷиддӣ қарор нагирифтааст. Хоса, ки ду-се сол пас Александр Северус ва модари ӯ дар натиҷаи як ошӯби аскарӣ соли 235 кушта мешаванд.

Мухаккиқони эронӣ бар ин назаранд, ки дар масъалаи он ки “оё Ашкониён дар садади эҷоди ҳукумате дар идомаи ҳукумати Ҳахоманишиён буданд, чуз ишороти маҳдуд ва мубҳаме дар манобеъ наметавон ёфт”. Вале ишорае маълум аст, ки подшоҳи Ашконӣ Ардавони II, ки аз соли 128 то 123 пеш аз мелод подшоҳи мекард, сафорате ба қайсар Тиберий дар мавзуи бознигари қаламрави Ҳахоманишиён фиристода буд (9, с.2).

Дар “Вақоӣномаи Арбил” (The Chronicle of Arbela) сарчашмаи асри VI, ки ба забони сириёнӣ навишта шудааст, гуфта мешавад, ки хонадони Сосонӣ таҷрибаи муайяне дар ҷангҳо бо Ашкониён пайдо карда буд, то оҳанги марзҳои Рум кунанд. (9, с.5).

Ҳамин тавр дар нигориши Кассий Дион ва Геродиан ташаккул ёфтани қувваи нави сиёсӣ ва аскарӣ ба ҷои Ашкониён инъикос ёфтааст. Ин қувва дар камтар аз даҳ сол ба ҷое расида буд, ки бо армияи муназзами Рум сар ба сар шавад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Кассий Дион Коккейан. Римская история. Книги LXIV-LXXX. - Санкт-Петербург, 2011.- 456 с.
2. Саолибӣ Абу Мансур “Ғурау аҳбори мулуки-л-фурси ва сияриҳим” /Саолибӣ Абу Мансур. - Техрон, 1963. – 828 с.
3. Геродиан. История императорской власти после Марка. - Москва, 1996. - 301с.
4. Дмитриев.В.А. Аммиан Марцеллин и персы / Дмитриев.В.А. - Москва, 2003.- 292 с.
5. Фирдавсий Абулқосим, “Шоҳнома”, ҷ.7. - Душанбе, 1966.- 652 с.
6. Табарӣ Муҳаммад ибни Ҷарир. “Таъриху-р-русули ва-л-мулук”, ҷ. II, Қоҳира, 1979. – 239 с.
7. Абулқосими Поянда. Таъриху-р-русули ва-л-мулук” таълифи Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ, ҷ. II. – Техрон, 2011.- 274 с.
8. Лампридий Элий. Жизнеописания августов. XVIII. Александр Север. Властелины Рима.- Москва: Наука, 1992.- 49 с.
9. Тиллоӣ Парвиз Ҳусайн, Ҷарфӣ Мустафо. Воқоии шохисҳои таъсиргузор бар сиёсатҳои марзии Ардашири Бобакон дар қибולי императории Рум // Фаслномаи илмӣнаҷӯиҳои таърихи ислом ва Эрон: Донишгоҳи Заҳро. Соли 20, давраи ҷадид, шумораи 7 (87), тирамоҳи 1389 (2011).

Reference Literature:

1. Cassius Dion Cocceyan. Roman History. Books LXIV-LXXX. Saint Petersburg. 2011.- p. 365; 456.
2. Saolibī Abu Mansur. Descriptions of the Lives of Persian Princes who Didn't Reach their Maturity Age. Tehran. 1963.-479; 828 pp.
3. Herodian. The History of Imperial Power after Marc. Moscow. 1996.- 114; 301 pp.
4. Dmitriev V.A. Ammian Marcellin and Persians. Moscow. 2003.- 61; 292 pp.
5. Firdawsi, Abulkosim. Shakh-Name. Volume 7. Dushanbe. 1966.-195;652 pp.
6. Tabari, Mukhammad ibn Charir. "Tarihu-r-rusuli va-l-muluk" Volume II. Kohira. 1979.- 12; 239 pp.
7. Poyanda, Abulkosim. "Tarihu-r-rusuli va-l-muluk". Compiled by Muhammad ibni Charir Tabari. Volume II. Tehran, 2011.- 141; 274 pp.
8. Lampridiy, Eliy. Description of the Lives of Augusts, XVIII. Alexander Sever. In the book: The Lords of Rome. Moscow: Science. 1992.- pp. 29-30; 49pp.
9. Tillo, Parviz Husayn; Djarf Mustafa. Quest of Factors which Exercised Influence over the Policy Pursued by Ardashir Babakan in Relation to the Roman Empire. The Section of the Scientific Research of Islam and Iran. Zahro University, year 20, Jadids epoch, N°7 (87), autumn of 1389 (2011).- p.2

УДК81

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-85-93

**АҲАМИЯТИ МЌХРҲОИ ШОҲОНИ
ТОИСЛОМЌ ДАР ШИНОХТИ АНВОИ
НОМАҲО**

**ЗНАЧЕНИЕ ПЕЧАТЕЙ
ДОИСЛАМСКИХ ШАХОВ В ИЗУЧЕНИИ
ВИДОВ ПОСЛАНИЙ**

**THE SIGNIFICANCE OF PRE-ISLAMIC
SHAKHS' SEALS IN THE STUDIES OF
THE TYPES OF MESSAGES**

Зоиров Халимҷон Зоҳидҷонович, н. и.
филол., дотсент, мудири
Кафедраи умумидонишигоҳии забони
тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.
Гафуров» (Тоҷикистон, Хучанд)

Зоиров Халимджон Зохи́дджонович,
к. филол. н., заведующий
общеуниверситетской кафедрой
таджикского языка ГОУ «ХГУ им. акад. Б.
Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)

Zoirov Khalimjohn Zokhidjohnovich,
candidate of philological sciences, Associate
Professor, head of the department of the all-
University chair of the Tajik language under
the State Educational Institution “KhSU named
after acad. B. Gafurov” (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: z.halimjon@mail.ru

Калидвожаҳо: Сосониён, мўҳрҳои шоҳон, мўҳршиносӣ, ангуштар, номанигорӣ, анвои
мактубот, дабирони девон

Дар хусуси мўҳрҳои шоҳони тоисломии Эрон бисёре аз манобеи қарнҳои нахустини
исломӣ иттилоъ додаанд, ки «Китоб-ул-вузарои ва-л-куттоб»-и Чаҳишёрӣ, «Муруҷ-уз-
заҳаб»-и Масъудӣ, «Ахбор-ут-тивол»-и Динаварӣ, «Футуҳ-ул-булдон»-и Балозурӣ,
«Таърихи Табарӣ»-и Балғамӣ, «ал-Феҳрист»-и Ибни Надим ва осори Ибни Муқаффаъ аз
ҷумлаи онҳо мебошанд. Бино ба ахбори манобеи мазкур аксари шоҳони тоисломии Эрон,
аз ҷумла Чамшед ва Хусрави Анӯшервонро чаҳор мўҳр буда ва ҳар як мўҳр махсуси умуре
будааст. Хусрави Парвизро нӯҳ ангуштар буд ва ҳар кадом мўҳри махсус дошт. Мўҳрҳои
шоҳони тоисломӣ, махсусан мулуки аҳди Сосониён, аз ҷиҳати сохт, нақшу тасвир ва
катиба аз ҳам фарқ мекарданд. Мўҳрҳои шоҳони Порс дар дасти соҳиби зимом, яъне
масъули дафтари дахлу харҷ буд ва ҳар як номаҳои девонӣ ва фармонҳои подшоҳ баъд аз
таҳриру покнавис ва бо нусхаи асл татбиқ намудан дар ҳузури шоҳ ё шахси бовариноки ӯ
мўҳр карда мешуд. Ба ҳар як даста аз фармонҳо ва мактубот, ки аз дабирхонаи шоҳӣ
содир мешафт, мўҳри махсус гузошта мешуд ва номаи бемўҳр назди мулк ва дабирони
сосонӣ арзише надошт. Аз ҳулосаҳои илмӣ муаллифи мақола равшан мешавад, ки омӯзиши
ва таҳқиқи мўҳрҳои шоҳони тоисломӣ на танҳо ҷиҳати шинохти фармонҳо ва девонҳои
тоисломии Эрон, балки ҷиҳати шинохти анвои номаҳо, расму оини номанигорӣ ва мақоми
табақоти дабирони девон аҳамияти беназир доранд.

Ключевые слова: шахские печати, сфрагистика, печать, переписка, виды писем,
секреты, министерство (дабирони девон)

О печатях иранских доисламских шахов можно получить сведения из многочисленных
источников первых веков ислама, в том числе из “Книги о визирях и писцах”,
“Джахишёрӣ”, из “Золотых коней Масъуди”, “Длинные истории” Динавари, “Истории

Табари” Балъами, из “Аль-Фехрист” Ибн Надима и из произведений Ибн Мукаффы. По сведениям из указанных источников, у большинства иранских доисламских шахов, в том числе у Джамшида и Хусрава Анушервана, было по четыре печати, каждая из которых была предназначена для особого приказа (учреждения). У Хусрава Парвиза было девять перстней, и каждый перстень имел особую печать. Печати доисламских шахов, особенно правителей Сасанидского периода, отличались специфическим строением, рисунком и подписью. Печати персидских шахов хранились у сохиби зимом (хранителя печати), то есть у ответственного лица дафтара (канцелярии, секретариата) прихода и расхода, и на каждое письмо и указ шаха после редакции и переписывания набело и сверки с оригиналом ставилась печать в присутствии шаха или его доверенного лица. На каждую пачку указов и писем, выходивших из шахского секретариата, ставилась особая печать, ибо у сасанидских шахов и дабиров письмо без печати не имело силы. Сделан вывод, что изучение печатей доисламских шахов имеет исключительное значение не только для исследования указов и диванов доисламского Ирана, но и для определения видов писем, традиций эпистолярного жанра и для установления статуса дабиров конкретных диванов (министерств).

Key-words: *Sasanids Shakhs' seals, sphragistics, signet, correspondence, kinds of letters, Ministry secretaries (dabironi devon)*

As for the seals of Iranian pre-Islamic Shakhs, you can have information about the issue in question from numerous sources appertaining to the early centuries of Islam; the following written productions being inclusive: “The Book about Viziers and Scribes” by Djakhshiyori, “Gold Horses” by Masudi, “Long Stories” by Donavari, “The Histori of Tabari” by Balami, “al-Fehrist” by Ibn Nadim; certain works by Ibn Mukaffah are related to this list as well. According to the data indicated in the origins the majority of Iranian pre-Islamic Shakhs, Djamshid and Husrav Anushervon being among the latters, had per four seals, each of them was assigned for office (institution). Khusrav Parviz had nine signed-rings and all of the latters had a special seal. The seals of pre-Islamic Shakhs, especially of the governors of the Sasanid period were distinguished with structure, pattern and inscription of their own. The seals of Persian were kept by **Sohibzimom** (seal custodian), i.e. by the person in charge of **daftar** (office, secretariat); revenues and expenditures were registered in every official paper, after recditing and verification a document was rewritten for being converted into a fair copy, a seal was stamped in it in the presence of the shakh or a person empowered to act for him. Each bundle of decrees and letters coming out of shakh's secretariat was stamped with the special seal as without the latter no paper was valid for neighboring **shahs** and **dabirs**. The author of the article comes to the conclusion that the studies of pre-Islamic shakhs' seals is of extraordinary importance not only for exploration of decrees and **devons** of pre-Islamic Iran but for determination of the types of letters, traditions of epistolary genre and establishment of the status of **dabirs** of **devons** (Ministries) either

Дар даврони Сосониён анвои гуногуни номаҳо мавҷуд буданд, ки намунае аз онҳоро метавон ба таври пароканда ва ихтисор дар манобеи қарнҳои нахустини исломӣ ба даст овард. Ҳусайни Хатибӣ дар фасли «Ақсоми макотиб дар давраи Сосонӣ» номаҳои аҳди Сосониёнро ба навъҳои мановир, фатҳнома, аҳднома ва савганднома, султониёт, ихвониёт ва тавқеъот тақсим намудааст [21, с. 289-298]. Лозим ба зикр аст, анвои макотиби даврони тоисломӣ беш аз ин буданд ва шояд ин фикр васиятнома, таслиятнома, сулҳнома ва ғ. мебошанд, ки намунаи онҳоро аз сарчашмаҳои қарнҳои аввали исломӣ метавон ба даст

овард. Афзун бар ин, байни ахднома ва савганднома фарқияте чой дорад ва як навъи нома хондани онҳо дуруст нест.

Чихати шинохти анвои макотиби девонии аҳди Сосониён аҳамияти мӯҳрҳои шохони ин давр низ шоистаи таъкид аст. Бо вучуди он ки теъдоди зиёде аз мӯҳрҳои аҳди Сосониён дар осорхона ва мавзеъҳои хоси Аврупо нигоҳдорӣ мешавад, танҳо дар охири қарни XVIII аввалин иттилооти нисбатан саҳеҳ дар бораи мӯҳрҳои аҳди мазкур ироа гардид. Дар оғози қарни XX андаке аз пажӯҳишгарон ва дар нимаи сонии ин аср аксари муҳаққиқон ва мӯҳршиносон ба омӯзиш ва таҳқиқи мӯҳрҳои Сосонӣ даст зада, нусхаҳои мавҷудаи онро мунташир намуданд. Аксари донишмандон мӯҳрҳои ин аҳдро ба ду навъ, яъне мӯҳрҳои идорӣ ва шахсӣ тақсим намудаанд ва ба он боваранд, ки мӯҳрҳои шахсӣ нисбат ба идорӣ бештар будаанд. Агар мӯҳрҳои шахсӣ дорои як катиба ҳовии номи шахс ё орзу бо тасвири ҳайвонот, паррандагон ё ҷеҳраи инсонӣ бошанд, мӯҳрҳои идорӣ танҳо дорои катибае кӯтоҳ дар ду-се сатр дар марказ ё даврадавр мебошанд. Мӯҳрҳои ин давр аз лиҳози шакл низ ду навъанд, яке ниғини ангуштарӣ ва дигар мусаттах, яъне паҳну ҳамвор. Мӯҳрҳои Сосонӣ бештар аз чинси санги ямонӣ, ақиқ, ақиқи чигарӣ, ғимотит ва яшм, ки дорои чилваҳои хос ва рағаҳои табиӣ буданд, сохта мешуданд [3, с. 48-50].

Дар хусуси мӯҳрҳои шохони тоисломии Эрон бисёре аз манобеи даврони исломӣ иттилоъ додаанд, ки «Китоб-ул-вузарои ва-л-куттоб»- и Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдуси Ҷаҳшӣрӣ [22], «Муруҷ-уз-заҳаб»- и Алӣ ибни Ҳусайни Масъудӣ [11; 12], «Ахбор-ут-тивол»- и Абӯҳанифа Аҳмад ибни Довуди Динаварӣ [5; 6], «Футуҳ-ул-булдон»- и Абулҳасан Аҳмад ибни Яҳёи Балозурӣ [1], «Таърихи Табарӣ» -и Абуалӣ Муҳаммади Балъамӣ [2], «ал-Феҳрист»-и Ибни Надим [9] аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Омӯзишу таҳқиқи мӯҳрҳои шохони тоисломӣ дар баробари шинохти анвои номаҳо чихати шинохти фармонҳо ва теъдоди девонҳои тоисломии Эрон низ судманданд. Аз ахбори Ҷаҳшӣрӣ, Масъудӣ, Динаварӣ, Табарӣ ва манобеи дигари қарнҳои нахустини исломӣ, ки баста ба мӯҳри шохон мебошанд, метавон то андозае аз мавҷудияти девонҳо ва номаю фаромини аҳди Хусрави Анӯшервон ва Хусрави Парвиз иттилоъ ёфт.

Бино ба ахбори Ҷаҳшӣрӣ шохони тоисломии Эронро чаҳор мӯҳр буда ва ҳар яке аз онҳо навиштае махсус доштаанд. Ҷунончи ғӯяд: «Хусравон чаҳор мӯҳр доштанд. Бар мӯҳри махсуси ҷанг ва посбонӣ калимаи «бурдборӣ» ва бар мӯҳри махсуси молиёт ва умрон калимаи «таъйид» ва бар мӯҳри махсуси барид (иттилоот ва ахбор) калимаи «аҷала ва шитоб» ва бар мӯҳри расидагӣ ба шикоят калимаи «додрасӣ» нақш баста буд» [22, с. 29]. Агарчи Ҷаҳшӣрӣ шохони тоисломиро соҳиби чаҳор мӯҳр мегӯяд, дар асл теъдодашон бештар аз ин буда ва ҷунонки ишора шуд, ба эҳтимоли наздик ба яқин, ба ҳар даста аз фаромин ва макотибе, ки аз дабирхонаи шохӣ содир мегашт, мӯҳри махсус гузошта мешуд.

Ибни Асир дар боби «Подшоҳии Ҷамшед» мегӯяд, ки Ҷамшед дар замони подшоҳии худ мардумро ба чаҳор табақа ҷудо кард ва барои ҳар коре мӯҳри махсус сохт: «Аз садумин то саду панҷохумин соли подшоҳии худ мардумро ба чаҳор даста бахш кард: ҷанговарон, динпешагон (мӯбадон), дабирону пешаварон ва кашоварзон. Ў аз миёни инон ҷокароне барои худ баргузид. Барои ҳар коре мӯҳри вижаи онро сохт ва бинигошт: бар мӯҳри ҷанг «меҳрабонӣ ва хушрафторӣ» навишт, бар мӯҳри бож «ободонӣ ва додгарӣ», бар мӯҳри пайку паём «дурустӣ ва ниғаҳдорӣ» ва бар мӯҳри додгустарӣ «ҷаҳондорӣ ва додситонӣ». Мӯҳрҳо ҳамагӣ бар ин шева буданд, то ислом омад ва ҳамагиро аз миён бардошт» [7, с. 68]. Балозурӣ бо тақия ба ривояти Ибни Мукаффаъ ва дигарон мегӯяд, ки шохони тоисломиро барои ҳар умур, аз ҷумла номаҳо мӯҳре хос будааст: «Подшоҳони Порсро мӯҳре буд барои умури сиррӣ (махсуси номаҳои маҳрамонаи шохон - З.Х.) ва мӯҳре барои номаҳо ва мӯҳри қиболоҳо, ки қарордодҳо ва иқтои амлок ва асноди салтанатии мушобехи он бад-он мамхур мешуд ва мӯҳре барои хироч ва ин

мӯҳрҳо назди соҳиби зимом мемонд, лекин ағлаби мӯҳри сарӣ ва мӯҳри номаҳоро яке аз наздикони подшоҳ нигоҳ медошт» [1, с. 647-648]. Дар замони Кисро тибки дастури ӯ номаҳои марбут ба ирсолӣ амвол бар пӯсти сафеди оғушта ба заъфарон ва гулоб навишта шуда, бевосита дар ҳузури подшоҳ хонда мешуд ва сипас ҳуди шоҳ онҳоро мӯҳр ва ирсол мекард [1, с. 648].

Агар Чаҳшиёрӣ, Ибни Асир ва Балозурӣ дар хусуси макони корбурд ва нигоштаи мӯҳрҳои шоҳони тоисломӣ иттилоъ диҳанд, Ибни Муқаффаъ дар қиёс бо онҳо мӯҳрҳои яке аз шоҳони Эронро дар тарҷумаи арабии онҳо оварда, дар кадом навъи нома ба кор бурдани онҳоро изҳор доштааст. Муҳаммад Муҳаммадӣ бо таъя ба аҳбори мазкури Ибни Муқаффаъ мегӯяд, ки ҳотаму ли-с-сир (خاتم السّر) - мӯҳре, ки махсуси номаҳои маҳрамонаи шоҳ буд; ҳотаму ли-р-расоил (خاتم الرسائل) - барои мӯҳр намудани номаҳои девонӣ ва номаҳои одӣ ба кор мерафт; ҳотаму ли-т-тахлид (خاتم للتخليد) - барои мӯҳр кардани сичиллҳо, иқтоъҳо ва фармонҳои бахшиши нишон ва мансабҳо ба кор мебурданд; ҳотаму ли-л-хироҷ (خاتم للخراج) - мӯҳре будааст, ки гузоришҳои молӣ ва ҷуз онро, ки соҳиби хироҷ (Эрон оморкор) онро ба ҳузури шоҳ мебурд, мӯҳр мекардаанд [16, с. 215].

Масъудӣ дар баробари номгӯи ангуштар ва мӯҳрҳои Хусрави Анӯшервон дар хусуси макони корбурд, сохт ва нақши онҳо ба таври зер хабар додааст: «Ва ҷаҳор ангуштар дошт. Як ангуштар ҳоси молиёт (ҳотаму ли-л-хироҷ/ خاتم للخراج – 3.Х.) буд, ки нигини ақиқ дошт ва нақши он «адолат» буд ва ангуштаре ҳоси амлок (ҳотаму ли-з-зиё/ خاتم للضياع – 3.Х.), ки нигини фирӯза дошт ва нақши он «ободӣ» буд ва ангуштаре ҳоси маҳорич (ҳотаму ли-л-мааввана/ خاتم للمعونه – 3.Х.) буд, ки нигини ёкути сурмай дошт ва нақши он «тааммул» буд ва ангуштаре ҳоси барид (ҳотаму ли-л-барид/ خاتم للبريد – 3.Х.) буд, ки нигини ёкути сурх дошт, ки чун оташ мекурахшид ва нақши он «умед» буд» [11, с. 203; 12, с. 262]. Муаллифи «Муруҷ-уз-заҳаб» ҷойи дигар бо тартиб аз нӯҳ ангуштари мӯҳрдори Хусрави Парвиз, ҷинсу нақш ва макони корбурди онҳо чунин иттилоъ додааст: 1. Мӯҳре аз нукра, ки нигини он аз ёкути сурх ва нақши он сурати шоҳ дошт, гирдогиди он сифати шоҳ навишта шуда буд ва ҳалкаи он аз алмос ва ба он номаҳо (расоил) ва сичиллҳоро мӯҳр мекарданд; 2. Мӯҳре, ки нигини он аз ақиқ ва нақши он Хуросони хурра (خراسان حرّة – Хуросони озод) буд бо ҳалкаи заррин (тилло) ва ба он ёддоштҳо ва тазкираҳо (дафтаре, ки дар он тавқеъҳои шоҳ сабт мешуд) - ро мӯҳр мекарданд; 3. Мӯҳре, ки нигини он аз ҷазъ (навъе аз сангҳои ороишӣ, ки сафеду сиёҳ аст, дар радифи ақиқ; мӯҳраи ямонӣ ва мӯҳраи сулаймонӣ низ гӯянд) ва нақши он форис (асбсаворе тозон) бо ҳалкаи заррин ва нақши навиштаи он ваҳо (الوْحَا; шитоб, ачала-3.Х.) ва ба он посухи барид (ҷавобҳои ҷопор)- ро мӯҳр менамуданд; 4. Мӯҳре, ки нигини он аз ёкути гулранг ва нақши он «би-л-моли йунолул- фараҳ» (بالمال يُنال الفرح) (ба мол хушӣ тавон кард) ва ҳалкаи он заррин буд ва бо он фармонҳои табриа (мубарро шудан аз тӯҳмат, бегуноҳии касе собит шудан) ва гузашт аз мучозоти нофармонон ва гунаҳкоронро мӯҳр мекарданд (يُختم به البراوات والكتب في التجاوز عن (العصاة والمذنبين)); 5. Мӯҳре, ки нигини он аз ёкути баҳрамон, яъне аз бехтарин ва софитарин ранги сурх ва гаронмоятарин навъи он буд. Нақши он хурраи хуррам (حرّة وخرم), яъне «хурсандӣ ва хушнудӣ» ва ду тарафи он лӯълӯ (марворид) ва алмос буд ва бо он ҳазинаи ҷавохирот, ҳизонаи вежа (байтулмол) ва ҳазинаи зеварро мӯҳр мекарданд; 6. Мӯҳре, ки нигини он аз оҳани чинӣ ва нақши он уқоб буд ва бо он номаҳоеро, ки ба мулуки атроф навишта мешуд, мӯҳр мекарданд; 7. Мӯҳре, ки нигини он подзаҳр ва нақши он зубоб (мағас, пашша) буд ва бо он маводи хӯроқа, доруҳо ва бӯйи афзорҳоро мӯҳр мекарданд; 8. Мӯҳре, ки нигини он ҷумон (марворид, лӯълӯъ) ва нақши он сари гуроз (رأس خنزير) буд ва бо он аҳкоми эъдом, номаҳои маҳкумин ба қатлро мӯҳр мекарданд; 9. Мӯҳре аз оҳан, ки хангоми духул ба ҳаммом ба даст мекарданд ва нигини он обзан буд [11, с. 210-211; 12, с. 272-273]. Мутарҷими китоб вожаи «хотам»- ро ангуштар тарҷума намудааст [12, с.272-

273]. Ба сабаби он, ки калимаи «хотам» маънии мӯҳр ва нигинро низ дорад ва ин ҷо сухан аз анвои мӯҳри Парвиз ва макони истифодаи онҳо меравад, зоҳиран муроди муаллиф аз вожаи мазкур мӯҳр ва ё ангуштари мӯҳрдор аст. Ба гумони наздик ба яқин, мӯҳрҳои мазкур ба маврид дар номаҳои мухталифи замони Хусрави Парвиз низ ба кор мерафтанд. Зоҳиран мӯҳри яқин дар тамоми анвои расоилу сичилл (нома, ҳукмнома, фатвои қозӣ ва ғ.), мӯҳри дувум дар тавқеоти шохӣ ва тазкираҳо, мӯҳри севум дар номаҳое, ки баста ба барид ва девони барид аст, мӯҳри чорум дар фармонҳо ва номаҳое, ки оид ба гузашт ва бахшоиши гуноҳгортон аст, мӯҳри панҷум дар номаҳое, ки оид ба хазинаи шохӣ ва ҷавохирот, мӯҳри шашум дар номаҳое, ки ба мулуки атроф ирсол мешуданд, мӯҳри ҳафтум дар номаҳое, ки марбут ба хӯроқа, хушбӯйиҳо ва доруворианд, мӯҳри ҳаштум дар аҳқому фаромин ва номаҳои марбут ба эъдом (куштан, қатл) ва мӯҳри охир дар номаҳо ва навиштаҳое, ки марбут ба ҳаммому обзан (таште аз сафол ё филиз, ки дар он оби гарм ва дору мерехтанд ва беморро дар он мегузоштанд) аст, ба кор мерафт. Дар сурати дуруст будани ин гумон метавон ҳадс зад, ки номаҳои ин давр анвои бештаре доштаанд ва ҳар кадом ба маврид аз ҷониби дабирони хос нигошта мешуданд. Баъд аз навишта шудан ва печидан одатан номаҳоро бо ресмони махсус баста, мӯҳр ва мум мекарданд ва ҳар як мӯҳр баста ба мазмун ва макони содироти он гузошта мешуд.

Бидуни тардид, мӯҳрҳои шохони тоисломӣ, махсусан аҳди Сосониён, аз ҷиҳати сохт, нақшу тасвир ва катиба аз ҳам фарқ мекарданд. Чунончи дар осорхонаи Мукаддами Донишгоҳи Техрон мӯҳрҳо ва гилмӯҳрҳои аҳди мазкур нигоҳдорӣ мешаванд, ки аз ҷиҳати сохт, нақшмояҳои намодини ҳайвонӣ (набарди шеър ва гов, асби болдор, гавазни болдор, нимтанаи ҳайвонӣ ва ғ.) ва катиба аз ҳам фарқ мекунанд [3, с.47-67]. Дар даврони исломӣ, махсусан дар замони Пайғомбар(с) мӯҳрҳо аз нуқра сохта мешуданд. Балозурӣ мегӯяд: «Аффон ибни Муслим аз Шуъба ва ӯ аз Қатода ривоят кард, ки гуфт: Анас ибни Моликро шунидам, ки гуфт: чун Расулulloҳ(с) хост номае ба подшоҳи Рум нависад, вайро гуфтанд: Румиён номаеро, ки мӯҳр нашуда бошад, намехонанд. Ва гуфт: Пас Расулulloҳ(с) хотама аз нуқра бисохт, ки гӯй ҳамакнун сафедии онро бар дасташ мебинам ва бар он хотам нақши «Муҳаммад расулulloҳ» буд» [1, с. 644]. Баъзе гӯянд, ки хотами Расул(с) аз нуқра ва нигинаш ҳабаши буд [1, с. 645].

Шохони дигари тоисломии Эронро низ мӯҳри махсусе дар нигин буд ва он дар номаю фармонҳои шохӣ ва мавзеоти хос гузошта мешуд. Яке аз шохоне, ки мӯҳр дар нигин дошт, Ҳурмуз мебошад. Ибни Асир зимни фасли «Подшоҳии Ҳурмуз ибни Анӯшервон» дар бораи сандуке махсус барои номаҳои додхоҳон гузоштани ӯ ва болои қуфл мӯҳр гузоштани ӯ чунин ёд намудааст: Марди рустоие шикоят пеши Ҳурмуз мекунад ва мегӯяд, ки маро рустое буд, ки аз даромади он нонхорони худро сер мекардам. Марзбоне онро ба зӯрӣ аз ман ситонид. Ду сол мешавад, ки бар даргоҳи ту бимондам ва мехоҳам шиква пеши ту кунам, аммо маро ба назди ту роҳ надоданд. Назди вазири ту шудам ва пеши ӯ зорӣ кардам, ки маро иҷозаи вуруд ба назди ту диҳад, ба додам нарасид. Ин саҳттарин ситам аст, ки ман божи русто месупорам ва даромади он марзбон мегирад. Ҳурмуз чун ин аҳвол шунид, фармон кард, ки аз марзбон ду баробари он ҷӣ дар ду сол гирифтааст, ситонанд ва ба ин мард диҳанд. Сипас, роҳи дигари додхоҳиро пеш гирифт ва аз мардум талаб намуд, ки номаҳои додхоҳии хеш бевосита бад-ӯ нависанд. Ибни Асир мегӯяд: «Фармуд (Ҳурмуз-З.Х.) то сандуке бигузоштанд, ки онро қуфл мекард ва бо ангуштари худ мӯҳр бармениҳод ва бар дари кох мегузошт. Онро шикоятҳо буд, ки додхоҳон номаҳои худро дар он меафканданд. Ӯ ҳафтае як бор онро мекушуд ва бедодгариҳо пайдо мекард ва ба расидагӣ бад-он мепардохт. Боз андешид ва гуфт: мехоҳам овои додхоҳии тӯдагонро дамбадам бишнавам. Аз ин рӯ, занҷире баргирифт, ки як сӯи он дар осмонаи хонааш дар ҷои

нишасти ӯ буд ва сӯи дигари он дар беруни хона. Занчир дар равзанае буд ва занге аз он овезон буд. Додхоҳанда он занчирро мекашид ва мечунбонд ва занг ба чунбиш дармеомад ва ӯро огоҳ месохт ва ӯ додхохро фаро мехонд ва дард аз дилаш мезудуд» [8, с. 545-547].

Бино ба ахбори Балозурӣ мӯҳрҳои шохони Порс (ба ҷуз мӯҳре, ки барои номаҳои маҳрамона ба кор мерафт) дар дасти соҳиби зимом, яъне масъули дафтари дахлу харҷ буд ва ҳар як номаҳои девонӣ ва фармонҳои подшоҳ баъд аз таҳриру покнавис ва бо нусхаи асл (тазкира) татбиқ намудан дар ҳузури шох ё шахси бовариноки ӯ мӯҳр карда мешуд. Чунончи ғӯяд: «...подшоҳи Порс ҳар гоҳ фармоне медод, туғродори салтанатӣ онро дар ҳузури вай ба туғро меорост ва ходиме дошт, ки ҳамонро дар тазкирае сабт мекард. Ин тазкираҳо ҳамамоҳа ҷамъоварӣ мешуд ва подшоҳ мӯҳри худро бар он мениҳод ва бойгонӣ мешуд. Сипас он фармон назди соҳиби зимом мерафт, ки мӯҳрҳо дар дасти вай буд ва ӯ онро пеши кордор (дабири хос -З.Ҳ.) мефиристод ва ӯ номае аз забони подшоҳ бо таваҷҷуҳ ба нусхаи асли менавишт ва назди соҳиби зимом мефиристод ва ӯ номаро ба подшоҳ нишон медод ва муфоди он бо он чи дар тазкираҳо буд, татбиқ мешуд. Он гоҳ фармон дар ҳузури подшоҳ ё мутмаинтарин ашхоси назди вай мӯҳр мешуд [1, с. 647]. Зиёд ибни Абисуфён нахустин кас аз арабҳо будааст, ки ба тақлид аз расм ва оини форсиён девони зимом ва хотам дуруст кардааст [1, с. 647].

Бино ба ахбори А.Кристенсен «Фармонҳои салтанатӣ ва муоҳидот ва соири асноди давлатиро бо мӯҳре, ки иборат аз ҳалқаи мунаққаш ба сурати гуроз буд, мӯҳр мекарданд. Агар марбут ба таахҳудоте ба давлати дигар буд- аам аз мустақил ё ғайримустақил- кисаи кӯчаке пур аз намак ба он санад мебастанд ва ба нигини салтанатӣ мӯҳр мекарданд ва ин аломат ғайри қобили нақз будани паймон маҳсуб мешуд» [10, с. 409- 411].

Лозим ба таъкид аст, ки шохони Эрон ба ҳифзу қорбасти мӯҳрҳои худ диққати махсус медоданд ва ҳар касе, ки мӯҳри подшоҳро ҷаъл ва ё нақш мекард, саҳт танбеҳ намуда, ҳамчун ҷинояткори бузург ҷазо медоданд [22, с. 30]. Дар даврони исломӣ низ ба мӯҳр диққати хос медоданд ва ҳар нафаре, ки хотами хилофатро месохт ва ба қор мебард, ба ҷазои саҳт маҳкум мешуд. Чунончи, дар замони хилофати Умар(р) марде бо номи Маън ибни Зоида нақши хотами хилофатро ҷаъл кард ва аз маҳалли хирочи Куфа амволеро ба даст овард. Умар(р) онро тозиёнаи зиёд бизад ва муддати зиёд дар зиндон кард [1, с. 646-647]. Гузашта аз ин, арзиши ҳар як нома баста ба мӯҳри он буд ва номаи бемӯҳр назди мулк ва дабирони сосонӣ арзише надошт. Баъзе бар он боваранд, ки сабаби номаи Пайғамбарро (с) даридани Парвиз мӯҳр надоштани он будааст. Чунонки, муаллифи «Наврӯзнама» дар фасли «Ёд кардани ангуштарӣ ва он чи воҷиб ояд дар бораи ӯ» мегӯяд: «...Чи номаи бузургон бе мӯҳр аз заифии раъй ва сустазмӣ бувад ва хизонаи бемӯҳр аз хорқорӣ ва ғофилӣ бувад. Ва аз ҷиҳати он ки Сулаймон алайҳиссалом ангуштарӣ зоёе кард, мулк аз вай бирафт. Шараф он мӯҳрро бувад, ки бар вай бувад, на ангуштариро. Ва Пайғамбар саллаллоҳи алайҳи ва саллам ангуштарӣ ба ангушт андар овард ва номаҳо (дар матн номҳо омадааст – З.Ҳ.), ки фиристодӣ ба ҳар ноҳияте бамӯҳр фиристодӣ. Сабаб он буд, ки номаи ӯ бемӯҳр ба Парвиз расид. Парвиз аз он дар ҳашм шуд, номаро барнахонд ва бидарид ва гуфт: «Номаи бемӯҳр чун сари бекулоҳ бувад ва сари бекулоҳ анҷуманро нашоёд». Ва чун нома мӯҳр надорад, ҳар кӣ хоҳад бархонад ва чун мӯҳр дорад, он кас хонад, ки бад-ӯ фиристода бошанд» [20, с.26-27; 14, с. 87]. Ба андешаи мо ривояти мазкур нисбатан заъиф аст. Бинобар ахбори «Тафсири Табарӣ» чун номаи Пайғамбар (с) назди Хусрав расид, чашмаш ба он афтод, ки Пайғамбар(с) номи худ пеш аз номи ӯ навишта буд. Зоҳиран Парвиз дар ҳашм шуд ва гуфт: «Ин мард кист, ки номи хеш пеши номи ман кардааст?». Чун аз Пайғамбар(с) будани нигорандаи он иттилоъ ёфт, номае ба Бозон – амири Яман фиристод ва андар он нома навишт: «Чун ин нома бихонӣ, ҳолӣ ва соатӣ ин

мард, ки даъвои пайғомбарӣ мекунад, ўро бар оҳан барбанд ва ба пеши ман фирист» [18, с. 305]. Дар воқеъ, Пайғомбар(с) дар номаи мавриди баҳс исми худ пеш аз номи Хусрав нигошта буданд: «Аз Муҳаммад фиристодаи Худо ба Хусрави Парвиз, бузурги Форс» (من) «(محمّد رسول الله إلى كسرى عظيم فارس)» [17, с. 189-191]. Бинобар тираанг ва душворхон будани акси номаи Пайғамбар(с) муайян намудани мўҳр доштан ва ё надоштани он моро муяссар нашуд [17, с. 188]. Аммо «номаро барнахонд ва бидарид» гуфтани соҳиби «Наврӯзнама» зоҳиран саҳеҳ нест, зеро аз ахбори «Тарҷумаи Тафсири Табарӣ» равшан мешавад, ки Хусрав ду нома бо ду расули худ сӯи Бозон фиристод [18, с. 305]. Зоҳиран Хусрав посухе ба Пайғамбар(с) навишт ва онро бо мушке миёни ду порчаи абрешим фиристод. Чун қосид номаро ба Пайғамбар(с) дод, Расули Худо муште аз мушк бардошту бӯид, аммо номаи Хусрав накушод ва нахонд ва дар ҷавоб гуфт: «ман ба муҳтавои он аз ту огохтарам». Гӯянд, ки фиристода чун бозгашт ва ин мочаро ба Хусрав арз кард, Хусрав номаи Пайғамбар(с) нахонд ва пора-пора кард» [17, с. 191-192]. Абӯалии Балъамӣ мегӯяд, ки чун Кисро номи Пайғомбар (с) пеш аз номи худ дид, ба ҳашм омад ва бифармуд, то он нома бидариданд ва фиристодаро хор доштанд [2, с. 638] Аз ахбори мазкур равшан мешавад, ки сабаби пора кардани номаи Пайғамбар (с) на аз надоштани мўҳр, балки ба сабаби пеш аз номаи Хусрав навишта шудани номи Расул (с) ва ё номаи Хусравро накушодан ва нахондани Пайғамбар (с) ва ин мочаро пеши Хусрав гуфтани фиристода будааст. Бинобар ахбори муаллифи «Футуҳ-ул-булдон» подшоҳони Рум низ номаи бемўҳрро наметондаанд [1, с. 644].

Ҳамин тариқ, бар мабной матолиби мазкур метавон истинбот кард, ки мулуки тоисломии Эрон ба ҳар як навъи нома, фармон ва навиштаҳои хеш мўҳрҳои махсус мегузоштан. Аз дабирихонаи шохӣ дар баробари маношир, фатҳнома (фирӯзнама), аҳднома, савганднома, тавқеъот васиятнома, таслиятнома, сулҳнома, сичилл, тазкираҳо, фармонҳо, номаҳои махрамонаи шохон боз номаҳои содир мешуданд, ки махсуси чанг, молиёт, хироч, барид, қиблаҳо (аснод), расидагӣ ба шикоят, аҳкоми эъдом ва ғ. буданд ва ба ҳар кадом мўҳри махсус гузошта мешуданд, ки аз лиҳози сохт, нақш ва катиба фарқ мекарданд. Мўҳрҳои шохони тоисломӣ (ба ҷуз мўҳре, ки барои номаҳои махрамона ба кор мерафт) дар дасти соҳиби зимом нигоҳдорӣ мешуд ва ҳар як нома баъд аз таҳриру покнавис ва бо нусхаи асл татбиқ намудан дар ҳузури шох ё шахси бовариноки ӯ мўҳр карда мешуд. Хулоса, омӯзиш ва таҳқиқи мўҳрҳо дар баробари теъдоди девонҳо, шукӯҳи шахомат ва русуми одоби давлатдорӣ мулуки тоисломии Эрон дар шинохти расму оини нигориш ва анвои номаҳои тоисломии форсӣ-тоҷикӣ судманд мебошанд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Балозурӣ, Абӯлҳасан Аҳмад ибни Яҳё. Футуҳ-ул-булдон / Тарҷумаи Муҳаммад Таваккул / Балозурӣ, Абӯлҳасан Аҳмад ибни Яҳё. –Техрон: Нуқра, 1337. – 660 с.
2. Балъамӣ, Абӯалӣ Муҳаммад. Таърихи Табарӣ. Дар ду ҷилд. Ҷилди 1 / Балъамӣ, Абӯалӣ Муҳаммад. - Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 2001. – 825 с.
3. Деҳқонавон, Мустафо, Ҳиндеҷонӣ, Муҳаммад Қанаветӣ. Тааммуле дар бархе нақшмояҳои намодини ҳайвонӣ бар мўҳрҳо ва гилмўрҳои Сосонӣ //Мутолиоти бостонишиносӣ. Давраи 7, шумораи 2, пойиз ва зимистон, 1394. – С.47-67.
4. Деҳқудо, Алиакбар. Фарҳанги мутаваассити Деҳқудо. Дар ду ҷилд. Зери назари дуктур Саид Ҷаъфарӣ Шаҳидӣ. Ба қўшиши Фуломризо Ситуда, Эраҷ Меҳрақӣ ва Акрам Султонӣ. - Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1385. Ҷилди аввал, – С.1-1615, ҷилди дувум, - С.1616-3224.
5. Динаварӣ, Абиҳанифа Аҳмад ибни Довуд. Ал-Ахбор-ут-тивол. Миср, 1330. – 383 с.

6. Динаварӣ, Абӯҳанифа Аҳмад ибни Довуд. Ахбор-ут-тивол. Тарҷумаи Содиқ Нишот. – Теҳрон: Интишороти бунёди фарҳанги Эрон, 1346. -450с.
7. Ибни Асир, Иззиддин. Таърихи комил. Баргардони дуктур Сийид Ҳусайни Рӯҳонӣ / Ибни Асир, Иззиддин. –Теҳрон: Асотир, 1383. Ҷилди аввал. – 446 с.
8. Ибни Асир, Иззиддин. Таърихи комил. Баргардони дуктур Сийид Ҳусайни Рӯҳонӣ / Ибни Асир, Иззиддин. – Теҳрон: Асотир, 1384. Ҷилди дувум. – С.447-934.
9. Ибни Надим, Муҳаммад ибни Исҳоқ. Китоб-ул-Фихрист. Тарҷума ва таҳияи Муҳаммад Ризо Таҷаддуд. –Теҳрон: Асотир, 1381. – Сию чаҳор+854 с.
10. Кристенсен, Артур. Эрон дар замони Сосониён: Таърихи Эрони Сосонӣ то ҳамлаи араб ва вазъи давлат ва миллат дар замони Сосониён. Тарҷумаи Рашид Ёсамӣ/ Кристенсен, Артур. – Теҳрон: Нигористони китоб, 1383. - 562 с.
11. Масъудӣ, Абилҳасан Алӣ ибн ал- Ҳусайн ибни Алӣ. Муруҷ-уз-заҳаб ва маодин-ул- ҷавҳар. Ал-ҷузъ-ул-аввал. – Саййидо- Бейрут: ал-мактабат-ул-асрия, 1425ҳ./2005м. – 296 с.
12. Масъудӣ, Алӣ ибн ал- Ҳусайн. Муруҷ-уз-заҳаб. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Ҷилди аввал. –Теҳрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1382. -Бист+785с.
13. Масъудӣ, Алӣ ибн ал-Ҳусайн. Муруҷ-уз-заҳаб. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Ҷилди дувум. –Теҳрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1382. -Ҳафт+ 923с.
14. Мирраҳим, Мирбобо. Ҷаини Наврӯз ва ҷаҳониносии. –Душанбе: «Ирфон», 1992. – 240 с.
15. Муҳаммадӣ, Муҳаммад. Таърих ва фарҳанги Эрон дар даврони интиқол аз асри Сосонӣ ба асри исломӣ. Ҷилди чаҳорум: Забони форсӣ ҳамаҷун моя ва мададқоре барои забони арабӣ дар нахустин қарнҳои исломӣ. – Теҳрон: Тӯс, 1380. - 440 с.
16. Муҳаммадӣ, Муҳаммад. Таърих ва фарҳанги Эрон дар даврони интиқол аз асри Сосонӣ ба асри исломӣ. Ҷилди панҷум: Низомии девонӣ ё созмони молӣ ва идории сосонӣ дар давлати хулафо. – Теҳрон: Тӯс, 1380. - 464 с.
17. Номаҳо ва паймонҳои сиёсии ҳазрати Муҳаммад(с) ва асноди садри ислом. Таҳқиқ ва гирдовардаи дуктур Муҳаммад Ҳамидуллоҳ. Тарҷумаи Саид Муҳаммади Ҳусайнӣ. - Теҳрон: Суруш, 1377. - 800 с.
18. Тарҷумаи Тафсири Табарӣ (дар ду китоб ва ҳафт муҷаллад). Китоби якум. -Хучанд: Нури маърифат, 2007. - 884 с.
19. Тафаззулӣ, Аҳмад. Таърихи адабиёти Эрон пеш аз ислом. Ба кӯшиши Жола Омӯзгор. – Теҳрон: Сухан, 1377. - 452 с.
20. Хайём, Умар. Наврӯзнама. Ба саъй ва тасҳеҳи Муҷтабо Минавӣ. – Теҳрон: Китобхонаи Кова, 1933. – 151 с.
21. Хатибӣ, Ҳусайн. Фанни наср дар адаби порсӣ / Хатибӣ, Ҳусайн. – Теҳрон: Заввор, 1375. – 637 с.
22. Ҷаҳишёрӣ, Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдус. Китоб-ул-вузарои ва-л-куттоб. Тарҷумаи Абулфазли Таботабой. Муқаддимаи Зайнулобидини Раҳнамо / Ҷаҳишёрӣ, Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдус. – Теҳрон: Тобон, 1348. – 439 с.

Reference Literature:

1. **Balozuri, Abdulhasan Ahmad, ibn Yakhyo.** Conquest of Countries. Translated by Mukhammad Tavvakul. – Tehran: Silver. 1337 hijra. – 660pp.
2. **Balami, Abuali Mukhammad.** The History of Tabary. In two volumes. V.1. Tehran: Publishing-House Company on Science and Culture. 2001. – 825pp.
3. **Dehpahlavon, Mustafjo; Hindjoni; Mukhammad Kanavoti.** On some Off-Prints Remained on Branded Cattle after Stamps and Dead Ants and Dove under the Sasanids//

-
- Archeological Readings (Studies). Period 7, №2, autumn and winter of 1394 hijra. – pp. 47-67
4. **Dehhudo, Aliakbar.** Mediator Dictionary Composed by Dehhudo. In 2 volumes. Under the editorship of Dr. Said Djafari Shahidi. Preparation: Gulomrizo Situda, Eradge Mekhraku, Akram Sultoni. – Tehran: Publishing-House of Tehran University. 1385 hijra. V.1. – pp.1-1615; V.2. – pp. 1616-3224
 5. **Dinavari, Abihanifa Ahmad ibn Dovud.** Long Stories. Borderline. 1330 hijra. – 383 pp.
 6. **Dinavari, Abihanifa Ahmad ibn Dovud.** Long Stories. Translated by Sodik Nishot. – Tehran: Publishing-House of Iranian Cultural Centre. 1346 hijra. – 450pp.
 7. **Ibn Asir, Izziddin.** Complete History. Transposition by Dr. Siyid Husayn Ruhoni. – Tehran: Folklore Collection. 1383 hijra. V.1. – 446pp.
 8. *Ibidem.* 1384 hijra. V.2. – pp. 447-934
 9. **Ibn Nadim, Mukhammad ibn Ishok.** Ul-Fihrist Book. Translation and Commentaries by Mukhammad Rizo Tajaddud. – Tehran: Folklore Collection. 1381 hijra. – Thirty four – 854pp.
 10. **Christersen, Arthur.** Iran in the Epoch of Sasanids: The History of Sasanidian Iran before Arabian Invasion and the Plight of the State and Religion in the Time under the Sasanids. Translation by Rashid Yousami. – Tehran: Book Gallery. 1383 hijra. – 562pp.
 11. **Masudi Abdilhasan Ali ibn al-Husayn ibn Ali.** The first part. Sayido-Beirut. 1425/2005. – 296pp.
 12. **Masudi Abdilhasan Ali ibn al-Husayn.** Gold Horses. Translation by Abdulkosim Poyanda. V.1. – Tehran: The Company on Publishing Scientific and Cultural Edititons. 1382 hijra. – 785pp.
 13. *Ibidem.* V.2. – 923pp.
 14. **Mirrahim, Mirbobo.** Navruz-Holiday and World Cognition. – Dushanbe: Cognition. 1992. – 240pp.
 15. **Mukhammadali, Mukhammad.** The History of Culture of Iran in the Period of Transition from the Epoch of Sasanids to the Century of Islam. V. 4. Tehran: Birch. 1380 hijra. – 440pp.
 16. *Ibidem.* V.5. – 464pp.
 17. Letters and Political Agreements of Mukhammad, Documents of the Initial Period of Islam. Research of the Materials Collected by Dr. Mukhammad Hamidulloh. Translation by Said Mukhammad Husayni. – Tehran: Herald. 1377 hijra. – 800pp.
 18. *The Translation of Tabari's Commentary (In two books and seven volumes). Book one.* Khujand: Light of Enlightenment. 2007 – 884pp.
 19. **Tafazzuli, Ahmad.** The History of Iranian Literature in pre-Islamic Epoch. Under the editorship of Zhola Omuzgor. – Tehran: Word. 1377 hijra. – 452pp.
 20. **Khayam Omar.** Navruznoma. Under the editorship of Mujnabo Miravi. – Tehran: Kova's Library. 1933. – 151pp.
 21. **Khatibi, Khusayn.** Prose in Persian Literature. – Tehran: Pilgrim. 1375 hijra. – 637pp.
 22. **Djakhshiyori, Abuabdulloh Mukhammad ibn Abdus.** The Book about Viziers and Scribes. Translation by Abulfazl Tabotaboi. Introduction by Zaynulobidin Rahnamo. – Tehran: The Resplendent. 1348 hijra. – 439pp.

УДК821.0

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-94-101

**МУРУРЕ ДАР ШИНОХТИ НУСХАҲОИ
“БЎСТОН”-И ШАЙХ САЪДӢ**

**НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О
СПИСКАХ «БУСТОНА» ШЕЙХА
СААДИ ШИРАЗИ**

**CERTAIN CONSIDERATIONS
CONCERNED WITH “BUSTON” LISTS
BELONGING TO SHEIKH SAADI
SHIRAZI**

Сатторова Нилуфар Мавлониддиновна,
муаллими кафедраи умумидонишгоҳии
забони тоҷикии МДТ “ДДХ ба номи
академик Бобочон Гафуров” (Тоҷикистон,
Хучанд)

Сатторова Нилуфар Мавлониддиновна,
преподаватель общеуниверситетской
кафедры таджикского языка ГОУ «ХГУ им.
акад. Б. Гафурова» (Таджикистан,
Худжанд)

Sattorova Nilufar Mavloniddinovna, lecturer
of the all-University department of the Tajik
language under the State Educational
Institution (SEI) “Khujand State University
named after acad. B. Gafurov” (Tajikistan,
Khujand)E-MAIL:

Калидвожа: “Бӯстон”, Саъдии Шерозӣ, нусхаҳои хаттӣ, қадимтарин нусха, нусхаи лорд
Greenaway, наъри илмӣ-интиқодӣ, Муҳаммадали Фурӯғӣ, Ғуломҳусайни Юсуфӣ

Барои муайян намудани нусхаи қадимию наирҳои бозътимод ба зиёда аз даҳ наирҳои
“Куллиёт” ва “Бӯстон”-и Саъдӣ рӯ оварда шудааст, ки наирҳои Муҳаммадали Фурӯғӣ,
Мансури Растагор, Ғуломҳусайни Юсуфӣ, Баҳоуддини Хуррамишӯӣ, Исмоил Амирхезӣ,
Хатиби Раҳбар ва Аббос Иқболи Оштиёнӣ, аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Аз маълумотҳо ба
ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки нусхаи лорд Greenaway нисбат ба нусхаи Лукмони
Адҳам, нусхаи китобхонаи Ҳинди Англия, нусхаи Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Абӯбакр,
нусхаи Муҳаммад Абдуллатифи Ақоқирӣ ва чанде дигар қадимтарин ва бозътимод
мебошад. Бояд тазаққур дод, ки дар наирҳои Муҳаммадали Фурӯғӣ ва Ғуломҳусайни
Юсуфӣ нусхаи лорд Greenaway ҳамчун нусхаи асос ба кор рафтааст. Аз ин рӯ, ҳини наъри
илмию интиқодии “Бӯстон” ва таҳияи матни он дар баробари нусхаҳои қадим наъри ин
ду танро бояд ба эътибор гирифт.

Ключевые слова: Саади Ширази, «Бустон», рукописные списки, древнейшие рукописи,
список лорда Гринвея (Greenaway), научно-критическое издание, Мухаммадали
Фуруги, Гуломхусайн Юсуфи

С целью выявления древнейшего списка и наиболее достоверных изданий
анализируются многочисленные рукописи и более десяти изданий «Куллията» и
«Бустона» Саади Ширази, в том числе издания Мухаммадали Фуруги, Мансура
Растигора, Гуломхусайна Юсуфи, Бахоуддина Хуррамишохии, Исмаила Амирхези, Хатиба
Рахбара, Аббоса Икбала Оштиёни. Сделан вывод, что список лорда Гринвея (Greenaway)
является более достоверным, чем рукописи Лукмона Адхама, экземпляры, хранящиеся в
английской библиотеке «Индия-оффис», списки Абдуллоха ибн Мухаммада ибн Абу Бакра,
Мухаммада Абдуллатифа Аюкири и др. Подчеркивается, что выделенный список

послужил основой для изданий Мухаммадали Фуруғи и Гуломхусайна Юсуфи, поэтому при подготовке научно-критического текста «Бустона» необходимо, наравне с древнейшими рукописями, использовать издания упомянутых учёных.

Key-words: Saadi Shirazi, “Buston”, lists of manuscripts, the ancientest manuscripts, lord

Greenway’s list, scientifico-critical edition, Mukhammadali Furughi, Gulomhusayn Yusufi
In order to elicit the ancientest list and mostly authentic editions the author of the article analyzes numerous manuscripts and over scores of editions of “**Kulliyat**” and “**Buston**” by Saadi Shirazi; the editions of Mukhammadali Furughi, Mansur Rastigor, Gulomhusayn Yusufi, Bahouddin Hurramshokhi, Ismail Amirhezi, Khatib Rahbar, Abbos Ikbal Oshtiyoni being inclusive. The conclusion is made that lord Greenway’s list is more authentic than Lukmon Adham’s manuscripts, those ones of “India-office” English library, the ones belonging to Abdulloh ibn Mukhammad ibn Abubakr, Mukhammad Abdulatif Akokiri and others. It is underscored that the list singled out has served as a basis for the editions belonging to Mukhammadali Furughi and Gulomhusayn Yusufi; therefore, when preparing a scientific-critical text on “Buston” one ought to use the mentioned editions on a par with the ancientest manuscripts.

Бо мақсади ба даст овардани нусхаҳои мавҷудаи “Бӯстон” ва муайян намудани нусхаи қадимтарини он ба осори таҳқиқии адабиётшиносону муҳаққиқон, аз қабилӣ Мухаммадалии Фурӯғӣ, Халил Хатиби Раҳбар, Сафии Алишох, Ҳасани Имдод, Мухаммадалии Носеҳ, Забехулло Сафо, Гуломхусайни Юсуфӣ ва дигарон рӯ оварда шуд.

Мудирӣ кулли нусаҳи хаттии созмони асноду китобхонаи миллии Эрон устод Шукруллоҳӣ се унсуро дар шинохти нусаҳо муҳим медонад: “Дар арзишҳои нусаҳои хаттӣ се унсури муҳимтарин мавҷуд аст: нахуст он ки нуса то он ҷо, ки мумкин аст, қадимӣ бошад, ки истилоҳан онро “ақдами нусаҳ” гӯянд, дувум ин ки комилтар бошад, ки онро “ақмали нусаҳ” ва сеюм ин ки саҳеҳтар ё дар истилоҳи арабӣ “асаҳи нусаҳ” бошад, яъне китоби фарди босавод ва амонатдоре бошад” (10). Дар идомаи суханаш ӯ котибонро ба чанд даста табақабандӣ намуда, иброз медорад, ки котибони босавод нисбат ба котибони камсавод ва амонатдор ҳини китобат ба маънии асли таҳриру таҳрифи бештар ворид месозанд (10).

Бештари адабиётшиносон ба Мухаммадалии Фурӯғӣ ва Гуломхусайни Юсуфӣ пайравӣ намуда, ақоиди онҳоро дар гуфтаҳои хеш ҳамчун исботи афкор овардаанд: “... Ба ҳар ҳол ҳар ҷи ки ҳаст, мо эронӣён аз кӯдакӣ гирифта, ҷи дар мактаб, ҷи дар мадраса, то дабиристонӣ донишгоҳ ва пас аз он низ ба забони ӯ ва талаққии ӯ аз ҳаёти инсонӣ дамхӯр будае. Ҳамин вачҳ ғолиби тафаккури Саъдӣ ва салтанати ӯ бар забони форсӣ сабаб шудааст, то “Бӯстон” низ ҳамчунон “Гулистон” борҳо, ҷи дар “Куллийёт”-и ӯ ва ҷи ба сурати мучаззо, ба ҷоп бирасад, ки аз он миён яке низ тасхеҳи Фурӯғӣ аст ва дигаре тасхеҳи Гуломхусайни Юсуфӣ” (8, 4).

Албатта ин ду тан дар шинохти Саъдии Шерозӣ ва «Бӯстон»-аш хидмати зиёду назаррасе кардаанд. Чунончи дар китоби “Гузинаи сухани порсӣ” (қисми 4) омадааст, Мухаммадалии Фурӯғӣ мунаққидест, ки нахустин ҷопи интиқодии “Куллийёт”-и Саъдиरो соли 1316 ҳиҷрӣ ба аҳли таҳқиқ ва муҳлисони суханвар пешкаш кардааст (5, 11)

Мухаммадалии Фурӯғӣ дар китоби “Маҷмӯаи осори Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ” дар мавриди зикри нусаҳи истифоданамудааш аввал унвони нусаҳи Greenaway - ро номбар намуда, сипас, нусаҳои дигарро, аз қабилӣ “Куллийёт”-и мутааллиқ ба Мухаммад Ҳусайн Лукмони Адҳам, ки мутаазаммини қисмате аз ғазалиёт ва тақрибан ду сулси “Бӯстон” буда, марбут ба соли 718 ҳиҷрӣ мебошад; нусаҳи Ҳоҷӣ Ҳусайн оқои

Малик, қарни ҳаштуми ҳичрӣ-қамарӣ; нусхаи Ҳочӣ Абдулхусайни Бухронӣ, эҳтимолан қарни ҳаштуми ҳичрӣ; нусхаи Содиқи Ансорӣ, ба соли 794 ҳичрӣ; нусхаи Маҷдуддин Насирӣ, қарни ҳаштуми ҳичрӣ; “Куллиёт”-и хаттӣ аз китобхонаи Малик, 923 ҳичрӣ; “Куллиёт”-и хаттӣ аз китобхонаи Малик, соли 1000 ҳичрӣ; “Бӯстон” ба хатти Султон Алии Машҳади Котиб аз китобхонаи Малик ва инчунин нусахи хаттӣ ва чопӣ (10 нусхаи хатти дигар бе зикри сол ва исми муаллиф) -ро ном бурдааст (8, сах. ҷаҳорум ва панҷум). Дар муқаддимаи китоби мазкур доир ба ҳар як нусаҳои зикршуда маълумоте оварда шудааст (8, 202-204).

Ғуломхусайни Юсуфӣ дар баҳши “Муқаддима”-и китобаш бо номи “Тасҳеҳ ва тавзеҳи “Бӯстон”-и Саъдӣ” қайд кардааст, ки зиёда аз 10 нусхаи хатти “Бӯстон”-и Саъдиристифода кардааст, ки инҳо мебошанд: “Гоф” - нусхаи хатти “Куллиёт”-и Саъдӣ, мутааллиқ ба Greenaway, соли таҳрир 720 ҳичрӣ; “Ҳо” - нусхаи хатти “Куллиёт”-и Саъдӣ, китобхонаи девони Ҳинд дар Лондон, таърихи таҳрир раҷаби 728 ҳичрӣ (онд ба ин нусаҳо дар зер маълумот хоҳем овард); “Алиф” - нусхаи хатти “Куллиёт”-и Саъдӣ мутааллиқ ба китобхонаи Остони Қудси Разаӣ ба шумораи 10412, таърихи таҳрири он моҳи сафари 766 ҳичрӣ (нусхаи номуназзам ва ошӯфта); “По” - нусхаи хатти “Куллиёт”-и Саъдӣ, китобхонаи миллии Порис ба шумораи 1778, ки таърихи таҳрираш даҳаи охири ҷимодиулаввали 767 ҳичрӣ; “Мим” - нусхаи хатти “Бӯстон”, китобхонаи Маҷлис, Техрон, қарни ҳаштуми ҳичрӣ; “Дол” - нусхаи хатти “Куллиёт”-и Саъдӣ, китобхонаи Фарҳангистони улуми Тоҷикистон, дар шаҳри Душанбе; “По” - нусхаи хатти “Куллиёт”-и Саъдӣ, китобхонаи миллии Порис, соли 664 ҳичрӣ; “Чим” - нусхаи хатти “Бӯстон” аз “Куллиёт”-и Саъдӣ, китобхонаи Чустар, ки таърихи таҳрири қисмати умдаи он баъд аз 683 ҳичрӣ ва таърихи таҳрири ҷанд барги он ҳудуди 720 то 730 ҳичрӣ; “ПР” - нусхаи хатти “Куллиёт”-и Саъдӣ, китобхонаи миллии Порис ба шумораи 1, таърихи таҳрираш зоҳиран 782 ҳичрӣ; “Ро” - нусхаи хатти дигаре аз “Бӯстон” эҳтимолан марбут ба охири қарни ҳаштум ва аввали қарни нуҳуми ҳичрӣ, мутааллиқ ба Риёҳӣ. Маълумоти комилтар доир ба ҳар як нусахи мазкур (р.ш. 9, 13-14).

Наشري Ғуломхусайни Юсуфӣ бар асоси нусхаи “Гоф” ва “Ҳо” таҳия шудааст, ки ҳар ду ҳам нусаҳои муътабаранд (9, 15) ва дар бораи нусаҳои мазкур чунин маълумот овардааст:

“غ” - нусхаи хатти “Куллиёт”-и Саъдӣ, мутааллиқ ба Greenaway, ки нахуст дар Лондон буда, баъд дастбадаст шуда ва акнун дар китобхонаи бунёди Bodemere дар Женева нигоҳдорӣ мешавад. Таърихи таҳрири ин нуса моҳи сафари соли 720 ҳичрӣ аст ва нусаест комилу муътабар, ки дар ин ҷоп нусаи асос қарор гирифтааст.

“و” - нусхаи хатти “Куллиёт”-и Саъдӣ, китобхонаи девони Ҳинд дар Лондон, ки таърихи таҳрираш аввали раҷаби 728 ҳичрӣ аст (9, 13).

Муаллифи китоби “Саъдинома” ё “Бӯстон” - Исмоил Амирхезӣ дар таълифи китоби худ аз нусае, ки мутааллиқ ба Ҳочӣ Ҳусайни Наҳҷувонӣ будааст, истифода намуда, маълумот медиҳад, ки он дар таърихи 871х навишта шуда, дар ҷопи сеюм аз ду нусаи саҳеҳи дигаре истифода кардааст, ки яке аз онҳо нусаи шарҳи “Бӯстон”-и Саъдист, ки дар соли 1004 навишта шуда, дигаре дар Бамбай соли 1330 ҷоп гардидааст (1, Муқаддима, “итқӣ”).

Бо мақсади ошноӣ пайдо кардан бо нусаҳои қадимтарину комилтарини “Бӯстон”-и Саъдӣ ба китоби дигаре мурочиат карда шуд, ки “Кунгураи ҷаҳонии Саъдӣ ва Ҳофизи Шерозӣ” унвон дорад. Китоб аз 26 мақола иборат буда, тасҳеҳгар Мансури Раствагор мебошад ва аз китоби мазкур танҳо ба мақолоте, ки вобаста ба мавзӯ буд, рӯчӯ карда шуд.

Муаллифи мақолаи “Бахше муқаддимотӣ дар боби тарҳи китобшиносии Саъдӣ ва Ҳофиз” – Эрач Афшор чунин меорад, ки нусхаи хаттии мутааллиқ ба соли 766 ҳичрӣ, ба хатти Муҳаммад Абдуллатифи Ақоқирӣ на аз нусахи қадимтарин аст, вале кайфияти китобату забтҳои нусхаи сиҳатро набояд нодида гирифт ва мусаҳҳеҳони ояндаи “Куллиёт”-и Саъдӣ бояд аз вучуди он муттаъил бошанд (4, 5).

Муаллиф дар мақолаи мазкур қайд менамояд, ки дар Эрон соли 1257 қамарӣ зимнан “Куллиёт” дар Табрез чоп шудааст ва чопи сангии қадимии маъруфи Техрон шаш сол пас аз он, яъне дар соли 1263 нашр гардидааст (4, 9).

Муаллифи мақолаи “Як нусхаи куҳан аз “Куллиёт”-и Саъдӣ” доктор Ҷовид чунин меорад, ки дар ганҷинаи гаронбаҳои китобхонаи салтанати Афғонистон нусхаи шоҳона ва нафисе аз “Куллиёт”-и ҳазрати Саъдӣ ҳаст, ки дуруст сию панҷ сол пас аз вафоти Шайх навишта шуда ва яке аз қадимтарин нусхаи “Куллиёт”-и мавҷуди Шайх дар ҷаҳон аст. Ин нусха тавассути Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Маҳмуд ибни Абӯбақр ба хатти рӯшану зебо байни сулсу насх таҳрир ёфта, бисёр мумтозу олий аст. Таърихи китобат ба таври возеҳ ва равшан қайд шудааст (4, 46).

Дар бораи хусусият ва имтиёзоти ин дастнавис муаллиф чунин меорад:

Ном ва номи падари Саъдӣ дар китоби мазкур ба таври Мушрифиддин Муслиҳ ё Мушрифиддин Муслиҳ навишта шуда, ки мувофиқ аст бо забти ному номи падари Шайх дар “Таърихи гузида” ва “Нафаҳот-ул-унс”;

аз лиҳози сурати тадвин, “Ғулистон” дар оғози “Куллиёт” омада ва баъд аз он “Бӯстон” ба номи “Саъдинома”;

монанди шеваи соири нусахи хаттии куҳан ҳуруфи “чим”, “жо” ва “гоф”-и дарӣ тақрибан дар тамоми маворид бо як нукта ва калимоти монанди “چ” ва “گ” ба шакли “چی” ва “کی” навишта шуда;

дар басо маворид забти калимот, иборот ва масореъ дар ин калимот бо соири нусахи хаттӣ ва чопӣ ихтилоф дорад. Ин тафовутҳо барои қасоне, ки дар мақоми таҳияи матн қобили эътимод ва интиқоде бармеоянд, бисёр арзанда ва муҳим аст.

ҷанд мисоли дигар оварда шудааст, аз ҷумла: “Қаҳт шуд соле” ба ҷои “қаҳтсоле” дар Саъдинома:

Ҷунон қаҳт шуд соле андар Димишқ, // Ки ёрон фаромӯш карданд ишқ ва ғ. (4, 50)

Бояд тазаққур дод, ки дар китоби дигаре бо номи “Таҳқиқ дар бораи Саъдӣ” (таълифи Ҳенри Массе, тарҷумаи Муҳаммад Ардабилӣ ва Ғуломхусайни Юсуфӣ) оид ба тарҷумаҳо (зиёда аз 20 адад), шарҳҳо (8 адад) ва чопи сангии “Куллиёт” (19 адад) ва “Бӯстон”-и Саъдӣ (33 адад) маълумот оварда шудааст (3, 351-406), аммо азбаски соли чопи он китобҳо ба нусхаҳои қадима, ки асли матлаби мост, дархур нестанд, аз зикри онҳо худдорӣ мекунем.

Дар шабакаи интернетӣ низ оид ба нусхаҳои хаттии осори Шайх Саъдӣ маълумоти зиёде оварда шудааст. Аз ҷумла, Муҳаммадризо Ҷошии Ҳошимӣ ибрози ақида менамояд, ки ганҷинаи нусхаҳои хаттии китобхонаи марказии Остони Қудси Разаӣ яке аз ғанитарину бузургтарин китобхонаҳои ҷаҳони ислом буда, дорои ҳудуди 300 ҷилд нусхаи хаттии арзишманд марбут ба осори Саъдии Шерозӣ аст, ки шомили “Куллиёт”-и Саъдӣ, яъне “Ғулистон”, “Бӯстон”, қасоид, ғазалиёт, мулҳақот, рубоӣёту маҷолис ба насру назм аст ва дар миёни онҳо ҷандин нусхаи “Куллиёт”-и Саъдӣ вучуд дорад, ки бисёр нафис аст. Ашъори шуарои бузурге ҳамчун Ҳофиз, Салмони Соваҷӣ, Сайфи Фарғонӣ, Ҳочуи Қирмонӣ, Авҳадӣ ва Убайди Зоконӣ низ, ки аз ашъори Саъдӣ истиқбол кардаанд, дар ин маҷмӯаи нусахи хаттӣ ҷой доранд (10). Мавсуф ба маъруфии муҳимтарину нафистарин нусхаҳои хаттии Саъдӣ ишора намуда, мефармояд: ““Куллиёт”-и Саъдӣ ба хатти Муҳаммад ибни Абдуллатифи Ақоқирӣ (аз шогирдони бовоситаи Саъдӣ) дар соли 766

хичрӣ дар Шероз китобат шуда, бо соли фавти шоир ҳудуди 70 сол фосила дорад ва аз қадимтарин нусхаҳои мавҷуд аст”(10). Ҳошимӣ вижагиҳои ин нусхаи арзишмандро, ки аз назари таърихӣ ва тазҳиби давраи Элҳонӣ бисёр нафис аст, баршуморида мегӯяд, ки: “Ин нусха дорои ду сарлавҳи катибамонанди музайян ва мурассаъ бо нақши тиранчу сартиранчи бозубандӣ дар заминаи лочвард, чадвалкашӣ ба зар ва камандкашӣ, ановин ба шангарфу лочвард ба насхи сичиллӣ дорои чилди тимочи қаҳваии зебост, ки ба хатти настаълиқи 25 сатрӣ, қоғазӣ нахӯдӣ, бо теъдоди авроқи 383 ва дар абъоди 14 дар 21 сантиметр дар қатъи вазирӣ китобат шудааст”(10).

Мавсуф ба ғайр аз нусхаи зикршуда боз аз якчанд нусахи арзишманди дигар иттилоъ додааст:

- “Куллиёт”-и Саъдӣ” (соли 1052) тавассути Муҳаммад Муини Шерозӣ ба хатти настаълиқи хуш китобат шудааст дар матну ҳошия ва матни 20-сатрӣ китобат, ки муаллиф чунин тавсиф мекунад: “... бо чор сарлавҳи муздавачи музаҳҳабу мурассаи пуркор тазйин шудааст”;

- ду нусхаи арзишманди дигар аз “Куллиёт”-и Саъдӣ: “Куллиёт”-и Саъдӣ бо 10 сарлавҳу панҷ катибаи музаҳҳабу мурассаъ ва “Куллиёт” ба хатти Абдулҳусайн Анҷавии Шерозӣ бо сарлавҳҳои мурассау музаҳҳаб;

- “Бӯстон”-и Саъдӣ дорои сарлавҳи муздавачи шарафдор дар сафҳаи нахуст ва ташъирсозӣ бо гулбарги тиллоӣ ба хатти настаълиқ, ки тавассути Абдулрашиди Дайламі аз хушнависони машҳури давраи Сафавӣ дар соли 920 китобат шудааст;

- нусхае аз “Бӯстон”-и Саъдӣ ба хатти Абдулғаффори Тафришӣ аз хушнависони давраи Қочор ва нусхае ба таърихи китобати соли 1049 қамарӣ ба хатти “Муҳаммад Алии Зарринқалам, ду нусхаи нафиси дигар аз “Бӯстон”, ки нусхаи охир эҳдои “Мақоми муаззами раҳбарӣ дар соли 1376 хичрӣ аст”.

Эҳсони Шукруллоҳӣ изҳор медорад, ки ҳудуди 850 нусха дар китобхонаи “Баҳши хаттии созмон” ҳифозат мешавад ва ин осор ба чанд даста тақсим мешаванд:

- дастаи нахуст нусхаҳои комили “Куллиёт”-и Саъдӣ ҳастанд, ки шомили тамоми осори вай дар як мучаллад аст;

- дастае дигар бахшҳое аз осори Саъдӣ назари “Бӯстон”, “Гулистон” ва ғазалиётро ташкил медиҳад, ки ба сурати ҷудогонаанд;

- бахше дигар гулчине аз осори вай аст, ки дар ихтиёри китобхонаи нусахи хаттӣ аст, ки барои мисол гулчини “Бӯстон” ё “Гулистон”.

Шукруллоҳӣ баён медорад, ки қадимтарин нусхае, ки дар маҷмуа ниғаҳдорӣ мешавад, “Куллиёт”-и Саъдӣ аст, ки дар Шероз ва 80 сол баъд аз даргузашти Саъдӣ китобат шуда, ҷузъи ганҷинаҳои китобхонаи миллӣ аст, аммо маълумоти дигаре дар бораи ин нусха оварда нашудааст. Мавсуф баён медорад, ки охири асаре, ки ба маҷмуаи хаттӣ созмон омада ва ҳанӯз сабт нашудааст, як маҷмуае аз сиёҳмашқҳое, ки дар бисёре аз онҳо ашъори Саъдӣ истифода шуда ва марбут ба Маликулкаломи Курдистонӣ (аз хушнависонест, ки ба хатти суле, насх, шикастаи настаълиқ мусаллат буда), пас аз қарни ҳаштум, яъне қарни баъд аз вафоти Саъдӣ то даврони муосир осореро дар худ ҷой додааст(10).

Муҳаммадалии Фуруғӣ ҳини тасҳеҳи “Бӯстон” беш аз 12 нусхаи хаттиро зерӣ даст дошта, аз онҳо се нусхаро нисбатан комилу арзишманд медонад, ки ин нусхаҳо бо чунин тартибанд:

- 1- нусхаи лорд Greenaway ба соли 720 хичрӣ-қамарӣ;
- 2- “Куллиёт”-и мутааллиқ ба Муҳаммад Ҳусайн Лукмони Адҳам, ки мутаазаммини қисмате аз ғазалиёт ва тақрибан ду сулси “Бӯстон” аст, замони китобат 718 хичрӣ;
- 3- нусхаи китобхонаи Ҳинди Англия ба соли 728 хичрӣ, ки “Бӯстон”-и он комил аст.

Оид ба нусхаи мутааллиқ ба лорд Greenaway чунин маълумот оварда шудааст, ки он дар музейи Англия аксбардорӣ шуда, таърихи китобаташ соли **720 хичрист** ва ба хатти насхи хоно навишта шудааст... (8, 202)

Инчунин дар мавриди нусхаи дигар, яъне ки мутаазаммини қисмате аз ғазалиёт ва тақрибан ду сулси “Бўстон” аст, чунин оварда: “Ин нусха дар **рамазони 718** ба хатти насх китобат шуда ва котиб дар поёни “Тайибот” тасреҳ карда, ки аз рӯи нусхаи аслии хаттии Шайх Саъдӣ истинсоҳ намуда ва ҳарчанд иштибоҳоти китобатии он бештар аз нусхаи Лондон аст, чун қадимтарин нусхаест, ки мо бад-он дастрасӣ ёфтаему котиби он яқинан замони Шайхи аҷалро дарк кардааст. Дар он миқдор аз “Куллиёт”, ки шомил аст, арзишу эътиборе басазо дорад (8, 202).

Як нусхаи дигари бозътимод, ки дар китоби мазкур таъриф гардидааст, нусхаи китобхонаи Ҳинди Англия мебошад, ки дар Лондон аксбардорӣ шуда ва таърихи китобати он **728 хичрист**, авроқи “Бўстон”-и он тамом ва эътибори он низ мавриди таваҷҷуҳ аст (8, 202). Дар китоби мазкур чунин ақидае зикр ёфтааст, ки гӯё Шайхи аҷалл “Бўстон”-ро суруда, ханӯз дар даврони дар ҳаёт буданаш нусхахоеро, ки интишор ёфта буданд, худ таҷдиди назар фармудааст ва баъзе ашъору калимотро тағйиру табдил додааст. Нусхасое, ки пас аз таҷдиди назари Шайхи бузургвор интишор ёфтаанд, нусхаи **лорд Greenaway ва нусхаи Лукмони Адҳам** - намоёндаи ин ду таҳрири “Бўстон” метавонанд буд ва эҳтимол нусхаҳои дигар бо яке аз ин ду нусха мувофиқат доранд (8, 203-204).

Аз гуфтаҳои боло ба хулоса омадан мумкин аст, ки Муҳаммадали Фурӯғӣ бештар ду нусхаро, яъне нусхаи лорд Greenaway (720 хичрӣ) ва нусхаи Лукмони Адҳам (718 хичрӣ)-ро нусхаҳои қадимтарину муътабар донистааст, аммо дар мавриди қадима ва ҳам комил будани нусах метавон нусхаи Greenaway ва нусхаи китобхонаи “Ҳинд”-и Англия (соли таълиф 728 хичрӣ) -ро ном бурд.

Ғуломҳусайни Юсуфӣ дар кутубу навиштаҳояш бештар маълумоти мушаххасу асоснокро оварда, ба тариқи муъҷаз ибрази ақида менамояд. Аз маълумоти бахши муқаддимаи китоби “Тасҳеҳ ва тавзеҳи “Бўстон”-и Саъдӣ” бармеояд, ки мавсуф аз нусхасое, ки таърихи таҳрирашон ба солҳои 664, 683, 691 рост меояд, низ истифода намудааст, аммо он нусхаҳо комилу бозътимод набудаанд. Аз ин лиҳоз, ӯ ду нусхаро нусхаи асос ва комил қарор додааст, ки яке нусхаи хаттии “Куллиёт”-и Саъдӣ, мутааллиқ ба Greenaway, ки таҳрири ин нусха моҳи сафари соли **720 хичрӣ** аст ва дигаре нусхаи хаттии “Куллиёт”-и Саъдӣ, ки таърихи таҳрираш аввали **раҷаби 728 хичрӣ** мебошад.

Агар Муҳаммадали Фурӯғӣ аввал нусхаи Greenaway -ю сонӣ нусхаи Лукмони Адҳам ва нусхаи китобхонаи Ҳинди Англияро нусхаҳои қадима шуморида бошад, Ғуломҳусайни Юсуфӣ аввалан нусхаи Greenaway, баъдан нусхаи китобхонаи Ҳинди Англияро ҳамчун нусхаи қадимаю асос медонад. Бояд тазаққур дод, ки шояд сабаби нусхаи Лукмони Адҳамро мавриди истифода қарор надодани Юсуфӣ он бошад, ки нусхаи мазкур танҳо ду сулси “Бўстон”-ро фарогир асту тамом.

Эраҷ Афшор (муаллифи мақолаи “Баҳше муқаддимоӣ дар боби тарҳи китобшиносии Саъдӣ ва Ҳофиз”) ҳарчанд аз нусхаи хаттии мутааллиқ ба соли 766 хичрӣ, ба хатти Муҳаммад Абдуллатиф Ақоқирӣ истифода намудааст, қайд менамояд, ки “Куллиёт”-е ба хатти китобати нимаи аввали қарни ҳаштуми хичрӣ, ки дар китобхонаи вақфӣ шаҳсе ба номи **Bodemere** дар шаҳри **Женева** (шояд ишораест ба нусхаи Greenaway, зеро чунин маълумот дар китоби Ғуломҳусайни Юсуфӣ ҳаст) мавҷуд аст (9,13).

Ҳарчанд доктор Ҷовид (муаллифи мақолаи “Як нусхаи куҳан аз “Куллиёт”-и Саъдӣ”) яке аз нусхаҳоро, ки сию панҷ сол пас аз вафоти Шайх навишта шудааст (таваассути Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Маҳмуд ибни Абӯбакр ба хатти рӯшану зебо байни сулсу насх таҳрир ёфтааст...), яке аз қадимтарин нусхаи “Куллиёт”-и мавҷуди Шайх дар

чаҳон меҳисобад, бо муқоисаи дигар нусхаҳо (аз ҷумла нусхаи Greenaway, нусхаи китобхонаи Ҳинди Англия ва ғ.) маълум гардид, ки нусхаи мазкур тахмин 6-12 сол пас аз онҳо таълиф гардидааст. Зеро агар соли вафоти Шайх Саъдӣ тақрибан солҳои 691-696 ҳиҷрӣ бошад (2, муқаддима), пас соли таълифи нусхаи мазкур тақрибан ба солҳои 726-731 рост меояд, аммо бо вучуди ин, нусхаи мазкурро низ метавон яке аз нусхаҳои қадимтарин ҳисобид, зеро соҳиби мақола дар навиштаҳояш далелҳои зиёдеро барои исботи фикри хеш овардааст (4, 46-50).

Аз баҳсҳои ҷавоб метавон ба ин натиҷа расид, ки аксари олимону адабпажӯхон нусхаи Greenaway (720 ҳиҷрӣ), нусхаи Лукмони Адҳам (718 ҳиҷрӣ), нусхаи китобхонаи Ҳинди Англия (728 ҳиҷрӣ), нусхаи Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Маҳмуд ибни Абӯбакр (726 ҳиҷрӣ - пас аз сию панҷ соли вафоти Шайх Саъдӣ), нусхаи Муҳаммад Абдуллатифи Ақоқирӣ (766 ҳиҷрӣ) ва ҷанде дигарро ҳамчун нусхаи қадимаю бозғаймод шуморидаанд. Аз рӯи ҳисоби солшуморӣ метавон нусхаи Лукмони Адҳамро нусхаи қадимтарин шуморид, аммо нусхаи мазкур ҷунонки зикр гардид ноқомил аст ва танҳо ду сулси “Бӯстон”-ро дорост. Аз ин нуқтаи назар, нусхаи Greenaway -ро метавонем нусхаи нисбатан қомилтар ва қадимтарини “Бӯстон”-и Саъдӣ ҳисобем, ки Муҳаммадалии Фурӯғӣ ва Ғуломҳусайни Юсуфӣ онро ҳамчун нусхаи асос ва бозғаймод дар наشري осори суҳанвар истифода кардаанд.

Аз ин нигоҳ, таҳиягарон ва матншиносони “Бӯстон”-и Саъдиё зарур аст, ки ҳини наشري илмию интиқодии асар дар баробари нусхаҳои қадим наشري Муҳаммадалии Фурӯғӣ ва Ғуломҳусайни Юсуфиро ба эътибор бигиранд.

ПАЙНАВИШТ:

1. *Амирхезӣ, Исмоил. Саъдинома ё Бӯстон / Амирхезӣ, Исмоил. – Теҳрон: Саодат, 1317.- 205 с.*
2. *Бӯстон /Баҳоуддини Хуррамошоҳӣ. Тарҷумони матни англисӣ Ҷ.М. Викнс, устоди донишгоҳи Торонтои Канада. - Теҳрон: Сипеҳр, 1364. – 443 с.*
3. *Массе, Ҳенри. /Таҳқиқ дар бораи Саъдӣ, тарҷумаи Муҳаммад Ҳасанмаҳдун Ардабили ва Ғуломҳусайни Юсуфӣ / Массе, Ҳенри. – Теҳрон, Тӯс, 1369. – 448 с.*
4. *Растагор, Мансур. /Кунгураи ҷаҳони Саъдӣ ва Ҳофизи Шероз / Растагор, Мансур. - Чопхонаи Донишгоҳи паҳлавӣ, 1357. – 453 с.*
5. *Саъдӣ. Бӯстон /Гузинаи суҳани порсӣ. – Хатиби Раҳбар, 1383. - 112 с.*
6. *Саъдӣ. Куллийёт /Тасҳеҳи Муҳаммадалии Фурӯғӣ. -Теҳрон чопхонаи Барӯҳим. – 1289 с.*
7. *Шерозӣ, Саъдӣ. Куллийёт/ бо муқаддимаи Аббос Иқболи Оштинӣ, Муҳаммад Ҷаъфарӣ Мансур – Асадуллоҳ Хусайнзода. - Адаб, 1317. – 1028 с.*
8. *Шерозӣ, Саъдӣ /Маҷмӯаи осор, Бӯстон/ Аз рӯи нусхаи Муҳаммадалии Фурӯғӣ, чопи дувум. – Теҳрон: Қуқнус, 1366. - 532 с.*
9. *Шерозӣ, Саъдӣ. Бӯстон /Тавзеҳ ва тасҳеҳи Ғуломҳусайни Юсуфӣ. – Теҳрон: Хоразмӣ, 1372. – 620 с.*
10. <https://www.ibna.ir> > naghli (таърихи дастрасӣ 07.01.2021).

Reference Literature:

1. **Amirhezi, Ismoil.** Saadinoma az Buston. – Tehran: Bliss, 1317 hijra. – 205 pp.
2. **Buston// Bahouddini Hurramshokhi.** Translation of the English text by Dj. M. Vikns, Toronto University Master (Canada). Tehran: Tirmament. 1364 hijra. – 443 pp.
3. **Masse, Henry.** Analysis of Saadi’s poetry and translation by Mukhammad Hasanmahdun Ardabili and Gulomhusayn Yusufi. – Tehran: Birch. 1369 hijra. – 448 pp.

-
4. **Rastagor, Mansur.** // *Merlon World by Saadi and Hofiz Sheroz. Printing-House of Pakhlavi University.* 1357 hijra. – 453 pp.
 5. **Saadi.** *Buston// Selected Poetry Production. Compilation by Khatib Rahbar.* 1383 hijra. – 112 pp.
 6. **Saadi.** *Compositions// Corrections by Mukhammadali Furughi.* – Tehran: Baruhim printing-house. – 1289 pp.
 7. **Sherozi, Saadi.** *Compositions// Preface: Abbos Ikbol Oshtiyoni, Mukhammad Djafari Mansur, Asadullokh Husaynzoda. Education.* 1317 hijra. – 1028 pp.
 8. **Sherozi, Saadi.** *Collection of Compositions. Buston// Corrections by Mukhammadali Furughi designed on the premise of the authentic copy. The second edition.* – Tehran: **Khukhus.** 1366 hijra. – 532 pp.
 9. **Sherozi, Saadi.** *Buston// Commentaries and Corrections by Gulomhusayn Yusufi.* – Tehran: *Native of Khorezm.* 1372 hijra. – 620 pp.
 10. <https://www.ibna.iz> (availability date: 07.01.2021)

5.9.6 Языки народов зарубежных стран (иранские языки)

5.9.6 (10 02 22) Забонҳои халқҳои мамоліки хориҷӣ (забонҳои эронӣ)

5.9.6 Languages of the Peoples of Foreign Countries (Iranian Languages)

УДК811.21

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-102-111

**МУХТАСАРЕ АЗ ХУСУСИ САЙРИ
ТАЪРИХИИ ВОЖАИ «КИ»**

Қўрғонов Зоҳид Дехқонович, номзади
илмҳои филология, дотсенти кафедраи
забони тоҷикии МДТ – и «Донишгоҳи
давлатии Хуҷанд ба номи академик
Б.Ғафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ
СОЮЗА «КИ»**

Кургонов Зоҳид Дехқонович, канд. филол.
наук, доцент кафедры таджикского языка
ГОУ “ХГУ им. академика Б.Гафурова
(Таджикистан, Худжанд)

**ON HISTORIC EVOLUTION OF THE
CONJUNCTION "KI"**

Kurgonov Zokhid Dehqonovich, candidate of
philological sciences, Associate Professor of the
Tajik language department under Khujand State
University named after academician B.Gafurov
(Tajikistan, Khujand), **E-MAIL:**
Suhanvar1983@mail.ru.

Калидвожаҳо: таърихи забони тоҷикии форсӣ, пайвандак, таҳаввули забон, унсурҳои ёвари сервазифа, коркардҳои пайвандаки тобеъкунандаи «ки», осори аҳди бостон, давраи миёна ва давраи нав

Рӯйкарди вижагӣҳои пайвандаки тобеъкунандаи «ки», ки то имрӯз сайри таҳаввули тулониеро пушти сар кардааст, баррасӣ шудааст. Забониносон танҳо бо ишораи як вазифаи маъмули он – тобеъ кардани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла маҳдуд монда, аз хусуси вазифаҳои дигари ин унсурӣ ёвари сервазифа хомӯширо ихтиёр кардаанд. Аз ин рӯ, дар мақола қўиши шудааст, то исбот шавад пайвандаки мавриди назар дар забони тоҷикӣ, ба ҷуз ин вазифаи маъмул, вазифаҳои дигари зиёде дорад. Мухимтарин ва маъмултарини он ҳамчун пайвандак (ки), ҷонишини саволӣ (кӣ) ва ҳиссаҷа (-ки) истифода шуданиш мебошад, ки дар мақола бо овардани шохид аз осори аҳди бостон, давраи миёна ва нав асоснок карда шудааст. Таъкид мегардад, ки дар давраи бостон пайвандаки «ки» суратҳои гуногун дошта, дар давраи миёна қисман гунаҳои ба ҳамдигар мушобеҳ (*kē*) – ро касб кардааст. Ҳамчунин муайян карда шудааст, ки сарчашмаи пайдоиши пайвандаки «ки» муштақ аз ҷонишини саволи *kē* буда, минбаъд доираи пайвандакҳои ҳаммаънояшро танг кардааст.

Ключевые слова: история персидско-таджикского языка, союз, эволюция языка, многофункциональные вспомогательные элементы, функции подчинительного союза «ки», памятники древнеперсидского, среднеперсидского и новоперсидского языков

Анализируется историческая эволюция подчинительного союза «ки». Подчеркивается, что современные языковеды обычно указывают на самую распространенную функцию этого союза – подчинение придаточного предложения главному, не затрагивая другие функции данного многофункционального

вспомогательного элемента. Предпринята попытка доказать, что указанный союз в таджикском языке выполнял и другие функции. С приведением многочисленных убедительных примеров из древнеперсидского, среднеперсидского и новоперсидского языков доказывается, что союз **ки** выполнял функции союза (ки), вопросительного местоимения (кӣ) и частицы (-ки). Отмечается, что в древний период союз «ки» имел различные формы и в средний период развития таджикско-персидского языка приобрел форму «**кē**». Установлено, что рассматриваемый союз является производным от вопросительного местоимения **кē** и в процессе дальнейшего развития языка вытеснил синонимические союзы.

Key words: history of the Tajik-Persian language, conjunction, language evolution poly functional auxiliary elements, functions of subordinate conjunction "**ki**", monuments of Old, Middle and New Persian languages

The article presents an analysis of the historic evolution of the subordinate conjunction "**ki**". It is underscored that modern linguists usually point to the mostly spread function of this conjunction - that of subordination to the main sentence without touching upon other functions of the given polyfunctional auxiliary element. The author makes an endeavour to prove that the conjunction in question performed other functions in the Tajik language as well. Adducing numerous convincing examples From Old Middle and New Persian languages it is proved that the conjunction "**ku**" performed the functions of conjunction (**ku**), interrogative pronoun (**ки**) and (**ки**) had different forms and in the Middle period of the development of the Persian-Tajik language it acquired the form "**ke**". It is established that the conjunction in question is a derivative from the interrogative pronoun "**ke**" which superseded synonymical conjunctions in the process of a further evolution of the language.

Забоншиносон оид ба тобишҳои маъноӣ ва вазифаҳои грамматикӣ пайвандаки «ки» изҳори назар карда, андешаҳои ҳешро дар мақолаву рисолаҳои ҷудогона мунташир кардаанд. Мушоҳидаи чунин таҳқиқот аз он гувоҳӣ медиҳад, ки муҳаққиқон бештар доир ба вижагиҳои пайвандаки тазаккурёфта таваҷҷуҳ карда, танҳо бо ишораи як вазифаи маъмули он – тобеъ кардани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла маҳдуд монда, аз хусуси вазифаҳои дигараш ҳомӯширо ихтиёр кардаанд. Лозим ба ёдоварист, ки пайвандаки мавриди назар дар забони тоҷикӣ вазифаҳои зиёде дорад. Муҳимтарин ва маъмултарини он ҳамчун пайвандак (ки), ҷонишини саволи (кӣ) ва ҳиссаҷа (-ки) истифода шуданаш мебошад, ки дар дастурҳои забони тоҷикӣ қайд гардидааст. Ин ҷо меҳоме ба суратҳои пешина ва вазифаҳои таърихӣ ин пайвандак таваҷҷуҳ карда бошем, то ин ки муайян карда шавад маншаи гунаҳои мухталифи ин унсур ба истилоҳ ёвар қадом аст, ё ба таври дигар, қадом вазифаи ин унсур муқаддамтар аз мувозиҳои дигараш мебошад. Дар оғози ташаккули давраи нави забони тоҷикӣ суратҳои гуногуни вожаи мазкур ба ҳатти арабиасоси форсӣ, ки собиқаи ҳазорсола дорад, ҳамгун (۴۵) забт мешуд. Муҳаққиқи шинохта П. Н. Хонларӣ дар робита ба ин масъала чунин гуфтааст: «Ба ин маънӣ, ки дар як нусхаи куҳан ҳама ҷо сурати воҳидеро барои нишон додани ҳар се калима (kē, kū ва ka – Қ.З) ба қор бурдаанд ва ҷои дигар сурати воҳиди дигарро» [13, с. 406].

Ҳарчанд ин унсур дорони сурати ягонаи навишторӣ аст, аммо мушоҳидаи сангнавиштаҳои аҳди бостон ва осори давраи миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки он дар ин сарчашмаҳо ба гунаҳои мухталиф забт шудааст. Дучоршавии он ба гунаҳои **hya**, **yō**, **tya** ва **ka** дар заминаи маводи аҳди бостон чунин андешаро боз ҳам қотеъ мекунад. Профессор Д. Саймиддинов зимни баррасии пайвандакҳои тобеъкунандаи форсии бостон чунин мегӯяд: «Пайвандакҳои тобеъкунанда дар форсии бостон мисли

забони авестой аз чонишинҳои нисбӣ бо анҷомаҳои ҳолатҳо аз ин чонишинҳо шакл гирифтаанд, ки тартиби онҳо чунин аст: *hy* - < *ha-* *ya*, *ty* < *ta-* *taya*, яъне асоси чонишинҳо бо иловаи асоси дигари чонишин *ya-*: *ha+ya* > *haya*, *ta+ya* > *taya*, аммо дар имлои хати меҳӣ: *hya*, *tya*» [9, с. 73]. Муҳаққиқи мазкур пас аз мушаххас кардани маншаи зуҳури пайвандакҳои тобеъкунанда, ки муштақ аз чонишинҳо будани он маълум гардид, ду тарзи навишти пайвандаки «ки» - ро овардааст: «**hya** (=ha+ya) «ки»: *atar imā dahyāva martiya hya āgariya āha avam ubartam* «Дар ин кишварҳо марде, ки вафодор буд, ўро хуб навохтам»... **tya** (=ta+ya) «ки»: *kārahya naiy azdā adava tyā Bardiya avaçata* «Мардум огоҳ набуд, ки Бардия кушта шуда» [9, с. 73]. Аз овонависӣ ва ҳарфнависии катибаҳои аҳди бостон, ки аз чониби муҳаққиқ сурат гирифтааст, маълум мегардад, ки дар айнӣ як ҷумла ду тарзи баёни ин пайвандак ба назар мерасад:

«4. *ya napā. θātiy Ariyāramna puça Naxāmanišah-*

5. *iyam dahyāuš Pārsā* **tya** (таъкид аз мост – Қ. 3.) *adam dārayā –*

6. *miy* **hya** (таъкид аз мост – Қ. 3.) *uvaspā umartiyā manā бага...* (Шоҳ Ариямна гӯяд: «Ин кишвари Порс, ки ман дорам, ки (дорои) аспони хуб ва мардони хуб (аст), Худои...» [9, с. 83].

Профессор Ҳ.Виллемс илова бар ин тарзҳои навишти пайвандак, гунаи **yō**, **tyat** ва **kā** – ро овардааст. Ў низ ба вазифаи пайвандаки «ки» истифода шудани унсуре **hya** – ро пуштибонӣ мекунад: «*baga vazrka Ahuramazdā hya imām būmīm adā*/Ахурамаздо Худойи бузург (аст), касе ки ин сарзаминро офарид» (17, с. 35). Ниҳоят, унсуре **hya** ба сурати **t** ба давраи миёна расида, минбаъд дар давраи нав он ҳамчун бандаки изофӣ мавриди истифода қарор гирифт. Дар мисоли дуюм ин пайвандак ба гунаи **yō** пас аз чонишини **azəm** омадааст: «*āat hē mraom azəm yō ahurō mazdā*/Он гоҳ ўро гуфтам: Ман, ки Ахурамаздо (ам) [17, с. 359]. Дар далели дигар пайвандаки тобеъкунандаи «ки» ба шакли **tyat** (профессор Д.Саймиддинов бидуни **t** забт кардааст) омадааст: «*mātyatmām xšnāsāti tyat adam bardyah paid ahmi*/Мабодо маро бишносад, ки ман бардия нестам [17, с. 358]. Чунин тарзи навишти пайвандаки мавриди таҳлил ба давраҳои минбаъдаи забон нарасидааст.

Муҳаққиқи таърихи забон М.Абулқосимӣ ҳангоми шарҳи грамматикӣ аносири **yō** ва **yat** чунин гуфтааст: «**yō** – ҳолати фоилии муфради музаккар аст аз **ya**: ки. Муодили ин калима дар форсии бостон **hya** аст. «Касраи изофа» - и форсӣ бозмондаи **hya**, **ya** аст... **yat** мавсул аст ба маънии «ки»» [1, с. 49].

Бояд гуфт, ки пайвандаки «ки» дар катибаҳои форсии бостон дар шаклгирӣ пайвандакҳои дигари тобеъкунанда нақши боризе дорад. Масалан, аксари ҷумлаҳои пайрави замон, макон ва монандии аҳди форсии бостон бештар бо ин пайвандак ба гунаи «*yātā* < *yā+tā* «то ин ки; ҳангоме ки; мисли он ки», *yāθā* < *yā+θā* (*θā* < *thā*) «ҳамчунон ки; он гоҳ ки; чун; ҳангоме ки; мисли он ки», *yaniy* < *ya+niy* «чое ки» [9, с. 73] сохта шудаанд. Мушоҳида мешавад, ки дар давраи баъдии инкишофи забон бо сабаби таҳаввули сохтори забон ҷои тамоми ин пайвандакхоро таркибхое гирифтааст, ки кулли онҳо бо «ки» ташаккул ёфтаанд.

Дар давраи бостон «кӣ» - и саволӣ комилан аз пайвандак ва ҳиссаҳои ҳамгунаш фарқ мекард. Пурсишҷонишини «кӣ» дар забони авестой ба сурати **ka** (дар шаклҳои сарфии гуногун) ба қор рафтааст. Лозим ба тавзеҳ аст, ки чонишини саволии «кӣ» дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳосили таҳаввули ҳамин сурат аст. Мушоҳидаи осори даврони мавриди таҳлил аз он шаҳодат медиҳад, ки вожа унсур бештар дар оғози ҷумлаҳо меомад: *kahmāi mā θawarōždūm? kā ma tašat?* (Барои кӣ маро офаридед? Кӣ маро офарид- 6, с. 93). Забоншинос М. Абулқосимӣ ҳангоми овонависӣ, ҳарфнависӣ ва тарҷумаи бахше аз

«Вандидод» бар он таъкид мекунад, ки «kahmāi – ҳолати мафъул ило муфради музаккар аст аз ка: кӣ» [1, с. 48].

Аз шарҳи мухтасари сангнавиштаҳои аҳди бостон мулоҳиза мегардад, ки унсури «ки» дар гузаштаи дур дорои шаклҳои мухталифе буда, барои ифодаи мафҳумҳои гуногун мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ин унсури сервазифа дар давраи миёна низ ба мисли аҳди бостон барои ифодаи мафҳуми гуногун омадааст. Бино ба андешаи профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) «дар матнҳои порсии миёна нисбат ба забони порсии қадим ҷумлаҳои мураккаб мавқеи калон доранд» [14, қ. 2, с. 73]. Як назари иҷмолий ба осори бозмондаи ин ду давр қотеияти ин андешаро собит хоҳад кард. Нақши пайвандаки «ки» дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби давраи миёна ҳамгун набуда, он бо ҷумлаҳои пайрави гуногун омадааст. Дар баробари ин вожаи мавриди таҳлил барои ҳар як ҷумлаи пайрав суратҳои хоссаи худро дошт, ки бештар бо ҳамон шакл истифода мегардид. Дар давраи миёна ҷумлаҳои пайрави мубтадо, ҳабар, муайянкунанда, ҳол ва ғ. бо нишонаҳои мухталиф ба қор мерафтанд. Масалан, ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо сарҷумла бештар бо унсурҳои *ī* (ки), *kē* (кӣ) ва *čē* (чӣ) алоқаманд мешуд. Пайвандакҳо дар забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ пас аз исмҳо бо фосила *ē* бе фосила меомаданд. Бояд гуфт, ки дар ҳар ду ҳолат онҳо ба калимаи пеш аз худ омада марбутанд: *u-m dīd draxt-ē kē* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *haft azg padīš būd*/Дарахте дидам, ки ҳафт шоха дошт (6, с. 53). Чунин навъи ҷумлаҳоро дар матни «Корномаи Ардашери Бобакон», ки аз ҷониби муҳаққиқи рус О. М. Чунакова таҳия шудааст, метавон мушоҳида кард: *U-š pad frahang ī* (таъкид аз мост – Қ. 3.) - *š ast <ī> bar (ud) pādāšn framāyēm* [4, с. 40] / И мы его вознаградим за то образование, которое у него есть [4, с. 67]. Тарҷумаи ин ҷумла аз ҷониби профессор Д. Саймиддинов, ки ў низ матни «Корнома...» - ро омода кардааст, ба гунаи зайл сурат гирифтааст: «... ўро ба фарҳанге, ки ҳасташ, подош фармоем» [8, с. 27].

Профессор А. Ҳасанзода низ аз хусуси ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ин давр андешаронӣ карда чунин гуфтааст: «Ҷумлаҳои мураккаби тобеи ин давра чун забони ҳозира дорои типҳои гуногуни ҷумлаи пайрав (замон, макон, сабаб, мақсад, шарт, муайянкунанда) буданд, ки ҳар кадоме воситаҳои вижаи алоқаро доштанд. Вале аз ҳама бештар дар матнҳои ин давра ҷумлаи мураккаби тобее ривоч гирифтааст, ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда дорад. Ин ҷумлаи пайрав аъзоҳои гуногуни сарҷумларо, ки бо исми ифода гардидаанд, шарҳ дода, ҳамеша баъди аъзои эзоҳдиҳандааш ҷой мегирад» [14, қ. 2, с. 73]. Ҳамин тариқ, маълум мегардад, ки пайвандаки «ки» дар ташаккули ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба суратҳои *kē* ва *ī* меомадааст.

Мушоҳидаи матни «Корномаи Ардашери Бобакон» (таҳияи О. М. Чунакова) аз он гувоҳӣ медиҳад, ки пайвандаки «ки» дар ташаккули ҷумлаи пайрави ҳабар ба сурати *kū* омадааст: *pursīd kū* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *ēn zanišn kē kard?* [4, с. 41] / спросили: «Кто так пустил стрелу (выстрелил)?» [4, с. 68]. Тарҷумааш: Пурсид, ки «Ин заниш (зарба) кӣ кард?». Дар нусхаи профессор Д. Саймиддинов ин ҷумла ба гунаи зайл забт шудааст: «Пурсиданд, ки инро кӣ кард» [8, с. 27]. Мисоли дигар: *Ardaxšīr guft kū* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *čē hamē gowēh?* [4, с. 58] / Ардашир сказал: «Что ты говоришь?» (4, с. 80). Тарҷумааш: Ардашер гуфт, ки «Чӣ ҳаме гӯйӣ?». Аз ҷониби профессор Д. Саймиддинов ин ҷумла чунин хонда шудааст: «Ардашер гуфт, ки чаро чунин гӯйӣ» [8, с. 42]. Далели зерин низ моро итминон мебахшад, ки пайвандаки мавриди таҳлил дар давраи миёна барои ташаккули ҷумлаи пайрави ҳабар бештар ба гунаи фавқ забт шудааст: *rāst gōw kū* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *tō az frazandān ī kē hēh?* [4, с. 61] / «Скажи правду, ты чья дочь?» [4, с. 82]. Тарҷумааш: «рост бигӯй, ки ту аз фарзандони кӣ ҳастӣ?» [8, с. 44-45]. Чунонки аз маводи таҳлилшуда бармеояд, сарҷумлаи ин навъи ҷумлаҳо аз ду калима беш набуда, имкон дорад

аз як калима низ иборат бошад. Илова бар ин, ба назари мо, корбурди чунин шеваи баён имрӯз дар ғуишҳо мустаъмал буда, дар шакли меъёрии забони тоҷикӣ доираи истеъмоли маҳдуд дорад.

Муҳаққиқи шинохта М. Баҳор ҳини муайян кардани вачҳи тасмияи унсури «кӯ» таъкид мекунад, ки «... кофи иллат, ки онро «ки» - и баёния гӯянд ва онро «ку» нависанд ва хузвориши «айғ» будааст ва ҳанӯз дар забони мардуми Исфаҳон «ку» мутадовил аст ва дар забони дарӣ низ зоҳиран ин лаҳча то қарни шашум (XII – и мелодӣ – Қ. 3.) ба нудрат қорӣ буда» [3, с. 241]. Муҳаққиқи мазкур барои тасдиқи андешааш мисолеро аз «Тазкират – ул – авлиё» оварда (Илоҳӣ, агар маро чизе диҳӣ, чунон деҳ, ки... бар лаби ҳеч кас аз ту нагашта бувад, **ку** ман бозмондаи ҳеч кас натавонам хӯрд – 3, с. 241), таъкид мекунад, ки «Як навбати дигар низ бад – ин лаҳҷаи «ку» дар ҳамон китоб («Тазкират – ул – авлиё». - Қ. 3.) ба назар расид... ва ҷуз дар ин китоб «ку» ба маънии «ки» ба назар наёмад» [3, с. 241].

Ҷумлаи ба ҳайси далел овардаи М. Баҳор дар нусхаи кириллии «Тазкират – ул – авлиё», ки аз ҷониби адабиётшинос М. Окилова бар асоси нусхаи Абдулмуҳаммади Рӯҳбахшон сурат гирифтааст, ба гунаи зайл омадааст: «Илоҳо! Агар маро чизе диҳӣ, чунон деҳ, ки аз гоҳи Одам то ба қиёмат бар лаби ҳеч кас аз ту нагашта буд, ки ман бозмондаи ҳеч кас натавонам хӯрд» [2, с. 506]. Пас маълум мешавад, ки дар ин нусха пайвандаки «ки» ба гунаи маъмулӣ забт шудааст. Истифодаи дуҷуми пайвандаки «ки» - ро, ки ба сурати «ку» М. Баҳор дар ин китоб мушоҳида карда, мисолашро наовардааст, мо аз нусхаи кириллии ин асар дарёфт кардем: «Ва гуфт: «Нигар, то аз баҳри ӯ бо ҳеч офарида хусумат накуни, ки он гоҳ даъво карда бошӣ, **ку** (таъкид аз мост – Қ.3.) ту он туй ва ту он худ нестӣ» [2, с. 489]. Дар маҷмӯъ, ин пайвандак дар китоби мавриди назар як (нусхаи зердасти мо) ё ду (нусхаи ҷопи Лейден, ки устод М. Баҳор мустафид шудааст) маротиба ба гунаи «ку» истифода шудааст, ки ин далел қотеияти андешаи устод М. Баҳорро қувват мебахшад.

Дар забони тоҷикӣ низ оморфемаи ин унсур, яъне «ку» имрӯз дар гардиш қарор дорад. Аммо он гунаи дигари пайвандаки «ки» набуда, аз ҷониби муҳаққиқон ҳамчун ҳиссаҷа забт шудааст. Масалан, оид ба маъно ва вазифаҳои ин ҳиссаҷа забоншинос А.Халилов чунин андеша дорад: «Ҳиссаҷаи «- ку» яке аз унсурҳои ёридиҳандаи ҳоси забони тоҷикӣ буда, шакли кӯтоҳшудаи ҷонишини саволии «кучо» мебошад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳиссаҷаи – **ку** – **кучо**, дар **кучо**, **канӣ** маънидод шудааст. Дар айни ҳол «- ку» (ба маънои кучо? ва канӣ?) дар шеваҳои тоҷикони районҳои ҷанубии Тоҷикистон низ қарор фармуда мешавад. «-Ку» ба мурури замон тобишҳои маъноии гуногуне пайдо карда, бештар дар забони гуфтугӯӣ, ҳамчун ҳиссаҷаи эмотсионалӣ истифода мешавад» [12, с. 84 – 85].

Муруре ба осори бозмондаи давраи миёна, хосса матни «Қорномаи Ардашери Бобакон» аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҷумлаи пайравӣ замон бештар бо пайвандаки **ка** ташаккул ёфтааст. Бояд гуфт, ки ин сурати дигаре аз пайвандаки «ки» мебошад: Rōz-ē **ka** (таъкид аз мост – Қ. 3.) Ardaxšīr pad stōrgāh nišast ud tanbūr zad ud srudwāzīg ud hurrāmīh kard ōy Ardaxšīr dīd ud pad-iš niyazān būd [4, с. 42]./ Однажды, когда Ардашир сидел в конюшне» играл на тамбуре, пел и веселился, она увидела Ардашира, влюбилась в него [4, с. 69]. Тарҷумааш: «Чун рӯзе Ардашер ба сутургоҳ нишаста танбӯр мезад ва сурудхониву хурраи мекард, ӯ Ардашерро дида шефта гашт» [8, с. 28]. Аз рӯи маводи фактологӣ зерин даст ин нукта мусаллам мегардад, ки дар ин навъи ҷумлаҳо пайвандаки мавриди назар бештар ҳамроҳи калимаҳои ифодакунандаи замон вақт (зарфи замон) омадааст: Paywastag hamē pad šab ka Ardawān (ī) be šudag baxt bē xuft ān kanīzag pad nihān ō nazdīkīh ī Ardaxšīr šud ud tā nazd bām abāg Ardaxšīr būd ud pas abāz ō pēs Ardawān šud [4, с. 42]./ Постоянно, каждую ночь, когда несчастный Ардабан засыпал, эта девушка тайком шла к Ардаширу и оставалась с ним до утра, а потом возвращалась к Ардабану [4, с. 69]. Тарҷумааш:

«Пайваста ҳар шаб чун Ардавони баргаштабахт меҳуфт, он канизак пинҳонӣ ба назди Ардашер мешуд ва то наздики бомдод бо Ардашер мебуд ва пас боз ба пеши Ардавон меомад» [8, с. 28].

Ҷонишини саволии «кӣ» дар забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ ба шакли **kē** барои ифодаи ашхос ва **čē** барои ифодаи афзору шайъ ба кор мерафт: *pursīd kū ēn zānišn kē* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *kard?* [4, с. 41]. /Пурсид, ки «Ин заниш (зарба) **кӣ** кард?»; *Ardaxšīr guft kū čē* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *hamē gowēh?* [4, с. 58]. /Ардашер гуфт, ки «**Чӣ** ҳаме гӯйӣ?». *rāst gōw kū tō az frazandān ī kē* (таъкид аз мост – Қ.3.) *hēh?* [4, с. 61] / Рост бигӯй, ки ту аз фарзандони **кӣ** ҳастӣ?» [8, с. 44-45].

Забоншинос П. Н. Хонларӣ дар хусуси тафовути талаффузи ҷонишини саволии «кӣ» ва гунаи пайвандакии он чунин андешаронӣ кардааст: «Гоҳе калимаи «**к**» (ки – Қ.3.) пурсишро мерасонад муодили «кадом кас» ва «чӣ касе». Дар талаффузи имрӯзӣ миёни «**к**» (кӣ – Қ.3.) - и пурсиш ва «**к**» (ки – Қ.3.) – и рабт ва мавсул фарқ аст. Ба ин маънӣ, ки ҳар гоҳ мурод рабт бошад, калимаи «**к**» бе таъя (аксент, зада – Қ. 3.) адо мешавад ва дар мавриди пурсиш ин калима таъя дорад. Аммо ин нукта марбут ба ҳангоми кироати навиштаҳост. Дар гуфтори ҷорӣ калимаи пурсишро «**کی**» (кӣ – Қ. 3.) ва ҳарфи рабтро «**ک**» (**kē** – Қ. 3.) – максур талаффуз мекунад [13, с. 413]. Бояд гуфт, ки ҷонишини саволии «кӣ» низ аз **ka** – и забони форсии бостон муштак шудааст.

Дар робита ба масъалаи мазкур забоншинос М. Баҳор низ як андешаи муҳимро баён кардааст. Бино ба андешаи ӯ «Дар паҳлавӣ ду навъи «ки» мавҷуд буд: яке исми мавсул барои завилуқул ва ба маънии «касе ки» ва онро «кӣ» нависанд, муқобили исми мавсул барои ғайризавилрӯх, ки онро «чӣ=чи» нависанд. Ва ҳузвориши «кӣ» мавсули «ману» аст, дигар қайди баёни мавсул ва кофи иллат, ки онро «ки» - и баёния гӯянд...» [3, с. 240].

Профессор Б. Сиёев дар мавриди ҷонишини саволии «кӣ» чунин гуфтааст: «Ҷонишини саволии «**к**...» форсии қадим *kaḥya* шакли вокатив – род, падеж, аз асоси ҷонишини *ka*, форсии миёна **kē**, форсии нав *ki*. Ҷонишини мазкур (кӣ – Қ. 3.) дар забони ин марҳала (асрҳои IX – X. – Қ. 3.) ҳам мисли забони адабии ҳозираи тоҷик нисбат ба одамон истифода мешавад» [10, с. 157 – 158].

Аз муқоисаи маводи фактологӣ осори давраи мавриди таҳлил дармеёбем, ки дар ин давра пайвандаки ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва ҷонишини саволии «кӣ» сурати ҳамгун (**kē**) – ро дошта, пайвандаки ҷумлаи пайрави хабар (**kū**) ва ҷумлаи пайрави замон (**ka**) аз онҳо тафовут дошт.

Лозим ба тавзеҳ аст, ки дар давраи миёна дар канори пайвандаки **kē** унсури **ī** низ, ки бозмондаи пайвандаки **hya** аст, ба кор меравад. Дар ибтидо доираи истифодаи гунаи пайвандакии **ī** густарда буда, тадриҷан ҷои худро ба пайвандаки **kē** воғузор кардааст. Ҳосили идомаи чунин таҳаввулот он аст, ки ниҳоят **ī** ба бандаки изофӣ табдил меёбад ва минбаъд «**ки**» вазифаи онро ҳама ҷо ба уҳда мегирад.

Забоншиноси варзида А. Содикӣ дар мақолаи арзишманди хеш чунин андешаро манзур мекунад: «Медонем, ки дар забони паҳлавӣ ба ҷои «**к**» - и мавсул нишонаи **ī**, ки баъдан ба **i** бадал шуда ва аз **haya** – и форсии бостон гирифта шуда, ба кор мерафтааст. Ин нишона дар форсии дарӣ ҷои худро ба «**ки**» додааст, ки дар паҳлавӣ бо талаффузи **kē** ба маънии «касе ки; чизе ки; ки» аст. Табиӣ аст, ки ин ҷобачой батадриҷ сурат гирифта, бешак, дар мароҳили миёни (давраи миёна – Қ. 3.) ин таҳаввул ҳам **ī** - дар форсӣ бо имлои «**ی**» - ва ҳам «**ки**» ба кор мерафтааст. Ин таҳаввул қабл аз шуруи нигориши матнҳои форсии дарӣ ба хатти арабӣ будааст, зеро нишонаи **y** (ی) дар матнҳои форсӣ ба нудрат ба кор рафтааст [11, с. 3]. Муҳаққиқи мазкур дар заминаи мутуни куҳан танҳо панҷ далелро дарёфт кардааст, ки «**ی**» ба ҷои бандаки изофӣ истифода гардидааст. Ҳамчунин таъкид

мегардад, ки дар баъзе мутуни форсии яҳудӣ низ истеъмоли «*ע*» ба ҷои пайвандаки «ки» мутадовил будааст [11, с. 4]. Ниҳоят, муҳаққиқ фикрашро чунин ҷамъбаст кардааст: «Аз он ҷо ки *י* - и форсии миёна (пахлавӣ) дар форсии дарӣ ба касра (= *i* – и *кӯтоҳ*) бадал шуда, интизор меравад, ки дар мутуни форсӣ касра (бандаки изофӣ – Қ.З.) низ ба ҷои «ки» ба кор рафта бошад. Ҳақиқат ин аст, ки дар теъдод аз мутун ба ҷои «ки» касра ба кор рафта, аммо чун касра маъмулан навишта намешавад (ҳадаф дар хатти арабиасоси форсӣ – Қ. З.) ҳеч кас то ба ҳол мутаваҷҷеҳи истеъмоли касра дар ин нақш нашудааст» [11, с. 4]. Дар ҳақиқат, қовишҳои илмӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки оид ба ин масъала аз ҷониби забоншиносон ба таври ҷиддӣ таваҷҷуҳ нашудааст. Ҳамин тариқ, муаллифи мақола ба ҳайси далел чунин мисолҳоро аз мутуни осори садаҳои X – XIII мисли «Табакот – ус – сўфия», «Луғати фурс» ва ғ. овардааст, ки бандаки изофӣ ба ҳукми пайвандаки тобеъкунандаи «ки» истифода гардидааст. Азбаски дар хатти арабиасоси форсӣ бандаки изофӣ навишта намешавад, бинобар ин муҳаққиқ ба ҷои он аломати Ø – ро гузоштааст: «Шайхулислом гуфт, ки: «Он чунон аст Ø аз шинохти ӯ дил ба сар н-ояд»; Дар саховат чун бод бош Ø ба ҳар кас вазӣ ва дар шафқат чун об бош, ки ба ҳар кас ...; Масх лағоме бувад сангин Ø бар асбону сутурон бефармон ниханд; Фараж гиёҳе бувад саҳт талх Ø дарди шикамо суд дорад; Қолус номи номи навое аст Ø мутрибон зананд; Гамаст аз ҷавоҳири чинсӣ аст кўчак Ø зард бувад; Сабаби ин иллат он бошад, ки аз боду сардӣ ва хушкӣ бувад Ø андар рўдагон...; Боби дувум он аст, ки бояд кишткорон бидонанд илми рўзҳову соатҳо Ø андар он тухм афкананд» [11, с. 6].

Як назари иҷмолий ба матни кириллии «Маснавӣ» низ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки чунин ҳодисаи забонӣ дар он низ забот шудааст:

Он яке нойии хуш най мезадаст,

Ногаҳон аз мақъадаш бод бичаст [7, с. 361].

Яъне, «Он яке нойӣ (ҳар каси найнавоз), ки хуш най мезадаст...». Чунон ки аз шохиди мазкур маълум аст, бандаки изофии – и ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «ки» омадааст.

Забоншинос А. Халилов ҳарчанд оид ба вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ тадқиқоти судмандеро ба анҷом расонидааст, аммо аз хусуси чунин таҳаввулотӣ забонӣ ишорае накардааст. Фарҳангшиноси маъруф М. Муин дар бобати ин масъала чунин гуфтааст: «Дар порсии бостон ба ҷои «лашқари ман» метавонистанд бигӯянд: **mana k̄ara** (аз ман лашқар) ё бигӯянд **k̄ara hya mana** (лашқари ман, лашқар [е ки] моли ман [аст]). Таъбири дуҷумӣ мушаххастар аз нахустин аст. **hya** ба сурати *ī* таҳфиф ёфта, шакли касраи изофаро гирифтааст. Касраи мазбур, ки аломати ҳолати изофии **genitif** аст, дар ҳақиқат ҷуз замири мансуб нест» [5, с.8].

Профессор Ф.Шарифова низ ба айни ҳамин масъала таваҷҷуҳ зоҳир карда, раъйи ҳешро чунин изҳор кардааст: «... ҳолати изофӣ (genetive) дар забони форсии бостон бо ду роҳ ифода мешуд: 1) бо роҳи анҷома гирифтани муайянкунанда; 2) бо роҳи иваз кардани ҷойи муайянкунанда бо муайяншаванда ва дар байни онҳо омадани ҷонишини нисбати **hya** – (он) ки, ки» [15, 169].

Ҳамин тариқ, мулоҳиза мешавад, ки дар давраи миёна се мувозии айни як пайвандак ба шаклҳои **kē**, **kū** ва **ka** дар канори якдигар барои сохтани ҷумлаҳои мураккаб ба кор рафтаанд. Бояд гуфт, ки таносуби корбурди қаринаҳои мазкур дар мутуни ин давр ҳамгун сурат нагирифтааст. Таҳлили порчаҳои алоҳидаи осори давраи миёна аз он гувоҳӣ медиҳад, ки доираи корбурди варианти **kū** дар муқоиса бо ду гунаи дигар басомеди бештареро дорад. Ба сифати мисол метавон матни «Қорномаи Ардашери Бобакон» – ро далел овард, ки ин андешаро собит хоҳад кард. Аз муоинаи нусхаи зердасти мо, ки бо саъй

ва кӯшиши донишманди рус О. Чунакова таҳия гаштааст, маълум гардид, ки ин вожа дар 178 (яксаду ҳафтоду ҳашт) маврид истифода гардидааст. Аз маҷмуи 178 мавриди корбурди «ки», 117 маврид ба гунаи **kū**, 33 маврид ба сурати **ka** ва 28 маврид бо шакли **kē** дучор омад. Ҳарчанд сурати **kū** дар ин давр басомади бештареро дошта бошад ҳам, аммо натиҷаи таҳаввулоти минбаъдаи забон нишон медиҳад, ки гунаи камбасомади он – **kē** ба ҷои ҳамаи онҳо ба кор рафтааст.

Дар аксари пажуҳишҳо маншаи пайвандаки «ки» – и забони адабии ҳозираро **ka** – и ҷонишини саволии аҳди бостон медонанд [13, с.406 – 415; 3, с.240 – 241; 1, с.47-50]: **ka** > **kē**. Минбаъд унсури **kē** дар давраи миёна дар баробари истифодааш ҳамчун ҷонишини саволӣ, инчунин барои ташаккули ҷумлаҳои мураккаб низ нақш бозидааст. Бинобар ин, ба назар мерасад, ки тадричан ин навъи пайвандаки «ки» ба намунаҳои дигари худ (**kū** ва **ka**) голиб омадааст.

Аз рӯи баёни П. Н. Хонларӣ пайвандаки «ки» аз замонҳои қадимтарин то имрӯз бештар дар ду вазифа ба кор рафтааст: «Ду мавриди истеъмоли бисёр роиҷи калимаи «ки» он аст, ки амали ҳарфи рабт ва мавсулоро анҷом диҳад. Ҳарфи рабт дар ин ҷо ба калимае итлоқ мешавад, ки ду ҷумларо ба якдигар пайванд диҳад ва мавсул он аст, ки қисмате аз ҷумларо ба қисмати дигар васл кунад. Ин ду амали ҳарфи «ки» аз қадимтарин замон дар форсии дарӣ роиҷ буда ва то имрӯз чи дар забони китобат ва чи дар забони ҷорӣ рӯзона ба яксон мутадовил аст» [13, с. 410]. Аз рӯи далелҳои овардаи муаллиф маълум мегардад, ки муодили «ҳарфи рабти «ки»» дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пайвандаки «ки» буда, зеро истилоҳи «мавсул» пайвандакҳои таркибие фаҳмида мешаванд, ки бо «ки» сохта шудаанд.

Чунон ки гуфта шуд, як вазифаи дигари унсури «ки» ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани он аст: «Ҷа қилиқ – о мекуни – **ки**» (Ҳучанд).

Масти ҷони шароб ҳастам **ки**,
Нағмасози рубоб ҳастам **ки**,
Баъд аз он ки тавба бишкастам,
Ғаркаи изтироб ҳастам **ки**².

Маънои грамматикӣ вожаи фавқ, ки оморфемаи пайвандаки «ки» аст, дар маводи фактологияи мавриди назар барои ифодаи «давомнокӣ ва шиддати амал» омадааст.

Бино ба андешаи муҳаққиқ А. Халилов ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани пайвандаки «ки» бори аввал дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ (барои мактабҳои ҳафтсола, соли 1940)» ишора шудааст [12, с. 6]. Муҳаққиқи мазкур ду роҳи сарчашмаи тақомули ҳиссаҷаҳоро муайян сохта, мутаассифона, аз хусуси ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани пайвандаки «ки» ишорае намекунад. Аз дидгоҳи муаллиф роҳи аввали пайдоиши ҳиссаҷаҳо шеваҳои забони тоҷикӣ буда, омили дуҷуми такмилёбӣ дар заминаи ҳуди захираи луғавӣ забон сурат мегирад. Ў ҳангоми таҳлили осори таҷкии марбут ба шевашиносӣ, ки оид ба ҳиссаҷаҳо сухан рафтааст, ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани пайвандаки «ки» - ро дар шеваи тоҷикони Бухоро ва лаҳҷаҳои Кӯлобу Қаротегин таъкид кардааст [12, с. 9]. Ҳангоми таснифоти таркиби морфологияи ҳиссаҷаҳо таъкид шудааст, ки онҳо бештар аз исм, сифат, зарф, ҷонишин, пайвандакҳо, нидо, фонемаҳои алоҳида ва шумора ташаккул меёбанд [12, с. 35 – 40]. Забоншинос А. Халилов раванди ба ҳиссаҷаҳо мубаддал ёфтани пайвандакҳоро чунин нишон додааст: «Фактҳои забонӣ далели онанд, ки баъзе аз пайвандакҳо низ дар

² Ин мисолро адабиётшинос, шоири тоҷик Б. Мирсаидов лутфан ба ихтиёри банда гузоштанд.

мавридҳои алоҳида, аз вазифаҳои грамматикиашон дур шуда, ба ҳиссаҷа мубаддал мешаванд ва барои ифодаи тобишҳои иловагии услубӣ хизмат мекунанд» [12, с. 38]. Барои тасдиқи ин андеша ҳамчун далел пайвандакҳои **ҳам**, **балки** ва **вагарна** оварда шудааст, ки дар ин ҷо низ аз хусуси пайвандаки «ки» ишорае нест [ниг.:12, с. 38]. Аммо дар ташаккули ҳиссаҷаҳои таркибӣ нақш доштани пайвандаки «ки» таъкид шуда, ба ҳайси далел калимаҳои «на ин ки», «ҳатто ки», «наход ки», «зеро ки» [12, с. 42] оварда шудааст.

Дар китоби «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» ҳамчун пайвандаки ғаёл будани «ки» ишора шуда, ёдовар шудааст, ки муродифи дигари он унсури «анде» мебошад. Таъкид бар он мегардад, ки «Пайвандаки ... анде//ки дар шеваи ҷанубӣ гоҳо чун пайвандак ва гоҳо ҳамчун ҳиссаҷа истеъмом мешавад» [16, с. 205]. Ҳангоми таҳлили боби ҳиссаҷаҳои шеваи ҷанубӣ пайвандаки «ки» низ ҳамчун «ҳиссаҷаҷо, ки шаклан бо ҳиссаҷаҳои умумихалқӣ пурра мутобиқат доранд» [16, с. 207 – 208], арзёбӣ мегардад. Мутаассифона, доир ба ҳар ду андешаи баёншуда далеле оварда намешавад, ки хонанда масъалаи мавриди назарро ба дурустӣ қазоват кунад.

Ҳамчунин доир ба сервазифагии пайвандаки «ки» чунин омадааст: «Дар шеваи ҷанубӣ пайвандаки «ки» бо пайвандаки ҳилофӣ ҳам аз рӯи иҷрои вазифаи синтаксисӣ муродиф мешавад. Дар аввали ҷумлаҳои пайрав пайвандаки «агар» ва дар охири онҳо пайвандаки «ки» омада, ҷумлаи пайрави шартӣ ҳилофиро ба сарҷумла тобеъ мекунанд... Дар шеваи ҷанубӣ пайвандаки «ки» истифода мешавад. Вай бо пайвандакҳои зерин (аммо, вагарна, вақте ки, зеро, чунки, то, то ки, азбаски, агар – Қ. 3.) ҳамвазифа мебошад» [16, с. 205].

Нихоят, аз таҳлилу баррасии маводи фактологӣ дар ихтиёрбуда маълум мегардад, ки дар давраи бостон пайвандаки «ки» суратҳои гуногун дошта, дар давраи миёна қисман гунаҳои ба ҳамдигар мушобеҳ (кѐ) – ро касб кард. Ҳамон тавр ки дар боло таъкид гардид, сарчашмаи пайдоиши пайвандаки «ки» муштак аз ҷонишини саволии **кѐ** буда, минбаъд доираи пайвандакҳои ҳаммаънояшро танг кардааст.

Сабаби сервазифа шудани вожаи «ки» ба матрук шудани бархе унсурҳои ёвари дигар марбут аст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абулқосимӣ М. Таърихи мухтасари забони форсӣ /М.Абулқосимӣ. – Техрон, 1378. – 139 с.
2. Аттор Фаридаддун. Тазкират-ул-авлиё. Таҳия танзим ва баргардони матн М. Оқилова /Ф. Аттор. – Ҳуҷанд, 2009. – 700 с.
3. Баҳор М. Сабкииносӣ. Баргардони Ш. Ф. Исрофилниё, Н. Саркоров/ М.Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
4. Книга деяний Ардашира, сына Папака/ Транскрипция текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О.М.Чунаковой. – Москва, 1987.–163 с.
5. Муин М. Изофа / М. Муин. – Техрон, 1363. – 255 с.
6. Рошид М. Занд баҳманяси / М. Рошид – Техрон: Муассисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳанг, 1370. – 400 с.
7. Румӣ Ҷалолуддин. Маснави маънавӣ. Таҳия, танзим ва баргардони матн Баҳриддин Ализода ва Алӣ Муҳаммади Хуросонӣ/Ҷ.Румӣ. – Техрон: Нашири замон, 2001. – 728 с.
8. Саймиддинов Д. Адабиёти паҳлавӣ / Д.Саймиддинов. – Душанбе, 2003. – 232 с.
9. Саймиддинов Д. Форсии бостон / Д.Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 190 с.
10. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ / Б.Сиёев. – Душанбе, 1972. – 235 с.
11. Содиқӣ А. Касраи изофа ба ҷои «ки» – и мавсулӣ / Содиқӣ А. // Фарҳангнависӣ. - № 11. – Техрон, 1395. – С.3-7.

12. Халилов А. Ҳиссаҷаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик /А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1977. – 118 с.
13. Хонларӣ П.Н. Таърихи забони форсӣ / П.Н.Хонларӣ.– Ҷ.3. – Техрон, 1365. – 494 с.
14. Ҳасанов А. Таърихи забони тоҷикӣ. Иборат аз ду қисм. Қисми 1 / Ҳасанов А. – Хучанд : Нури маърифат, 2004. – 66 с.; Қисми 2. – Хучанд : Нури маърифат, – 2005. – 76 с.
15. Шарифова Ф. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қ.1 / Шарифова Ф. – Душанбе, 2012. – 224 с.
16. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. – Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 1982. – 231 с.
17. Hudson – Williams, T. A short Grammar of old Persian. Cardiff: the university of WALES Press Boards, 1963. – 250 с.

Reference Literature:

1. **Abulkosimi M.** Brief History of the Persian Language // **M. Abulkosimi.** -Tehran, 1378 hijra. - 139pp.
2. **Attor, Fariddadun.** "Tazkizat-ul -avliyo" Preparation and transposition of the text by M.Okilova // **F. Attor.** -Khujand, 2009. -700pp.
3. **Bahor M.** Stylistics. Transposition by Sh. F. Isrofilniyo, N. Sarkozov // **M. Bahor.** - Dushanbe: Bukhara, 2012. - 570pp.
4. The Book of Deeds Done by Ardashir, the Son of Papak. Transcription, translation from Middle Persian, introduction, commentary and glossary by O.M.Chunakova. -Moscow, 1987. -163pp.
5. **Muin M.** Izafet II **Muin. M.** - Tehran:, 1363 hijra. - 255 pp.
6. **Rashid. M.** "Zand Bahmanyasn". Tehran: The Center of Culture Studies .1370 hijra .- 400pp.
7. **Rumi, Djaloliddin.** The Poem about the Consealed Sense. Preparation of the text, compilation and text transposition by Bahriddin Alizoda and Ali Muhammadi Hurosoni II **Dj. Rumi.** Tehran: Publishing House "Time" , 2011. -728 pp.
8. **Saymiddinov D.** Pakhlavi Literature // **D. Saymiddinov.** - Dushanbe, 2003. -232 pp.
9. **Saymiddinov. D.** The Old Persian Language II **D. Saymiddinov.** - Dushanbe, 2007. - 190 pp.
10. **Siyoev. B.** The History of the Tajik Language Pronouns // **B. Siyoev.** Dushanbe, 1972. -235 pp.
11. **Sodiki. A.** Izafet kasra Instead of Relative Pronoun "ku" " // **Farhangnavisi** "(Lexicography), № 11. -Tehran, 1395 hijra. - pp. 3 - 7
12. **Khalilov. A.** Particles in Modern Tajik Literary Language // **A. Khalilov .** Dushanbe: Knowledge, 1977. - 118 pp.
13. **Honlari. P. N.** The History of the Persian Language // **P. N. Honlari.** -V.3.- Tehran. 1365.hijra. - 494 pp.
14. **Hasanov. A.** The History of the Tajik Language. In two parts. Part 1.- Khujand: Light of Enlightenment. 2004-66 pp; part 2,- Khujand: Light of Enlightenment. 2005 - 76 pp.
15. **Sharifova. F.** Evolution of a Simple Sentence in the Tajik Language. P.1.- Dushanbe, 2012.- 224 pp.
16. Southern Vernacular of the Tajik Language. V.2.- Dushanbe: Knowledge, 1982.- 231 pp.
17. **Hudson - Williams, T.A.** Short Grammar of Old Persian. Cardiff: the University of Wales Press Boards, 1963. - 250 pp.

УДК 811.411

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-112-121

**ХУСУСИЯТҲОИ КОРБАСТИ
ШАКЛҲОИ ҶАМЪБАНДИИ ИСМҲОИ
ИҚТИБОСИИ АРАБӢ ДАР РАСОИЛИ
ФОРСИИ СӢХРАВАРДӢ**

**ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ
ФОРМЫ МНОЖЕСТВЕННОГО
ЧИСЛА АРАБСКИХ
ЗАИМСТВОВАННЫХ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В
ПЕРСИДСКИХ ТРАКТАТАХ
СУХРАВАРДИ**

**THE SPECIFICITIES OF PLURAL
NUMBER FORMATION IN REGARD TO
ARABIC BORROWED NOUNS IN
SUHZAHAZDI'S PERSIAN TREATISES**

*Хочаева Муқаддас Олимовна, н.и.ф.,
дотсенти кафедраи забони тоҷикии МДТ
“ДДХ ба номи ак. Б.Гафуров”
(Тоҷикистон, Хучанд)*

*Ходжаева Муқаддас Олимовна, к. филол.
н., доцент кафедри таджикского языка
ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)*

*Khojaeva Muqaddas Olimovna, candidate of
philological sciences, Associate Professor of
the Tajik language department under KSU
named after acad. B. Gafurov (Tajikistan,
Khujand)E-MAIL: khochayeva@mail.ru*

Калидвожаҳо: исм, иқтибосоти арабӣ, шакли ҷамъбандии шикаста ва солими арабӣ, суффиксҳои **-он** ва **-ҳо**, забони рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ, “Сафарнома”-и Носири Хусрав

Тарзҳои ташаккули шаклҳои ҷамъбандии исмҳои иқтибосии арабӣ дар рисолаҳои форсии Шихобуддин Сӯҳравардӣ (XII) баррасӣ шудааст. Зикр гардидааст, ки бо сабабҳои маълум ба забони тоҷикӣ иқтибосҳои сериумори арабӣ, аз ҷумла исмҳо ворид шудаанд. Дар рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ шакли ҷамъбандии солими исмҳои иқтибосии арабӣ бо илова гардидани суффиксҳои **-от,-ун,-ин** нисбат ба ҷамъбандии шикаста камтар мушоҳида мешавад. Ҷамъбандии қисми муайяни исмҳои иқтибосии арабӣ дар рисолаҳои мазкур бо ёрии суффиксҳои тоҷикии **-он** ва **-ҳо** сурат гирифтааст. Ҷолиби диққат аст, ки ҳини ташаккули шакли ҷамъи исмҳои иқтибоси арабӣ бо суффиксҳои тоҷикии **-он** ва **-ҳо** Сӯҳравардӣ бо суффикси **-он** сохтани исмҳои ҷамъро танҳо аз исмҳои ҷондор ва бо суффикси **-ҳо** аз исмҳои бечон қатъиян риоя мекунад, бар хилофи амалияи забони муосири тоҷик, ки бо суффикси **-ҳо** ҳам исмҳои ҷондор ва ҳам бечонро ҷамъ мебандад. Таъкид шудааст, ки дар рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ ҳодисаи ҳам бо ёрии суффиксҳои тоҷикӣ ва ҳам бо шакли шикаста ҷамъ бастанӣ ҳамон як исмҳо низ дучор мешавад. Хулоса шудааст, ки дар муқоиса бо “Сафарнома”-и Носири Хусрав, ки тақрибан сад сол пеш аз рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ таълиф шудааст, басомади ҷамъбандии исмҳои иқтибосии арабӣ бо тарзи солим нисбатан зиёд аст.

Ключевые слова: имя существительное, арабские заимствования, ломаное (таксир) и правильное (солим) арабское множественное число, суффиксы **-он** и **-ҳо**, язык персидских трактатов Сухраварди, “Книга путешествий” Носира Хисрава

Рассматриваются способы образования формы множественного числа заимствованных имён существительных в персидских трактатах Шихобуддина Сухраварди (XII в.). Отмечается, что по известным причинам в таджикский язык

проникло очень много арабских заимствований, в том числе имён существительных. В персидских трактатах Сухраварди гораздо реже встречаются случаи образования формы множественного числа имён существительных правильным способом (солим), то есть присоединением суффиксов **-от**, **-ун**, **-ин**, чем способ образования путём внутренней флексии (мукассар). Множественное число определённой части заимствованных имён существительных в указанных трактатах образовано присоединением таджикских суффиксов **-он** и **-хо**. Интересен факт, что при образовании формы множественного числа арабских заимствований с суффиксами **-он** и **-хо** Сухраварди строго соблюдает правило образования множественного числа путём присоединения суффикса **-он** только к одушевлённым именам и суффикса **-хо** – к неодушевлённым, в отличие от практики современного таджикского языка, где суффикс **-хо** приобрёл универсальность и образует форму множественного числа как одушевлённых, так и неодушевлённых имён. Подчеркивается, что в персидских трактатах Сухраварди встречаются случаи образования множественного числа одних и тех же арабских существительных присоединением как таджикских суффиксов, так и путём ломаного, или неправильного, множественного числа арабского языка. Сделан вывод, что по сравнению с “Сафарнома” (“Книгой путешествий”) Носира Хисрава, написанной примерно за сто лет до персидских трактатов Сухраварди, в них частота случаев образования формы множественного числа арабских заимствований с помощью арабского правильного способа (солим) гораздо выше.

Key-words: noun, Arabic borrowings, the broken(**taksir**) and the correct (**solim**), Arabic plural number, suffixes **-on** and **-lo**, the language of Suhravardi's Persian treatises, Nosir Hisrav's "The Book of Travels"

The article dwells on the ways of plural number formation of borrowed nouns in Shihobuddin Suhravardi's Persian treatises (the XII-th century). It is underscored that due to well-known reasons a good deal of Arabic borrowings penetrated into the Tajik language, nouns inclusive. In Suhzavazdi's Persian treatises the cases of plural number formation of nouns by a correct rule [**solim**], i.e. by adding suffixes **-ot**, **-uiz**, **-in**, occur rather rarely in comparison with the formation by the way of internal inflexion (**mukassar**). The plural number of a certain part of borrowed nouns in those treatises is formed by adding Tajik suffixes **-on** and **xo**. There is a fact of interest when Suhravardi strictly observes the rule of plural number formation dealing with Arabic borrowings, he adds suffix **-on** only to animate nouns and suffix **-xo** to inanimate ones in distinction to the practice of the Tajik language where suffix **-xo** acquired universal usage being applicable for both kinds of nouns. It is emphasized that in Suhzavazdi's Persian treatises there occur some cases of plural number formation when two variants are used; both Tajik suffixes may be joined and broken plural form of Arabic can be resorted to. The author makes a conclusion that in comparison with Nosir Hisrav's "**Safarnoma**" ("The book of the travels") written approximately hundred years ago before Suhravardi the frequency of plural number formation of Arabic borrowings by Arabic correct in (**solim**) is much higher.

Шаҳобуддин Абулфутуҳ Яхё ибни Амираки Сӯҳравардӣ (1153-1191), ки дар таърихи адабиёту ирфони форсу тоҷик бо номҳои “Шайхи ишроқ”, “Шайхи мактул”, “Шайхи шаҳид” маъруфият дорад, бо вучуди умри кӯтоҳ дидан китобу рисолаҳои зиёде ба мерос гузоштааст. Дар китоби “Нузҳат-ул-арвоҳ” Шаҳрзӯрӣ чихилу нӯҳ китобу рисолаи Шихобудини Сӯҳравардиро номбар кардааст (13, с. 12). Қисми асосии мероси эҷодии Шайхи ишроқ ба забони араби аст. Аз байни осори ба забони форсии тоҷикӣ таълиф кардаи Сӯҳравардӣ ҳашт рисолаи кӯтоҳи ӯ (“Қиссаи мурғон”, “Ақли сурх”, “Ғи ҳолати туфулият”, “Рӯзе бо ҷамоати сӯфиён”, “Овози пари

Чабраил”, “Луғати мӯрон”, “Сафири Симурғ,” “Фи ҳақиқати ишк”), ки дар онҳо печидатарин мабоҳиси фалсафӣ ва ирфонӣ бо забони сода ва бетакаллуф баён шудаанд, шуҳрати тамом доранд. Шихобуддини Сӯҳравардӣ тарҷумони забардаст ҳам будааст. Дар ин бора тарҷумаи форсии яке аз мураккабтарин асарҳои рамзии фалсафии Ибни Сино “Ҳай ибни Яқзон”, ки Шайхи ишроқ онро таҳти унвони “Қиссаи Зиндаи Бедор” ба анҷом расонидааст, шаҳодат медиҳад. Бино ба гуфтаи Шаҳрзӯрӣ, Сӯҳравардӣ таъби шоирӣ ҳам доштааст: “Ва ўро ашъор аст ба арабӣ ва форсӣ”(13,с.136)

Қайд кардан зарур аст, ки аксарияти муҳаққиқон содагӣ ва бетакаллуфии насри форсии Шайхи мактуло таъкид кардаанд. Аз ҷумла мураттиб ва муаллифи пешгуфтори рисолаҳои форсии Шихобуддин Яҳёи Сӯҳравардӣ Ҷаъфар Мударрисӣ Содикӣ мегӯяд: “Ин муъҷизаест, ки аз талоқии халлоқияти як зеҳни ҷавон ва пуршӯр ва бо як забони қудратманд ва пур аз қобилиятҳои бикр ва боварнакарданӣ ҳосил мешавад. Ва ин муъҷиза фақат як бор иттифок меуфтад ва фақат як бор иттифок уфтодааст: зуҳури рисолаҳои достонии Шайхи ишроқ (рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ дар назар аст-М.Х.) як иттифоқи истисноӣ ва беназир дар адабиёти форсӣ аст ва Шайхи ишроқ эҳёкунандаи ҳикмати ишроқ ва ирфони эронӣ ва нависандаи ин рисолаҳо бидуни тардид як нобиға аст. Ў шояд (ба ҷуз Ҳофиз) танҳо нависанда ва мутафаккири эронӣ бошад, ки бидуни ҳеч воҳимае метавон “нобиға –аши номид (13,с. 13).

Дар мақолаи ҳозир вижагиҳои шаклҳои ҷамъбандии исмҳои иқтибосии арабӣ дар рисолаҳои форсии Шайх Шихобуддини Сӯҳравардӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Азбаски дар маҳдудаи як мақола ба риштаи таҳлил кашидани ҳамаи шаклҳои ҷамъбандии калимаҳои иқтибосии арабӣ аз имкон берун аст, мо танҳо исмҳои иқтибосии арабии осори форсии Сӯҳравардиро, ки бо тарзи солими занона ва дугонаи арабӣ ҷамъ баста шудаанд, ҳамчунин, исмҳои иқтибосии арабии бо пасвандҳои тоҷикии –он ва –ҳо дар шакли ҷамъомада, ҳамчунин шаклҳои дугонаи арабиро ба риштаи таҳлил мекашем.

Дар ҳақиқат забони рисолаҳои форсии Шайхи ишроқ дар ниҳояти бетакаллуфӣ ва содагӣ аст. Ҳатто дар баъзе мавридҳо дар қисмати ҳамду наът, яъне ситоиши Худою пайғамбар, ки маъмулан матни ҷунин порчаҳо саросар аз вожаҳои арабӣ иборат мешаванд, Сӯҳравардӣ содагии забони модариашро нигоҳ дошта тавонистааст. Масалан дар қисмати ҳамду наъти рисолаи “Ақли сурх” омадааст: “Ҳамд бод Маликero, ки мулки ҷаҳон дар тасарруфи ўст, буди ҳар ки буд, аз буди ў буд ва ҳастии ҳар ки ҳаст, аз ҳастии ўст ва будани ҳар ки бошад, аз будани ў бошад. Ва салавоту таҳийёт бар фиристодагони ў ба халқ, хусусан бар Муҳаммади Мухтор, ки нубувватро хатм бар ў қард ва бар саҳоба ва бар уламои дин” (13,с. 36)*

Албатта, бо сабабҳои маълум, дар забони рисолаҳои форсии ў калимаҳои иқтибосӣ, аз ҷумла калимаҳои иқтибосии арабӣ ба миқдори муайян дучор мешаванд, ки сабаби ин ҳодиса, пеш аз ҳама, ба таърихи инкишофи робитаҳои забони форсии тоҷикӣ бо забони арабӣ ва ба мавзӯи рисолаҳои мазкур алоқаманд мебошанд. Барои муқоиса қисмати наъту ҳамди рисолаи дигари ў “Овози пари Чабраил”-ро аз назар мегузаронем: “*Тақдиси бениҳоят ҳазрати қайюмиятро сазовор аст ло ғайр ва тасбеҳи беқусоро ҷаноби кибриёро шоиста аст бе ишроқат. Сипос бод қуддусеро, ки ўйиш ҳар ки Ўро “Ў” тавонад хонд, ҳосил аз ўйиш Ўст ва будиш ҳар чӣ шояд, ки буд, аз буди Ў буд. Ва дуруду офарин бар равони хоҷае бод, ки партави нури таҳорати Ў бар хофиқайн битофт ва ишуи шаръи ўро ламаъон ба машиорик ва мағориб бирасид ва бар асҳобу ансори Ў*”. Дар ҷумлаи дигари рисола омадааст: “...*рамади таассуб нақси басару басирати эшон шудааст, яке изрое намуд бар мансаби содот ва аиммаи тариқат ва аз сари қусур дар машоихи саволиф беҳудае мегуфт ва дар аснои он аз баҳри ташидиди инкорро бар мусталаҳоти мутааххирон истеҳзо мекард...*”(13,с. 67)

Чи тавре мушохида мешавад дар ин порчаҳо чандомади калимоти арабӣ дар муқоиса бо порчаи рисолаи “Ақли сурх” нисбатан зиёд аст. Бо вучуди ин, вомвожаҳои арабӣ қисми ночизи таркиби лексии рисолаҳои форсии Сӯҳравардиро ташкил мекунад. Микдори калимаҳои иқтибосии арабӣ дар осори форсии Сӯҳравардӣ, тибқи ҳисоби мо, тақрибан 15 ғоизро ташкил мекунад. Албатта ин рақам тақрибӣ аст, зеро чи тавре ки зикраш рафт, вобаста ба мавзӯи рисола он тағйир меёбад. Масалан дар рисолаи “Сафири Семург” теъдоди вожаҳои арабӣ камо беш ба 30 ғоиз мерасад.

Аз нуқтаи назари корбаст ё истеъмол калимаҳои иқтибосии арабиёро ба се қабат ё гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Ба гурӯҳи аввал калимаҳое дохил мешаванд, ки пурра дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳазм шудаанд ва дар аксар мавридҳо муродифоти тоҷикиро танг карда баровардаанд. Ҳомилони забон, албатта, ба истиснои мутахассисон, арабӣ будани онҳоро эҳсос намекунад. Ин гурӯҳи иқтибосоти арабӣ як қисми назарраси вомвожаҳоро ташкил мекунад. Барои ҷилавгирӣ аз зиёд шудани ҳаҷми мақола, танҳо калимаҳоро бо зикри сафҳа меорем ва аз овардани мисол худдорӣ мекунем: *орият, ҳолис, таҳаммул, ҳоҷат, қаробат, ҳақ, ҳақиқат, шак, ҷамъ, васият, қабул, ботин, саҳро, зоҳир, силоҳ, шайтон, муайян, бадал*(30), *қисса, шарҳ, ҷамоат, сайёд, тўҳмат, ҳалқа, қасд, нур, ақл, ҳаракат, бало, наҷот, ҳалок, ҳила* (31), *қоида, қадим, сўҳбат, аҳд, ҳолат, ҳалос, ғанимат, табиб* (32), *водӣ, саломат*(33).

Ба гурӯҳи дувум калимаҳое дохил мешаванд, ки синонимҳои тоҷикии онҳо низ мавриди истифода мебошанд ва мумкин аст серистеъмолтар ва ё камистеъмолтар бошанд. Ба ин гурӯҳ ҳамаҷунин калимаҳои иқтибосии арабиёро дохил кардан лозим аст, ки бештар ба забони китобӣ ҳосанд: *баҳима* (31), *минқор, сафир (ба маънои бонг)*(33), *назиҳ*(31), *арза, вачҳ, бақоё*(32), *тариқ (ба маънои роҳ)*(36), *мубтало, маҳуф, саҳмнок, ақба (ба маънои азба), муқом, ҳисн (ба маънои қалъа)*(33), *инбисот, машиом, ниям (неъматҳо), воли (ба маънои ҳоким), мутаҳҳаййир* (34), *тасарруф, саффо, табиҳ, истионат* (35), *муваккил* (36), *маскул, мунҳазим, таваҳҳум* (42), *муламмаъ* (48), *рубъи маскун*(53). *муҷаррад (ба маънои абстракт)*(56) ва ғайра.

Иқтибосҳои арабии зерин дар забони тоҷикӣ муродиф доранд ва дар баъзе мавридҳо синонимҳои онҳо низ арабиасланд: муроот-риёя ё роиҷтараш риёяю андеша; баҳима-ҷаҳорпо, ҳайвон; маҳуф-ҳавфнок; ҳисн-қалъа, ҳисор; сафир-хуштак; тазарруъ-зорӣ, тавалло; маскул-сайқалзада; мунҳазим-дур шудан, гурехтан; минқор – нули мург; миҳлаб-чанғоли паранда.

Лозим ба таъкид аст, ки аз калимаҳои арабии дар боло зикр шуда **мууроот, маҳуф, минқор** дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар истеъмол аст, ҳарчанд муродифҳои онҳо риёя / риёяю андеша, ҳавфнок, нӯл нисбат ба вожаҳои арабӣ серистеъмолтар ва роиҷтаранд. Вожаҳои ҳисн, сафир, тазарруъ, мунҳазим, маскул танҳо дар матни асарҳои бадеӣ ё дар забони классикӣ мавриди истифода қарор мегиранд ва дар забони муосири тоҷикӣ асосан муродифони тоҷикӣ ё арабии онҳо истифода мешаванд.

Гурӯҳи сеюмро калимаҳои кӯҳнашуда ё архаистии арабӣ ташкил мекунад, ки онҳоро дар забоншиносӣ калимаҳои маҳҷуру матрук низ меноманд. Архаизмҳо номҳои кӯҳнашудаи ҳодисаю воқеаҳо, предметҳо, аломату амалҳои мавҷудаанд, ки ҳоло аз истеъмол баромада ҷои ҳудро ба муродифҳои худ доданд (10, с.18).

*Минбаъд ҳамаи мисолҳо аз наири душанбеги “Сафири Симург”, ки мушаххасоти он дар пайнавишти таҳти рақами 13 омадааст, оварда мешаванд, бинобар ин дар қавсайн танҳо саҳифаи иқтибос зикр мегардад.

Дар байни калимаҳои арабии рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ теъдоди муайяни вожаҳои махчури арабӣ мавҷуданд: **илф** ба маънои дӯстӣ, **мунағғас** ба маънои халалдор, вайрон кардан (32), **насй** – ба маънои насён, фаромӯшӣ (141) **моъушшаъир** ба маънои давои аз шир ва чав таҳияшуда(141).

Дар чамъбандии исмҳои иқтибосии арабии рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ ду раванд ба назар мерасад:

1. Азбаски аксарияти калимаҳои арабии иқтибосӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудаанд, дар калимасозии иборабандӣ чун воҳидҳои мустақили забон ширкат мекунад, чамъбандии ин калимаҳо бо суффиксҳои **–он** ва **–ҳо** сурат мегирад.

2. Калимаҳои иқтибосии арабӣ бо усулҳои чамъбандии забони арабӣ, ки яқоя бо иқтибосҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардиданд, чамъ баста мешаванд.

Дар байни мутахассисони арабинос дар бобати шаклҳои чамъбандии арабӣ иттифоқи ороъ ба назар намерасад. Арабиноси маъруфи рус Б.М. Гранде шакли дугонро алоҳида шарҳ дода, шумораи чамъро ба ду намуд – солим ва таксир ҷудо кардааст. (3, с. 272-288). Забоншиноси тоҷик Т. Бердиева низ чамъбандии арабиро ба ду намуд ҷудо кардааст: ”Дар забони арабӣ ду навъи чамъбандии исмҳо ҷой дорад: 1) чамъи солим, ки ҳангоми сохтани он калима мувофиқи чинс пасояндҳои (суффиксҳои) махсус мегирад. Чамъи мардона бо суффиксҳои **–уна, –она**, занона бо суффиксҳои **–от**, мисол, муаллимуна, муаллимот, муаллимаҳо. Чамъи солим дар падежи тобеият суффикси **–и, –ин** мегирад: мусофирин, мунаҷҷимин... 2) чамъи шикаста: олим – уламо, шоир – шуаро, масъала – масоил” (1, с. 45). Ба ақидаи забоншиноси маъруф Н. И. Ғиёсов “Чамъ дар забони арабӣ ҳолати исмest, ки вучуди се ё бештар предмет, шахс ё мафҳумро далолат мекунад ва се навъ аст: чамъи мардонаи солим, чамъи занонаи солим ва чамъи шикаста ё худ таксир” (4, с. 38)

Дар рисолаҳои форсии Шаҳобуддини Сӯҳравардӣ ҳам шакли солим ва ҳам шакли шикаста корбаст шудааст.

Дар ду маврид дар рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ чамъбандии солими мардона ба назар расид:

Эшонро Ҳафаза ва **Киромулқотибин** гӯянд, яке бар дасти рост ва яке бар дасти чап... (120).

Пас муштоку **мутаҳаннин** шудмонӣ ва орзуи ватанамон бархостӣ (124)

Чӣ тавре ки мебинем шумораи чамъи солими мардона ва шакли дугона дар рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ ангуштшумор аст.

Дар рисолаҳои мавриди назар миқдори муайяни калимаҳо бо суффикси **–от** чамъбаста шудаанд, ки “он дар забони арабӣ аломати чамъи муаннаси солим аст ва ҳар гоҳ аломати таънис ё бошад, ба ҳангоми чамъ бастан ин аломат ҳазф ва **–от** ба охири калима мулҳақ мешавад.” (Шариат)

- Ва **салавоту таҳийёт** бар фиристодагони ӯ ба халқ, хусусан бар Муҳаммади мухтор... (36).

Салавот ҷ. калимаи салот ва таҳийёт ҷ. таҳийят аст.

- Чун ба он ҷамоати сӯфӣ аз **мақолоти** шайхи хеш ин фасл фурӯ гуфтам... (36)

Вожаи **мақолот** чамъи мақола аст.

- Гуфт: Бидон, ки Ҳақро чанд калима ҳаст, ки он каламот нуронӣ аст... (72)

Каламот чамъи калима аст. Дар бораи тарзи чамъбандии ин вожа каме поёнтар ба тафсил таваққуф мекунем.

Ба ҳамин монанд, *мурут*(30), *зулмот*(45), *мақолот* (59), *муғаййибот*(66), *содот* (67), *мусталоҳот*(67), *табақот*(70), *муҳозот*(71), *субӯҳот*(72), *муқошифот*, *томот*(73),

мавҷудот (75), ҷиҳот(76), аморот(85), сифот(85), муомилот(88) бо суффикси –от чамъ баста шудаанд. Лозим ба таъкид аст, ки бо суффикси-от чамъ бастани калимаҳои иқтибосии арабӣ дар рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ нисбат ба чамъи таксир камтар аст. Забоншиносии эронӣ Абулҳасани Начафӣ роҷеъ ба вежагии ин шакли чамъбандӣ дар забони форсӣ меғӯяд: “Чамъи –от, ки мутааллиқ ба забони арабӣ аст, дар форсӣ низ мутадовил аст, аммо қавоиди ҳоси худро дорад. Ин қавоидро пас аз ҳазфи мавриди нодир метавон ба тартиби зер хулоса кард: ҳар исме, ки аз арабӣ гирифта шуда ва бо ҳарфи ҳо–и ғайрималфуз махтум бошад, пас аз ҳазфи ин ҳарф метавонад –от чамъбандӣ гирад: самара–самарот, идора–идорот, сайёра–сайёрот... Талаффузи баъзе аз калимаҳо пас аз чамъ андаке тағйир мекунад. Масалан, ҳарфи дувуми калимаи нағма, ки сокин аст, дар чамъ мафтӯҳ мешавад: **нағамот**. Ҳамчунин аст **ҷумалот, ҳучарот, садамот, сафаҳот**” (9,с.135). Нуктаи охириро шарҳиносии рус Ю.А. Рубинчик низ таъкид кардааст: “Ҳамроҳшавии пасванди чамъи –от баъзан боиси тағйир ёфтани асоси калима мегардад: заҳмат–заҳамот, сафҳа – сафаҳот...” (11,2, с.816).

Ин ҳодиса ҳоси забони форсии тоҷикӣ аст. Ба ибораи дигар гӯем, тарзи талаффузи шакли чамъи ин калимаҳо бо пасванди –от дар забони форсии тоҷикӣ аз забони арабӣ фарқ мекунад. Дар поён барои тасдиқи ин мулоҳиза шакли танҳои вожаҳо, сипас шакли чамъи онҳоро дар забони тоҷикӣ ва забони арабӣ меорем: калима – каламот – калимот (2,с.360); сафҳа- сафаҳот - сафҳот (2,с.224); ҳучра- ҳучарот - ҳучурот (2,с.85). Гузашта аз ин, баъзе калимаҳо дар забони арабӣ ҳам ба тарзи солим ва ҳам ба тарзи шикаста чамъбандӣ доранд. Масалан ҳучра ҳам бо -от ҳучурот ва ҳам бо тарзи шикаста- ҳучар чамъ баста мешавад (2,с.85).

Дар рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ зиёда аз бист мавриди бо пасванди --от шакли чамъ гирифтани исмҳои иқтибосии арабӣ ба мушоҳида расид: мақолот (59), ҳазёнот (67), калимот/каламот (71,72,73), субҳот (72), томот (73), муҳаррирот (73), мукошифот (73), зулумот (74), ишорот (123), мавҷудот (75), сулахфот (76), ҳаракот (79), нағамот (81), муҳотабот (88), мақомот (88), муомилот (90), иборот (90), қатарот, сафаҳот (75).

Чи тавре ки собит гардидааст, “Ҳодисаи чамъулчамъ дар забони тоҷикӣ дар натиҷаи таъсири бевоситаи забони арабӣ пайдо шудааст ва ҳанӯз дар омори манзуму мансури ибтидои давраи нави ташаккули забони дарӣ-тоҷикӣ ба назар мерасад (4,с.42). Ҳарчанд таҳлили ин ҳодисаи забонӣ аз доираи баҳси мақола берун аст, дар се маврид дар осори баррасишаванда чамъулчамъи вожаҳои арабӣ дучор омаданд ва дар ҳамаи мавридҳо суффикси –ҳо истифода шудааст:

Аҷиб-аҷоиб-аҷоибҳо

-Гуфт: Ман сайёҳам, пайваста гирди ҷаҳон гардам ва **аҷоибҳо** бинам (38).

Ногуфта намонад, ки Сӯҳравардӣ шакли **аҷоибро** низ истифода бурдааст:

-Ва чандон **аҷоиб** маро зохир шуд(72).

Лаҳн-алҳон-алҳонҳо

-...ва **алҳонҳои** мурғон, ки мисли он нашунида будем (33).

Ҳат-хутут-хутутҳо

-Ва бигирифтам сақалайнро бо афлок ва дар қорурае гузоштам, ки ман сохтаам ва дар он ҷо хутутхост (125).

Лозим ба таъкид аст, ки дар расоили форсии Сӯҳравардӣ бо пасвандҳои --он ва -ҳо чамъ бастани исмҳои иқтибосии арабӣ хеле фаровон ба назар мерасад. Мисолҳои гирдовардаи мо мулоҳизаи аксари олимони забоншиносро дар бораи он ки “Дар замони қадим ғолибан ҷондорон ва баъзе калимаҳои дигарро бо -ҳо чамъ намебастанд ва онро дур

аз фасохат медонистанд” (16,с.198), комилан тасдиқ мекунад. Маводи фактологӣ собит месозад, ки Сӯҳравардӣ кондаи бо пасванди **-он** чамъ бастанӣ исмҳои чондор ва бо **-хо** чамъ бастанӣ исмҳои бечонро қатъиян риоя кардааст. Дар поён мо исмҳои бо пасвандҳои **-он** ва **-хо** шакли чамъ гирифта аз рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ оварда, дар қавсайн сафҳаи китоби нашри Душанберо зикр менамоем.

Чамъи калимаҳои арабӣ бо **-хо**: тазарруъҳо (42), ботинҳо, захираҳо (30), аҳдҳо (32), манзилҳо (32), суратҳо (34), неъматҳо (34), аклҳо (34), оятҳо (34), қиссаҳо (34), чамолҳо (35), муддатҳо (37), ҳалқаҳо (44), шарбатҳо (50), ҳуққаҳо (60), фалакҳо (60), (63), суолҳо (63), таркҳо (69), тадбирҳо (81), нидоҳо (88), ҳувиятҳо (89), харобиҳо (106), рамзҳо, ғаразҳо (109), ҳадисҳо, ҳолҳо, илмҳо, масъалаҳо (110), ботилҳо, хабарҳо (111), ҳолатҳо, тадбирҳо, ҳадҳо (113), иқлимҳо (119), умрҳо (120), қарамҳо (121), силсилаҳо, бурҷҳо (123), чирмҳо, нағмаҳо, мафсалҳо, ҳуҷраҳо (126);

Чамъи бо пасванди **-он**: ҳасмон (30), сайёдон (31), воридон (34), ҳоҷибон (35), муваққилон (37), маллоҳон (54), сӯфиён (67), мучаррадон (67), муҳосибон (67), ошиқон (67), муҳаққиқон (67), қудсийон (67), мутақаллимон (67), ҳоссагон (67), ғарибон (67), асирон (67), рӯҳониён (67), ходимон (67).

Дар байни исмҳои иқтибосии арабии шакли чамъ гирифтаи осори форсии Сӯҳравардӣ ҳодисаҳои ҳам бо пасванди арабӣ ва ҳам бо пасванди тоҷикӣ чамъ бастанӣ исм низ дучор мешавад:

Манзил – манзилҳо-манозил

Эшон ба ман гуфтанд, ки дар пеш роҳҳои дароз аст ва манзилҳои сахмноку махуф (32).

–...Ишқро бидонад ва манозилу маротиби ошиқон бишносад (104).

Ҳол-аҳвол –ҳолҳо

–...наздики ман дуруст шуд, он чӣ вай гуфт аз ҳолҳои ин рафиқон (112).

–...аз ӯ пурсидам аз аҳволи ҳар иқлиме, ки вай он ҷо расидааст (113).

Фалак-фалакҳо-афлок

–Чун борӣ ин фалакхоро биёфарид (60).

–Фалаки дувум бар фалаки аввал наздик аст...мисоли афлок ҳамчунон аст (62).

Хабар- ахбор-хабарҳо

–Ва касеро, ки сакина ҳосил шавад, ўро ахбор аз хавотири мардум ҳосил ояд(88).

–Ва туро хабарҳое орад, ки ту аз ӯ андар нахоста бошӣ (111).

Дар мисолҳои боло ҷолиб он аст, ки калимаи **ҳол** дар шакли чамъ бо пасванди **-хо** ба маънии **кайфият** дар забони муосири тоҷикӣ қариб тамоман истифода намешавад. Ба ин маънӣ тоҷикон имрӯз вожаи **аҳволро** истифода мебаранд ва баъзан калимаи **аҳвол** дар шакли чамъулчамъ **аҳволҳо** корбаст мегардад. Масалан, дар шеваҳои шимоли Тоҷикистон “аҳволо чи хел?” мегӯянд. Дар “Фарҳанги русӣ ба тоҷикӣ” вожаи **самочувствие-ҳолат, аҳвол, кайфияти ҳол** (12,с.988), вожаи **состояние-ҳолат, ҳол, аҳвол** тарҷума шудааст (12,с.988) Дар “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” бошад, дар тарҷумаи вожаи **аҳвол** бо ишораи “**чамъи ҳол**” муодилҳои русии **положение, состояние** (15,с.53) зикр гардидааст. Чи тавре ки мебинем, шарҳу тарҷумаи вожаи аҳвол бо вучуди ишораи чамъи калимаи ҳол будан ба забони русӣ бо исмҳои танҳо сурат гирифтааст.

Дар асоси мисолҳои боло метавон гуфт, ки чамъбандии баъзе исмҳои иқтибосӣ дар рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ ба таври мувозӣ ҳам бо пасвандҳои арабӣ ва ҳам тоҷикӣ мавриди истифода қарор гирифтааст ва, табиист, ки бо мурури замон яке аз ин тарзҳо афзалият пайдо кардааст. Дар мавриди калимаи манзил шакли **манзилҳо**, дар мавриди вожаи ҳол шакли **аҳвол** бештар истифода мешавад. Дар мавриди хабар ҳам **хабарҳо** ва ҳам

ахбор ва фалак ҳам **афлок** ва ҳам **фалакхо** дар истеъмол мебошад. Зимнан, гунаи **афлок** ва **ахбор** серистеъмолтаранд.

Шакли мусанно ё дугона ҳамагӣ дар панҷ мавриди зайл истифода шудааст:

-Шайхро гуфтам: Вакте ки моҳ бадр мебошад ва муқобилаи **найирайн** бувад ...(51).

-Ва ин қиёс, ки мекунем то гумон набарӣ нисбати замин бо осмон ё бо **найирун** чандон аст, ки осмонро ва ситорагонро бо замин (52-53).

Чи тавре ки мебинем вожаи найирайн дар ду маврид дар наشري сириллии Сӯхравардӣ ду хел омадааст. Дар “Вожанома”-и китоб тавзеҳи калима наомадааст. Дар наشري форсии “Қиссаҳои Шайхи ишроқ”(5, с.21-22) дар ҳар ду маврид возеҳан найирайн сабт шудааст ва мурағиб ба мақсади ҷилавгирӣ аз қироати нодуруст эҷоби ҳуруфро гузоштааст: нуни мағтӯх, “ё”-и мушаддади мақсур ва ро-и мағтӯх. Бинобар ин гунаи наشري сирилликро саҳви техникӣ ҳисобидан мумкин аст.

Дар фалон бурҷ фалон қирон аст, бурҷи бодӣ аст ё ҳокӣ ё оташӣ , қирони **наҳсайн** аст (64).

Наҳсайн ба маънои ба ҳам наздикшавии ду ҷирми наҳс аст.

-Партави нури таҳорати ӯ бар **хофиқайн** битофт (67).

Вожаи **хофиқайн** ба маънои машриқ ва мағриб аст (14, с.498).

-...султони азалу абад шихнагии **қавнайн** бар ӯ арзонӣ доштааст (106)

Мурод аз **қавнайн** ду ҷаҳон аст.

-Ва бигрифтаи **сақалайнро** бо афлок ва дар қорурае гузоштам, ки ман сохтаам ва дар он ҷо ҳутутҳост (125).

Вожаи **сақалайн** ҷамъи калимаи **сақалон** аст. Муҳаммад Муин шарҳи зерини ин вожа ро овардааст: “Сақалон одамӣ ва парӣ, одамиён ва парӣён, инс ва чинс, сақалайн(8,1,с.522). Ҷамъи дугона ҳамагӣ дар панҷ мавриди зайл истифода шудааст:

-Шайхро гуфтам: Вакте ки моҳ бадр мебошад ва муқобилаи **найирайн** бувад ...(51).

-Ва ин қиёс, ки мекунем то гумон набарӣ нисбати замин бо осмон ё бо **найирун** чандон аст, ки осмонро ва ситорагонро бо замин (52-53).

Чи тавре ки мебинем вожаи найирайн дар ду маврид дар наشري сириллии Сӯхравардӣ ду хел омадааст. Дар “Вожанома”-и китоб тавзеҳи калима наомадааст. Дар наشري форсии “Қиссаҳои Шайхи ишроқ”(5, с.21-22) дар ҳар ду маврид возеҳан найирайн сабт шудааст ва мурағиб ба мақсади ҷилавгирӣ аз қироати нодуруст эҷоби ҳуруфро гузоштааст: нуни мағтӯх, “ё”-и мушаддади мақсур ва ро-и мағтӯх. Бинобар ин гунаи наشري сирилликро саҳви техникӣ ҳисобидан мумкин аст.

-Дар фалон бурҷ фалон қирон аст, бурҷи бодӣ аст ё ҳокӣ ё оташӣ , қирони **наҳсайн** аст (64).

Наҳсайн ба маънои ба ҳам наздикшавии ду ҷирми наҳс аст.

-Партави нури таҳорати ӯ бар **хофиқайн** битофт (67).

Вожаи **хофиқайн** ба маънои машриқ ва мағриб аст (14, с.498).

-...султони азалу абад шихнагии **қавнайн** бар ӯ арзонӣ доштааст (106)

Мурод аз **қавнайн** ду ҷаҳон аст.

-Ва бигрифтаи **сақалайнро** бо афлок ва дар қорурае гузоштам, ки ман сохтаам ва дар он ҷо ҳутутҳост (125).

Вожаи **сақалайн** ҷамъи калимаи **сақалон** аст. Муҳаммад Муин шарҳи зерини ин вожа ро овардааст: “Сақалон одамӣ ва парӣ, одамиён ва парӣён, инс ва чинс, сақалайн(8,1,с.522).

Таҳлил нишон медиҳад, ки истифодаи ҷамъи солими арабӣ дар рисолаҳои форсии Шихобуддини Сӯхравардӣ нисбат ба истифодаи ҳаминаи намуди ҷамъбандӣ дар китоби

“Сафарнома”-и Носири Хусрав, ки тақрибан 80-100 сол пеш аз рисолаҳои форсӣ таълиф гардидааст, ба маротиб афзудааст. Дар “Сафарнома”-и Носири Хусрав 12 адад ҷамъи солими занона қорбасти шуда, ҷамъи мардонаи солим умуман мавриди истифода қарор нагирифтааст (6, с.117-118). Дар рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ ҷамъи солими занонаю мардона бештар аз 30 адад аст. Гузашта аз он дар панҷ маврид исмҳои дугонаи арабӣ қорбасти шудааст.

Дар заминаи таҳқиқи мавзӯи мо ба хулосаҳои зерин расидем:

1. Дар иқтибосҳои арабии рисолаҳои форсии Сӯҳравардӣ шаклҳои зерини ҷамъбандӣ ба назар мерасад:

- а) ҷамъбандии исмҳои иқтибосии арабӣ бо суффиксҳои –он ва –ҳо ;
- б) ҷамъбандии иқтибосоти арабӣ бо усулҳои ҷамъбандии забони арабӣ:
 - ҷамъбандии солим;
 - ҷамъбандии шикаста ё тақсир;
 - исмҳои мусанно ё дугона..

Муқоисаи мавридҳои қорбасти шаклҳои ҷамъи солим ва исмҳои мусаннои арабӣ дар рисолаҳои Сӯҳравардӣ нишон медиҳад, ки истифодаи онҳо нисбат ба шаклҳои ҷамъбандии арабии мутуни асри XI (дар намунаи “Сафарнома”-и Носири Хусрав) бештар шудааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Бердиева Т. Назарияи иқтибос / Бердиева Т. - Душанбе, 1991. – 128 с.
2. Большой арабско-русский и русско-арабский словарь / Составитель Юшманов А.С.- Москва: ООО “Дом славянской книги”, 2011. – 958 с.
3. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.- Изд-во восточной литературы / Гранде Б.М. – Москва, 1993. - 594 с. (С.272-288).
4. Ғиёсов Н.И. Ҷамъулҷамъ дар забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ//Забон ва рукни он. Маводи конференцияи илмию амалии ДДХБСТ бахшида ба 30-солагии истиқлолияти давлатии ҚТ ва Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ / Ғиёсов Н.И. – Хуҷанд: Дабир, 2020.- С.37-44 (С.38).
5. Қиссаҳои Шайхи Ишироқ, Сӯҳравардӣ, Шаҳобуддин Яҳё. Вироиши матн аз Ҷаъфар Мударрисӣ Содиқӣ. – Техрон: Марказ, 1375. – 110 с.
6. Маликова Н.Н. Намӯдҳои ҷамъбандии арабӣ дар “Сафарнома”-и Носири Хусрав //Аҳбори ДДХБСТ.Силсилаи илмҳои гуманитарӣ, 2021 №3-Хуҷанд, 2021-с. 114-120.
7. Муваҳҳид, Самад. Нигоҳебасарчаи маҳолҳои ҳикматишироқ ва мафҳумҳои бунёди он. - Техрон: Интишороти Тухурӣ, 1384-291с.
8. Муин Муҳаммад, Фарҳанги Муин. Дар ду ҷилд. Ҷилди дувум. – Техрон, 1384.- 1083-2238 с.
9. Начафӣ, Абулҳасан. Ғалат наनावисем! Фарҳанги душвориҳои забони форсӣ.- Техрон, 1382.- 466 с.
10. Олимҷонов М. Хусусиятҳои луғавию услубии настри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти Сотим Улугзода) / Олимҷонов М. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2015. – 150 с.
11. Персидско-русский словарь / Под редакцией Ю.А.Рубинчика. В двух томах. Т.2.- Москва: Русский язык, 1983. – 864 с.
12. Русско-таджикский словарь / Под ред. члена-корреспондента АН СССР М.С. Асимова. - Москва: Русский язык, 1985. – 1280 с.
13. Сӯҳравардӣ, Шайхобуддин Яҳё. Сафири Симург. – Душанбе: Донишварон, 2022. - 144 с.
14. Фарҳанги забони тоҷикӣ / Дар зери таҳрири М.Ш.Шукуров, В.А.Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. Дар ду ҷилд. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ. 2. – 948 с.

15. *Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ / Зери таҳрири Д. Саймиддинов, С.Д. Холматова, С. Каримов. Наири дузум бо илова, такмил ва ислоҳ. – Душанбе, 2006. – 784 с.*
16. *Шариат, Муҳаммад Чавод. Дастури забони форсӣ / Шариат, Муҳаммад Чавод.- Техрон: Асотир, 1370. – 459 с.*

Reference Literature

1. **Berdieva T.** The Theory of Borrowing. Dushanbe .1991-128pp.
2. *Big Arabic-Russian and Russian-Arabic Dictionary. Compiled by Yushmanov A. S.- Moscow:" The House of Slavonic Book "Assoc, Ltd.2011. -958pp.*
3. **Grande B. M.** The Course of Arabic Grammar in Comparative-Historical Education. Publishing - House of Oriental Literature. 1997. - pp. 272 - 288; 594pp.
4. **Giyasov N.I.** The Plural Number in Tajik and Arabic Languages and its Grounds. Materials of scientific-practical conference held at TSU LBP being dedicated to the 30-th anniversary of Independence and International Day of Mother Tongue Khujand: Prospector. 2020.- pp.37-44; p.38
5. **Kissas** by Shaikh Ishrok, Suhravardi, Shahobuddin Yakhyo. Under the editorship of Djafar Mudarris Sodik.- Tehran: Centre.1375 hijra.- 110pp.
6. **Malikova N.N.** The Forms of Arabic Plural Number in Nosir Husrav's "**Safarnoma**"// Bulletin of TSULBP. Series of Humanitarian Sciences.2021,N°3.- pp. 114- 120
7. **Muvahhid.** On the Origin of **ishrok** philosophy and its Principlal Concepts. Tehran:Publishing-House .1384 hijrah.- 291pp.
8. **Muin, Muhammad.** Muin's Dictionary. In two volumes. V.2. Tehran. 1384 hijra.- p.1083;2238pp.
9. **Najafi, Abulhasan.** Let us Write correctly! The Dictionary of Persian Language Difficulties.-Tehran.1382 hijra.- 466pp.
10. **Olimjonov M.** Lexico - Stylistic Peculiarities of Historical Prose on the Materials of the Sotim Ulugzoda's Creation. - Khujand: Light of Enlightenment. 2015.- 150pp.
11. *Persian- Russian Dictionary. Under the editorship of Yu.A. Rubinchik. In two volumes. V.2.- Moscow: Russian Language. 1983.- 864pp.*
12. *Russian-Tajik Dictionary. Under the editorship of the USSR AS correspondents members M.S.Asimov.- Moscow:Russian language. 1985.- 1280 pp.*
13. **Suhravardi, Shihobuddin Yakhyo.** The Whistle of Simurg.- Dushanbe:Connoisseurs. 2022.- 144 pp.
14. *Tajik Language Dictionary. Under the editorship of M.Sh.Shukurov,V.A.Kapranov, R.Khosim, N.A.Masumi. In two volumes. - Moscow: Soviet Encyclopedia. 1969.V.2.- 948 pp.*
15. *Tajik -Russian Language Dictionary. Under the editorship of D.Saymiddinov,S.D.Kholmatova , S , Karimov. The 2 nd edition revised and enlarged .- Dushanbe. 2006 - 784 pp.*
16. **Shariat, Mukhammad Javod.** Persian Language Gzammар. Tehran: **Asotir** (Folklor Collections).1370 hijra. - 459pp.

5.9.8 Теоретическая, прикладная и сравнительно-сопоставительная лингвистика

5.9.8 (10.02.20) Забоншиносии назариявӣ, амалӣ ва муқоисавӣ- қиёсӣ

5.9.8 Theoretical, applied and comparative linguistics

УДК811.111+811.161.1

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-122-129

**ХУСУСИЯТҲОИ ВАЛЕНТНОКИИ
ШАКЛҲОИ ҒАЙРИТАСРИФИИ ФЕЪЛ
ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА
ТОҶИКӢ**

**ВАЛЕНТНОСТНЫЕ
ОСОБЕННОСТИ НЕЛИЧНЫХ ФОРМ
ГЛАГОЛА В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ
ЯЗЫКАХ**

**TWO VALENCY PECULIARITIES OF
NON-FINITE FORMS OF THE VERB
IN ENGLISH AND TAJIK
LANGUAGES**

Оқилова Хуршедабону Афхозовна,
докторанти (Phd)-и кафедраи тарҷума
ва грамматикаи забони англисии МДТ-и
“ДДХ ба номи академик Б. Гафуров”
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

Окилова Хуршедабону Афхозовна,
докторант (Phd) кафедры перевода и
грамматики английского языка ГОУ
“ХГУ им. акад. Б. Гафурова”
(Таджикистан, Худжанд)

Okilova, Khurshedabonu Afhonzovna,
Doctoral student(PhD) of the department of
translation and grammar of the English
language under SEI (State Educational
Institution) “Khujand State University
named after academician
B.Gafurov”**EMAIL:**okilovakhurseda.1994
@gmail.com Tajikistan, Khujand

Калидвожаҳо: феъл, валентнокӣ, валентнокии семантикӣ, валентнокии луғавӣ, валентнокии морфологӣ, валентнокии синтаксисӣ, масдар, герундий, сифати феълӣ, феъли ҳол

Масъалаи вижагии феъл, навъҳои валентнокӣ, хусусиятҳои валентнокии семантикӣ, валентнокии луғавӣ, валентнокии морфологӣ ва валентнокии синтаксисӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Нигоҳи муҳаққикони ғарбу шарқ оид ба мафҳуми валентнокӣ ва дар асоси он назари тозаи муаллиф дар мақола ҷой дода шудааст. Инчунин, масоили хусусиятҳои валентнокии шаклҳои ғайритасрифии феъл дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ таҳқиқ гардидааст. Валентнокии шаклҳои ғайритасрифии феъл: масдар, герундий, сифати феълӣ ва феъли ҳол дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мавриди муқоиса қарор дода, умумият ва фарқи онҳо нишон дода шудааст.

Ключевые слова: глагол, валентность, семантическая валентность, лексическая валентность, морфологическая валентность, синтаксическая валентность, инфинитив, герундий, причастие, деепричастие

Рассматривается проблема признаков глагола, типы валентности, характеристика семантической, лексической, морфологической и синтаксической валентности. Представлены взгляды западных и восточных исследователей на понятие “валентность”

и на этом основании также представлена оригинальная авторская точка зрения. Также изучены валентностные особенности неличных форм глагола в английском и таджикском языках. Основное содержание исследования составляют анализ и сравнение валентности неличных форм глагола: инфинитива, герундия, причастия и деепричастия в английском и таджикском языках, на основе изучения данного материала установлены общие черты и различия валентностных особенностей неличных форм глагола.

Key-words: verb, valency, semantic valency, lexical valency, morphological valency, syntactic valency, infinitive, gerund, participle one, participle two

The present article dwells on the specific peculiarities of verb, types of valency, characteristics of semantic, lexical, morphological and syntactic valencies. In the article the views of Western and Eastern researchers on the concept of valency, as well as new points of view belonging to the author have been presented.

The article also touches upon of valency peculiarities of non-finite forms of the verb in English and Tajik languages. The main concept of the research includes analysis and comparison of the valency of non-finite forms of the verb: infinitive, gerund and participles in English and Tajik. Proceeding from the material studied, common features and differences of the valency of non-finite forms of the verb have been established.

Феъл аз ҷиҳати семантикӣ ва синтаксисӣ дар маркази ҷумла қарор дорад. Чунин хусусияти феъл дар таҳқиқотҳои забоншиносони гуногун В.Б.Касевич, С.Д. Катселсон, С.В.Шустова, Л.Тенйер инъикоси худро ёфтааст. Дар байни ҳиссаҳои нутқ мақоми маҳсури ишғол кардани феъл дар ҷумла ба хусусиятҳои ҳоси он вобаста аст. Мавриди таъкид аст, ки хусусиятҳои феълро дигар ҳиссаҳои нутқ надорад. Чунончи И.И. Мишанинов иброз намудааст «дар ҷое ки, феъл ҳаст, ҷумла ҳам ҳаст» [5, с.278].

Хусусияти семантикии феъл имконият медиҳад, ки феъл ҷузъҳои гуногуни ҳодисаҳои атрофро инъикос намояд. Категорияҳои шахсу шумора, сифа ва замон мақоми асосии феълро таъкид бахшида, ҷумларо мукамал, фикрро том месозанд.

В.Б.Касевич ду далеле меорад, ки мувофиқи он феъл ҷузъи марказии ҷумла ба ҳисоб меравад:

1. Дар ҳама намуди ҷумлаҳо ё созмонҳо тамоми аъзоҳои ҷумларо ба ғайр аз феъл ихтисор намудан имконпазир аст, зеро феъл дар ҷумла одатан дигар ҷузъҳоро ба худ тобеъ мекунад;

2. Хангоми ворид шудани як ҷузъи синтаксисӣ ба ҷузъи дигари синтаксисӣ, зарурати тағйир додани шаклҳои грамматикӣ феъл ба миён меояд.

Масалан:

1. *A girl is singing a song.* – *Духтарак суруд мехонад.*

2. *I can see a girl singing a song.* – *Ман духтаракеро, ки суруд мехонад, дида истодаам.*

Чунин хусусият ҳам дар забони англисӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ дида мешавад.

Дар маҷмӯъ, феъл метавонад як ё якчанд ҳодисаро инъикос намуда, сабаб, мақсад, натиҷа ва иштирокдорони онро нишон диҳад. Чунин ҳолат аз он шаходат медиҳад, ки феълҳо дорои хусусияти васеи валентноқӣ мебошанд. Яъне, семантикаи феъл имконият медиҳад, ки он дар ҷумла аз ягон ҷиҳат хусусияти валентноқӣ дошта бошад [5, с.178].

Дар замони муосир назарияи валентноқӣ ҳамчун муҳимтарин соҳаи синтаксис ташаккул ёфтааст. Умуман, пайдоиш, омӯзиш ва таҳқиқи валентноқӣ дар соҳаи забоншиносӣ аз ибтидои асри XX сарчашма мегирад. Асосгузори ин мафҳум Л.Тенйер ва Д.Катселсон маҳсуб меёбанд. Мафҳуми валентноқӣ дар китоби «Грамматикаи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ»-и К.Усмонов чунин маънидод карда шудааст:

«Валентнокӣ гуфта кашиши семантикии калимаро меноманд, ки барои пурра кардани маънои он нигаронида шудааст [11, с.232]. Дар асари «Структураи синтаксисӣ»-и Л.Тенйер бошад, валентнокӣ ҳамчун «иктидори идоракунии феъл аз болои якчанд чузъҳо» маънидод карда шудааст. Л. Тенйер, инчунин, мафҳумҳои таркиби валентнокӣ ва актантро истифода бурдааст. Чузъҳое, ки ба калимаи асосӣ тобеъ мешавад, актант ном дорад. Ба гуфти ӯ калимаи асосӣ ва калимаҳои ба он тобеъшаванда дар маҷмӯъ таркиби валентнокиро ташкил менамояд [10, с.81].

То ин дам чараёни таҳқиқи мафҳуми валентнокӣ диққати олимони зиёди ватаниву хориҷиро ба худ кашидааст. Бо вучуди ин, баҳсҳои доманадор ва паҳлуҳои таҳқиқнашудаи валентнокӣ зиёд аст. Дар забони англисӣ барои муайян кардани хусусияти валентнокии феъл чунин меъёри таснифот мавҷуд аст:

1. Аз рӯи микдори чузъҳои барои феъл зарурӣ валентнокии одӣ ва мураккабро ҷудо мекунанд:

А)Валентнокии одӣ – мавҷудияти имконияти алоқаи ягона байни калимаи тобеъкунанда ва тобеъшаванда, ки аз як чузъ иборат аст.

Б)Валентнокии мураккаб – мавҷудияти имконияти алоқаҳои зиёд байни калимаи тобеъкунанда ва калимаҳои тобеъшаванда, ки метавонад аз якчанд чузъҳо иборат бошад.

Аз рӯи алоқаи мантикии байни чузъҳои калимаҳо бошад, валентнокии мувофиқоянда ва мувофиқнаояндаро ҷудо мекунанд:

Аз рӯи пуршавии мавқеи синтаксисӣ низ валентнокии якмавқеа ва думавқеаро ҷудо мекунанд.

2. Аз рӯи муносибат бо хусусияти алоқаи забонӣ чунин навъи таснифот дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ маъмул аст:

Валентнокии семантикӣ – имконияти аз ҷиҳати синтаксисӣ алоқамандшавии феълҳо бо калимаҳои дилҳо, ки дорои маънои муайяни семантикӣ мебошад.

Валентнокии луғавӣ – имконияти аз ҷиҳати синтаксисӣ алоқамандшавии калимаҳо бо калимаҳои категорияи муайян, новобаста аз он ки маънои семантикӣ доранд ё не.

Валентнокии морфологӣ – алоқамандшавии феълҳо бо ҳиссаҳои нутқи алоҳида дар шаклҳои муайяни грамматикӣ.

Валентнокии синтаксисӣ – маҷмӯъ ва хусусиятҳои имконпазири алоқамандшавии синтаксисии калима ва шартҳои тавъамияти онҳо.

3. Аз рӯи муҳимияти мавҷудияти калима:

Валентнокии ҳатмӣ – имконияти алоқамандшавии калима, ки мавҷудияти актантӣ муайянро талаб менамояд, ки дар нутқ ифода карда мешавад;

Валентнокии факултативӣ – имконияти алоқамандшавии калима бо калимаҳое, ки қобилияти тавъампазирӣ дорад ва баъзан дар чараёни нутқ ифода карда мешавад.

Таҳқиқи назарияи валентнокӣ муайян намуд, ки олимони ватаниву хориҷӣ навъҳои гуногуни валентнокии феъл аз ҷумла, валентнокии одӣ, мураккаб, семантикӣ, луғавӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, ҳатмӣ, факултативӣ ва ғайраро ҷудо намудаанд.

Барои муайян кардани умумият ва нишон додани фарқи валентнокии феъл дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ шаклҳои ғайритасрифӣ феълро мавриди таҳлил қарор медиҳем. Дар забони англисӣ 4 шакли ғайритасрифӣ феъл мавҷуд аст: масдар, герундий, сифати феълии I ва сифати феълии II. Дар забони тоҷикӣ бошад се шакли ғайритасрифӣ феъл мавҷуд аст, ки ба қатори онҳо масдар, сифати феълӣ, феъли ҳол дохил мешаванд.

Масдар шакли асосӣ ва тасрифнашавандаи феъл дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ба ҳисоб меравад.

Дар забони англисӣ барои ифодаи масдар ба шакли луғавии феъл ҳиссачаи «to» илова карда мешавад.

Дар забони тоҷикӣ масдар, маъмулан, пурқунанда талаб менамояд. Пурқунанда пайванди кавии амалро, ки бо масдар ифода мегардад, нишон медиҳад. Амал бе ифодаи пурқунанда нопурра маҳсуб меёбад.

Масалан:

His father's writing was easy to read – he knew it so well [16, с.63].

Навиштаҷоти падарашро хондан осон буд – вай инро хеле хуб медонист.

She had turned her head to speak to the boy [16, с.64]. – *Ӯ барои бо писар гап задан сарашро гардонд.*

The old gardener had finished his morning job and came with a little basket to feed the doves (Galsworthy). – *Богбони солхӯрда кори саҳарии худро тамом карда буд ва бо сабади хурдакак барои ғизо додан ба кабӯтарҳо омад.*

Яъне дар ҳар ду забон масдар аз ҷиҳати валентноқӣ дар мадди аввал ба пурқунанда нӣёз дорад. Масалан, to read – хондан (чиро?), to speak – гуфтан (чиро?), to feed – ғизо додан (киро?, чиро?).

The old gardener had finished his morning job and came with a little basket to feed the doves [16, с.54]. – *Богбони солхӯрда кори саҳарии худро тамом карда буд ва бо сабади хурдакак барои ғизо додан ба кабӯтарҳо омад.*

Young Jolyon rose and held out his hand to help his father up in the garden [16, с.56]. – *Ҷолиони ҷавон бархост ва дасташро барои кумак кардан ба падараш дар бог дароз кард.*

- *came to the garden to feed the doves* – *барои ғизо додан ба кабӯтарҳо ба бог омад;*

- *to help his father up in the garden* – *барои кумак кардан ба падараш дар бог.*

Агар ба мисолҳои овардашуда ҳоли замон (кай?) ҳамроҳ карда шавад масдар севалента мегардад. Ин хусусият дар ҳар ду забон дида мешавад.

Масалан:

Yesterday Soames went out to get something to eat [16, с.57]–*Рӯзи гузашта Соамс барои хӯрдани чизе баромад.*

Yesterday evening she was brooding by the electric fire when she heard a car stop outside, and the bell rang [16, с.38].– *Беғоҳирӯзии гузашта вай дар назди оташи барқ фикр мекард, вақте ки ӯ дар берун истодани мошинро шунид ва занг зад.*

- *Yesterday Soames went out to get something to eat* – *Рӯзи гузашта Соамс барои хӯрдани чизе баромад.*

- *Yesterday evening she heard a car stop outside* – *Беғоҳирӯзии гузашта ӯ дар берун истодани мошинро шунид.*

Зимни муқоисаи хусусияти валентнокии масдар дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ маълум гардид, ки он метавонад дар ҳар ду забон бо иловаи ҳоли тарзи амал бисёрвалента бошад. Инчунин, масдарҳои дар боло овардашуда метавонад сабаб ва мақсади ба вуқӯъ омадани амалро ифода намояд.

Ичроқунандаи амал дар ҷумлаҳои масдарӣ номуайян аст. Бинобар ин, бо вучуди қобилияти баланди валентноқӣ масдар наметавонад кашиши семантикӣ дар муайянқунии шахсу шумора дошта бошад.

Дар ҷараёни таҳлили хусусиятҳои валентнокии масдар дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ маълум гардид, ки масдар дар ҳар ду забон аз ҷиҳати валентноқӣ хусусияти якхела дорад. Қобилияти кашиши семантикии калимаҳои масдарӣ дар забонҳои англисӣ ва ҳам тоҷикӣ бештар умумият дорад.

Таҳқиқу баррасии хосияти валентнокии масдар дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ нишон дод, ки он дар ҳар ду забон бисёрвалента аст. Аз ҷиҳати вобастакунии актанти асосӣ он дуактанта мебошад. Ба сифати актанти асосӣ пуркунанда оварда мешавад. Масалан, мондан (чиро?) хӯрокро, дидан (чиро?) барномаро ва ғайраҳо.

Инчунин, масдар ҳолро низ ҳамчун актанти асосӣ ба худ тобеъ месозад. Масалан, рафта (ба кучо?) ба мактаб, омадан (аз кучо?) аз шаҳр ва ғайраҳо.

Таҳқиқи пурраи қобилияти валентнокии масдар нишон дод, ки он дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бисёрвалента аст. Дар сурати актанти асосӣ пуркунанда будан масдар намудҳои гуногуни ҳолро низ ба худ тобеъ месозад. Агар актанти асоси ҳол бошад ҳам шаклҳои дигари он ба сифати актанти иловагӣ баромад менамояд.

Герундий чунин шакли ғайритаҷрифии феъл аст, ки аз асоси масдар тавассути морфемаи «-ing» сохта мешавад: going, taking, being. Он дар худ аломатҳои исм ва феълро таҷассум менамояд. Герундий хоси забони англисӣ буда, зимни тарҷума ба забони тоҷикӣ бо масдар ва исм ифода карда мешавад. Дар забони англисӣ герундий чунин хосияти валентнокӣ дорад [11, с.181]:

1. Герундий пуркунандаи бавосита ва ё бевосита ба худ тобеъ мекунад. Масалан:

The Leavises – exuberantly correcting past wrongs – published a critical overview... [15, с.88]. – *Левисҳо, ки хатоҳои гузаштаро бо ҷидду ҷаҳд ислоҳ карда, бо шарҳи интиқодӣ нашр кардаанд,....*

Дар ин мисол герундий correcting пуркунандаи бевоситаи “past wrongs” қабул кардааст ва ба забони тоҷикӣ тавассути сифати феълии “ислоҳ карда” тарҷума шудааст.

2. Герундий ба худ ҳолро тобеъ мекунад:

A very few moments after that, a young woman rose from the seat where he had observed her sitting and came to speak to him [15, с.109]. – *Пас аз чанд лаҳза ҷавонзана аз ҷое, ки он мард нишастани ӯро пай бурда буд, бархост ва ба назди он мард омад то бо ӯ сухан кунад.*

Дар ин ҷумла герундий «sitting» ба забони тоҷикӣ тавассути масдари «нишастан» ифода карда шудааст.

Иқтидори валентнокии герундий дар забони англисӣ нисбат ба масдар маҳдудтар мебошад. Зимни таҳлил маълум гардид, ки герундий дар забони англисӣ яквалента мебошад. Дар забони англисӣ тавассути 4 шакли герундий ҷумла сохта мешавад, ки дар он иҷрокунандаи амал маълум аст. Тавассути чунин хусусият герундий аз масдар тафовут дорад.

Чи хеле ки ибраз карда шуд, валентнокӣ гуфта “қобилияти калимаҳоро менамояд, ки онҳо бо дигар ҷузъҳои ҷумла алоқаи синтаксисӣ зоҳир менамоянд” [1, с.79]. Дар ин маврид ҳақ ба ҷониби Г. Г. Почептсов аст, ки ӯ чунин ибраз медорад: “Дар умум вижагиҳои валентнокии калимаҳо, алалхусус, ҳиссаҳои нутқи алоҳида аз замонҳои гузашта низ ба назар мерасад” [7, с.229].

Дар забони англисии муосир валентнокӣ яке аз нишондиҳандаҳои мебошад, ки сифати феълиро аз дигар калимаҳо ҷудо намуда, мавқеи онро дар байни ҳиссаҳои дигари нутқ муайян менамояд. Истифодашавии ҷузъҳои ҳатмӣ ва факултативӣ бо назарияи валентнокӣ алоқаи зиёд дорад, ки таҳти назарияи мазкур тавъампазирии як калима бо калимаи дигар дар сохтори ҷумла фаҳмида мешавад. Ин чунин маъно дорад, ки ягон воҳиди номии забон, мисли “оҳанрабо” ба худ калима ё созмони дигарро мекашад, ё ин ки ба худ ҷазб менамояд, ки бе он маънои калимаи ҷазбкунанда комилан кушода намешавад [12 с.34].

Дар забоншиносии муосир валентнокӣ яке аз меъёрҳои чудо намудани сифати феълӣ аз калимаҳои дигар ва муайян намудани мавқеи он дар байни ҳиссаҳои нутқи дигарро ифода мекунад.

Сифати феълии забони тоҷикӣ бо як ё ду калимаҳои номӣ ва инчунин бо калимаҳои созмонҳои адвербиалӣ тавҷам меафтад, масалан:

Китоби ба ман ҳадашуда.

Сифати феълии “ҳадашуда” дувалента мебошад. Чунин хусусият дувалентагии сифати феълӣ ва инчунин дар дохили созмонҳо бо сифати феълӣ истифода шудани онҳо дувалента будани калимаҳои мазкурро исбот менамояд:

Китобро ба ман ҳада карда.

Сифатҳои феълӣ ба монанди “хонда истода” низ хусусияти дувалентаро доро мебошанд.

Масалан:

Гули ба ман ҳадашуда истода.

Ин ду шакли сифати феълӣ дар забони тоҷикӣ адъюнкти худро низ доранд:

Китоби дина ҳадашуда.

Духтари ҳозир суруда истода.

Сифати феълии I ва II-и забони англисӣ низ дорои чунин хусусияти валентнокӣ мебошанд. Масалан:

-The book given to me by the writer.

-The student reading the book for the answer.

-The letter sent for me from England last week.

-Slowly the film for children every day.

Ҳамаи шаклҳои сифатҳои феълӣ ҳам дар забони англисӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ хусусиятҳои тавҷампазиро доранд. Ба монанди шаклҳои тасрифии феъл вобаста ба хусусиятҳои семантикӣ ва синтаксисии худ сифати феълӣ авалента, яқвалента ва дувалента шуда метавонад. Хусусиятҳои валентнокии сифати феълӣ дар забонҳои муқоисашаванда қисман бо вазифаҳои синтаксисии онҳо вобастагӣ доранд. Дар ин маврид муайян намудани мавқеи сифати феълӣ яъне ба сифати адъюнкт ё ба сифати ядро хизмат кардани он муҳим аст.

Сифати феълӣ дар забонҳои муқоисашаванда бо баробари ифода намудани хусусиятҳои феълӣ, сифатӣ ё зарфӣ бо ҳиссаҳои нутқи дигар созмонҳои синтаксисӣ бунёд менамоянд. Роҳу воситаҳои алоқамандшавии сифати феълӣ бо калимаҳои дигар аз ду омил зерин вобаста мебошад:

Якум, аз вазифаи номии он, яъне сифати феълӣ дар ҷумла ҳамчун феъл, ҳамчун сифат ё ҳамчун зарф хизмат мекунад.

Дуюм, аз мавқеи сифати феълӣ дар ибора ё сохтори предикативии он, яъне дар дохили ибора, ки он ҳамчун адъюнкт ё ядрои ибора аст ё ин ки ҳамчун ҷузъи созмонҳои аналитикӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, сифати феълӣ дар ҳар ду забон бо исм ҷонишин ва феъл тавҷам меафтад, ки дар як ҳолат он чун ядрои ибора хизмат кунад, дар ҳолати дигар ҳамчун адъюнкт хизмат мекунад.

Хусусиятҳои тавҷампазирии сифати феълӣ бо мавқеи онҳо дар сохтори ибораҳо алоқаманд мебошад. Агар сифати феълӣ чун ядрои ибора хизмат кунад, он дорои хусусиятҳои тавҷампазирӣ муайян мебошад ва онҳо ҳамчун адъюнкт хизмат намояд, дар он хусусиятҳои тавҷампазирӣ дигар зухур меёбад.

Зимни таҳлили хусусияти валентнокии сифати феълӣ дар забони тоҷикӣ маълум гардид ки он мисли масдар бисёрвалента аст.

Феъли ҳол аз рӯи хусусияти морфологӣ ба феъл аз рӯи иҷрои вазифаи синтаксисӣ ба зарф монанд аст. Барои он ки, феъли ҳол дар забони тоҷикӣ ба аломатҳои асосии феъл соҳиб аст онро ба феъл дохил мекунад. Феъли ҳол танҳо як шакл дорад. **Феъли ҳол** амал ва ҳолатро ҳамчун аломати феъли асосӣ ифода менамояд. Он ҳоси забони тоҷикӣ буда, кашиши валентнокии суҷд дорад ва одатан ҳосияти **яквалентӣ** дорад. Масалан: хандакунон (чӣ кор кард?) омад, гирякунон (чӣ кор кард?) рафт, тасдиқкунон (чӣ кор кард?) гуфт... Феъли ҳол бештар феълро ба худ вобаста мекунад. Бо вучуди ин, на дар ҳама ҳолат ҳосияти валентнокии феъли ҳол аён аст. Масалан: ишоракунон, равон, нолон, бозикунон.

Дар ҷараёни тадқиқи ҳосияти валентнокии шаклҳои ғайритадрифии феъл дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ба ҳулоса омадем, ки он шакли гуногуни зоҳиршавӣ дорад. Вобаста ба ин, актантҳои таркиби валентнокиро ба ду гурӯҳ ҷудо намудем:

1. Асосӣ – кашиши бошиддати калима, ки фикри гуяндаро баён месозад. Бидуни актантҳои асосӣ фикри гуянда нофаҳмо буда, ҷазои ҳолӣ эҳсос карда мешавад ва ҳатман пурра кардани онро талаб менамояд.

2. Иловагӣ – ба фикри гуянда тобишҳои маъноӣ медиҳад. Зарурати инъикоси актантҳои иловагӣ дар мадди аввал эҳсос карда намешавад. Пур кардани ҷазои ҳолӣ аз актантҳои иловагӣ на дар ҳама ҳолат талаб карда мешавад. Умуман, дар ҷое, ки актанти асосӣ мавҷуд аст, ҷазои ҳолӣ аз актантҳои иловагӣ дида намешавад.

Аз сабаби он, ки зери мафҳуми валентнокӣ иқтидори калима дар назар дошта шудааст, мо наметавонем актантҳои иловагиро сарфи назар намоем. Бинобар ин, зимни таҳқиқи ҳосияти валентнокии феълҳо иқтидори пурраи вобастакуни ба назар гирифта шуда, ҳулосаи умумӣ пешниҳод гардидааст.

Ба шаклҳои ғайритадрифии феъл одатан пуркунонда ва ҳол тобеш карда мешаванд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Гак В.Г. Валентность / В кн.: Лингвистический энциклопедический словарь / В.Г. Гак. – Москва: Советская литература, 1990. – С.79-80.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1977. – 356 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Морфология ва синтаксис. – Душанбе: Дониш, 1985. – 372 с.
4. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Ленинград: Наука (Ленингр. отд.), 1972. – 216 с.
5. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология / В. Б. Касевич. – Москва, 1988. – 309 с.
6. Касевич В.Б. Труды по языкознанию: в 2 т. / под ред. Ю.А. Клейнера / В.Б. Касевич. – Санкт-Петербург, 2006. – Т.1. – 664 с.
7. Почепцов Г.Г. Определение / Почепцов Г.Г. – Москва, 1981. – 230 с.
8. Степанова М.Д. О внешней и внутренней валентности слова / Степанова М.Д. // Иностр. яз. в школе. - 1967. - № 3. - С. 12-18.
9. Степанова М.Д., Хелбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / Степанова М.Д., Хелбиг Г. - Москва: Высш. шк., 1978. – 258 с.
10. Тенйер Л. Основы структурного синтаксиса. / Пер. с франц. Вступ.ст. и общ. ред. В. Г. Гака / Тенйер Л. – Москва: Прогресс, 1988. – 656 с.
11. Усмонов К. Грамматикаи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Усмонов К.-Хучанд: Нури маърифат, 2017. – 371с.

12. Усмонова М.Э. Эллиптические предложения в таджикском и английском языках: дисс. канд. филол. наук: 10. 02. 20./ М. Усмонова. – Душанбе, 2012 – 140 с.
13. Шустова С.В. Сентенциальные актанты в валентности глагола (на примере глагола to go) / С.В. Шустова // Вестник ВГУ. серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. – Пермь, 2016. № 3. - С. 43-48.
14. Шустова С.В. К вопросу о функциональном потенциале языковой единицы (на примере семантической и синтаксической валентности) / С.В. Шустова // Историческая и социально-образовательная мысль. –2013. – № 3. – С. 161–164.
15. Dickens Ch. Great Expectations. – London. Chapman & Hall, 1861. – 544p.
16. Galsworthy J. The Freeland. M.: Foreign Language Publishing House, 1980. – 262 p.

Reference Literature:

1. **Gak.V.Y.** Valency. In the book: Linguistic Encyclopedic Dictionary. – M.: Soviet Literature. 1990. – pp.79-80
2. The Grammar of Modern Tajik Literary Language. – Dushanbe: Knowledge. 1977. – 356pp.
3. The Grammar of Modern Tajik Literary Language. –Morphology and Syntax. – Dushanbe: Knowledge. 1985. – 372pp.
4. **Katsnelson S.D.** Typology of Language and Discourse Thinking//S.D. **Katsnelson**. – L.: Science (Leningrad Section). 1972. – 216pp.
5. **Kasevich V.B.** Semantic. Syntax. Morphology// V.B. Kasevich. M., 1988. – 309pp.
6. **Kasevich V.B.** Works on Linguistic: in two Volumes// V.B. Kasevich; under the editorship of Yu.A. Kleiner.- SPb. 2006. – V.I. – 664pp.
7. **Pochepstov G.G.** Definition. – M., 1981. – 230pp.
8. **Stepanova M.D.** On External and Internal Valency of Word// Foreign Languages at School. 1967, №3. – pp. 12-18
9. **Stepanova M.D., Helbig G.** Parts of Speech and the Problem of Valency in Modern German. – M.: Higher School. 1978. – 258pp.
10. **Tenyer L.** The Grounds of Structural Syntax// Translation from French. Introductory article and general recension by V.G. Gak. – M.: Progress, 1988. – 656pp.
11. **Usmonov K.** Comparative Grammar of English and Tajik Languages. – Khujand: Light of Enlightenment. 2017. – 371pp.
12. **Usmonova M.E.** Elliptical Sentences in Tajik and English Languages. Candidate dissertation in philology: 10.02.20//**M.E.Usmonova**. – Dushanbe. 2012. – 140pp.
13. **Shustova S.V.** Sentential Actants in Valency of Verb (on the example of the verb “to go”)//**S.V.Shustova**// Bulletin of PSU. Series: Linguistics and Intercultural Communication. – Perm. 2016, №3. – pp. 43-48
14. **Shustova S.V.** To the Issue of Functional Potential in Regard to Linguistic Unit (on the Example of Semantic and Syntactic Valency)// **S.V.Shustova**// Historical and Social-Educational Idea. 2013, №3. – pp. 161-164
15. **Dickens Ch.** Great Expectations. London. Chapman and Hall, 1861. – 544pp.
16. **Galsworthy J.** The Freeland. M.: Foreign Languages Publishing House, 1980. – 262pp.

**МАВҶЕИ ТАРТИБИ КАЛИМА ДАР
ТАҶЗИИ АКТУАЛИИ ҶУМЛА**

Ибрагимова Раъно Абдушукуровна,
дотсенти кафедраи тарҷума ва
грамматикаи забони англисии МДТ-и
“ДДХ ба номи академик Бобочон
Ғафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**СТАТУС ПОРЯДКА СЛОВ В
АКТУАЛЬНОМ ЧЛЕНЕНИИ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ**

Ибрагимова Раъно Абдушукуровна,
доцент кафедры перевода и грамматики
английского языка ГОУ “ХГУ имени
академика Б. Гафурова” (Таджикистан,
Худжанд)

**ON THE STATUS OF THE WORD
ORDER IN ACTUAL DIVISION
OF THE SENTENCE**

Ibraghimova Rano Abdushukurovna,
Associate Professor of the department of
translation and English grammar under SEI
“KSU named after academician B. Gafurov”
Tajikistan, Khujand

Калидвожаҳо: тартиби калимаҳо дар ҷумла, мавҷеи аъзоҳои ҷумла, ивазшавии ҷои аъзоҳои ҷумла, тартиби озоди калимаҳо, тартиби устувори калимаҳо, таҷзияи актуалии ҷумла, ремаи гуфтор, темаи гуфтор

Муаммои тартиби калима яке аз муаммоҳои муҳими синтаксисии ҳар як забон маҳсуб меёбад. Тартиби калима дар ҷумлаҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мухталиф буда, аз бисёр ҷиҳат тафовут доранд. Дар забониносии ду навъи тартиби калимаро ҷудо мекунам: тартиби озоди калима ва тартиби устувори калима. Дар забони англисӣ агар он устувор бошад дар забони тоҷикӣ нисбатан озод аст. Дар забони тоҷикӣ аъзоҳои ҷумла вобаста ба таҷзияи актуалӣ метавонанд ҷойҳои худро иваз намоянд. Бо вуҷуди он сараъзоҳо дар ҳар ду забон ҷои устувор доранд. Дар ин бора фарқият дар он аст, ки дар забони тоҷикӣ аъзоҳои пайрав дар байни сараъзоҳои ҷумла ҷойгир мешаванд, вале дар забони англисӣ онҳо баъд аз сараъзоҳо мавҷе мегиранд. Аз ин бармеояд, ки омӯзиши забони англисӣ барои хонандагони тоҷикзабон мушкилтар аст.

Ключевые слова: предложение, порядок слов, место членов предложения, изменение места членов предложения, свободный порядок слов, строгий порядок слов, актуальное членение предложения, рема, тема

Порядок слов в предложении является одним из важных синтаксических вопросов в любом языке. Порядок слов в предложении в английском и таджикском языках различается во многих отношениях. Теоретическая лингвистика различает два типа порядка слов: свободный порядок и строгий порядок. Порядок слов в английском языке строгий, а в предложениях на таджикском языке является относительно свободным. Члены предложения в таджикском языке могут менять место в зависимости от актуального членения предложения. Тем не менее, место членов предложения в обоих языках является строгим и определенным. В таджикском языке второстепенные члены предложения располагаются между главными членами, но в английском языке они располагаются после главных членов предложения, что затрудняет изучение английского языка таджикскими студентами.

Key words: *sentence, word order, place of the parts of the sentence., change of the position of the parts of the sentence, free word order, strict word order, actual division of the sentence, rheme, theme*

Word order is one of the crucial syntactical question in any language. Word order in the English and the Tajik languages differs in many regards. Theoretical linguistics distinguishes two types of word order: free and strict. Word order in the English language is strict while in the Tajik language it is relatively free. In the Tajik language parts of the sentence can change their position. Respective of actual division of the sentence the place of the principal parts sentence is strict and definite in both languages. In the Tajik language the secondary parts of the sentence are placed between the principal parts, but in the English language, their position is after the principal parts of the sentence. It complicates the study of the English language for Tajik students.

Мақому нақши тартиби калимаҳо дар ҷумла, пайдарҳамӣ ва алоқамандии онҳо барои равониву возеҳот дар нутқ, ба роҳ монда тавонистани муоширату самаранок идома додани суҳбатун нақл хеле назаррас аст. То чӣ дараҷа аҳамият доштани ҳодисаи тартибро (order) метавон ҳатто дар зинаи фонемаҳо, чун фонемаҳо (шаҳр – шарҳ, абр – бар, маҳрам – марҳам, ten – net, guilt – guild ва ғ.), дар таркиби морфемаҳои калима (Гулнор – Норгул, Шералӣ – Алишер) мушоҳида намуд. Дар силсилаи калимаҳои ифодакунандаи фикру маъно бошад, ҳодисаи мазкур барҷастатар ба ҷашм расида, нозуқиҳои луғавию грамматикӣ тартибро ба назар бештар намоён менамояд. Иваз намудани ҷойи калимаҳо дар нутқ, аксаран ҳамчун воситаи ифоданокии маъноҳои грамматикӣ хизмат мекунад [2, с.18].

Бахусус, дар забонҳои, ки дар онҳо калимаҳо бо тағйирёбии ҷойи худ вазифаҳои гуногуну навро иҷро мекунанд, масъалаи тартиб нақши муҳимро мебозад. Ин гуна забонҳо забонҳои мебошанд, ки дар онҳо калимаҳо таркиби морфологии худро тағйир намедиханд ва дар ҷумла ба қадом вазифа омаданашон танҳо аз ҷиҳати ҷою тартиби онҳо муқаррар карда мешавад.

Муаммои тартиби калима яке аз муаммоҳои марказӣ ва муҳими синтаксиси ҳар як забон ба ҳисоб меравад. Тартиби калима дар ҷумлаҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муҳталиф аст. Онҳо дар ин мавзӯ аз бисёр ҷиҳат аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Мафҳуми тартиби калима ҷо ба ҷо гузоштани аъзоҳои ҷумла ва ё мавқеи аъзоҳои ҷумларо дар назар дорад. Дар илми забоншиносӣ ду навъи тартиби калимаро ҷудо мекунанд:

1. Тартиби озоди калима;
2. Тартиби устувори калима.

Тартиби озоди калима, чунин тартибест, ки дар он метавон аксари аъзоҳои ҷумларо аз як ҷо ба дигар ҷо қўчонид, яъне мавқеашонро иваз намуд.

Сабаби озодона иваз шудани ҷойи аъзоҳои ҷумла дар флексияҳои махсуси аъзоҳои ҷумла буда, онҳо вазифаи калимаро дар ҷумла муайян месозанд.

Тартиби устувори калима чунин тартибест, ки дар он ҳар як аъзои ҷумла ҷои муқаррарии худро дорад ва тағйир додани ин тартиб ё сохти ҷумла сабаби тағйир ёфтани маъно ё аз байн рафтани маъно низ шуда метавонад, зеро мувофиқи қоидаҳои забонӣ ҳатто камтарин тағйирот дар сохтори ҷумла ҳатман ба тағйир ёфтани маъно боис мегардад [ниг. 6, с.327].

Барои исбот тартиби аъзоҳои ҷумларо ду маротиба тағйир дода, мушоҳида мекунем, ки чи тавр ин амал ба тағйир ёфтани маъно таъсир мерасонад. Масалан:

Модар ба кӯдак шир дод.

1) Кӯдак ба модар шир дод

2) Ба кӯдак модар шир дод.

Мисоли якум гарчанде аз ҷиҳати грамматикӣ дуруст бошад ҳам, аммо аз ҷиҳати семантикӣ ва мантикӣ қобили қабул шуда наметавонад.

Мисоли дуюмро метавон қобили қабул донист, аммо маънои он аз маънои ҷумлаи асли фарқ дошта, ба вазифаи гуфтор ё вазифаи муҳобиравӣ алоқамандӣ дорад, ки инро муносибати инҳору гузора (тема-рема) муайян мекунад [6, с.325].

Ин масъала муфассалтар дар қисмати баъдинаи мақола баррасӣ хоҳад шуд. Алъон мавқеи аъзоҳои ҷумла дар забонҳои мавриди муқоиса баррасӣ хоҳад шуд.

Дар забони англисӣ тартиби муқаррарии аъзои ҷумла чунин аст: дар ҷои аввал мубтадо, ҷои дуюм – хабар, ҷои сеюм – пурқунанда ва ҷои чорум ҳол мавқеъ мегирад. Муайянқунанда, одатан, пеш аз муайяншаванда гузошта мешавад. Чунин ҳолат аз муқаррар будани тартиби калимаҳо дар ҷумлаҳои забони англисӣ гувоҳӣ медиҳад [ниг. 4, 13].

Чӣ хеле ки дар мисолҳои болоӣ ивазшавии ҷои аъзоҳои ҷумла ва таъсири онро ба маънои ҷумла дар забони тоҷикӣ нишон додем, дар мисолҳои зерин бошад, ивазшавии ҷойи калимаҳоро дар забони англисӣ баррасӣ мекунем. Масалан:

Arthur was studying philosophy at the university (9, 32).

Артур дар донишгоҳ ғалсафа меҳонд.

Агар дар ин ҷумла ҷои калимаҳоро иваз кунем, он гоҳ ҷумла маънои худро гум мекунад.

Намудҳои зерини ин ҷумла хато мебошанд:

Was studying philosophy Arthur at the University. – ин намуд умуман қобили қабул нест.

Philosophy at the university Arthur was studying. – ин тарзи ҷойгирии аъзоҳо низ дар ин забон ҳеҷ маъно дода наметавонад.

At the university philosophy was studying Arthur. – ин мисол мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони англисӣ то андозае дуруст аст. Дар он ҳоли макон дар аввал омада мубтадо, хабар ва пурқунанда дар ҷойҳои муқаррарии худ қарор доранд. Бинобар он, ин мисол шаклан дуруст аст, аммо аз ҷиҳати мантиқ ва маъно он нодуруст мебошад.

Was studying at the university Arthur philosophy. – ин мисол низ қисман дуруст буда, баъзан дар назм дучор мешавад ва асосан бо мақсади услубӣ ё муоширатӣ истифода мегардад.

Дар забони тоҷикӣ бошад, хабар дар охири ҷумла гузошта шуда, баръакси забони англисӣ муайянқунанда баъд аз муайяншаванда ҷойгир мешавад. Дар забони тоҷикӣ низ тартиби калима нисбатан муқаррар аст, вале дар баъзе ҳолатҳо ҳол пеш аз мубтадо омада метавонад. Иваз кардани ҷойҳои мубтадо ва пурқунанда дар ҷумлаи зерин боиси тағйир ёфтани маънои ҷумла мегардад.

Diana was very proud of her son

Her son was very proud of Diana

Диана аз писараш ифтихор мекард.

Писараш аз Диана ифтихор мекард.

Тартиби муқаррар доштани калимаҳо дар ҷумлаҳои забони англисӣ озодона иваз намудани ҷои аъзоҳоро бетаъсир ба услуб, маъно ва мантиқ имкон намедиҳад. Дар забони англисӣ баъзан мубтадо дар охири ҷумла омада метавонад, вале ин танҳо дар ҷумлаҳои сеъзагӣ дучор мешавад. Масалан:

Joe was sitting at the desk

Sitting at the desk was Joe.

Дар забони англисӣ хабар дар аввали ҷумла омада наметавонад. Агар ҷумлаи «Sitting at the desk was Joe»-ро ба забони тоҷикӣ тарҷума кунем, чунин мешавад:

Дар паси миз нишастагӣ Ҷо буд.

Шахси дар паси миз нишаста Ҷо буд.

Бо вучуди ин дар ҳолатҳои муайян баъзе аъзоҳои ҷумла метавонанд аз ҷои муқаррарии худ ба дигар ҷой кӯчанд. Мисол:

1. To Martini she said frankly (9, 12).
2. “Here they come”, said Michele and the Gadfly turned round (9, 12).
3. All at once, with a quick pang, he was conscious of his nervousness (9, 15).
4. Great was Mr. Gulliver’s wonder (9, 15).
5. Down jumped the driver, and out got Mr. Pickwick (9, 15).

Дар ҷумлаи якум пурқунандаи бавосита аз ҷои сеюм ба ҷои якум кӯчидааст. Дар ҷумлаи дуюм ҳоли макон аз охир ба ҷои аввал омадааст. Ҳоли замон ва ҳоли тарзи амал дар ҷумлаи сеюм аз ҷойҳои охир ба аввали ҷумла оварда шудаанд. Дар ҷумлаи чорум қисми номии хабар аз ҷои сеюм ба ҷои якум гузошта шудааст. Дар ҷумлаи панҷум бошад, мубтадоҳо баъди хабарҳо омадаанд, ки ин ҳодисаро дар илми забоншиносӣ ҷойивазкунӣ (инверсия) меноманд.

Бояд афзуд, ки чунин ҷойивазкунии аъзоҳои ҷумла раванди муқобиравӣ дорад, ки моҳияту мақсад ва вазифаҳои онро дар ҷараёни таҷзияи актуалии ҷумла метавон таҳлилу инкор намуд. Одатан он аъзои ҷумлае, ки аз ҷои муқаррарии худ ба ҷои дигар мекӯчад, рукни муҳими ахборро ташкил медиҳад, яъне он ремаи гуфтор мегардад ё чун василаи услубӣ барои таъкиди мафҳуми ҷойивазкарда нигаронида шудааст. Албатта, дар ин ҳолат задаи мантиқӣ ва оҳанги гуфтор мавқеи хоса доранд, ки танҳо ба туфайли дурусту бамавқеъ истифода бурдан ё гузоштани онҳо метавонад маъноеро ифода намуда, вазифаи ҷумлагии худро иҷро намояд [5, с.224].

Ҷунонки кайд кардем, тартиби калима дар забони англисӣ устувор ё муқаррар аст. Аз ин лиҳоз, калима вазифаи грамматикиро иҷро менамояд, ба ибораи дигар, вобаста ба ҷои калима дар ҷумла кадом аъзои ҷумла будани он муайян карда мешавад. Аз сабаби маҳдудтар будани имкониятҳои ҷойивазкунии аъзоҳои ҷумла, забони англисӣ барои ифода намудани рема ва темаи гуфтор аз дигар воситаҳо низ истифода мебарад, ки онҳоро мухтасаран баррасӣ менамоям. То кунун воситаи зерини ифода кардани тема ва рема дар забони англисӣ муайян карда шудааст:

1) Созмонҳои It is.... That, It is who, It is which, It was that ва ғайраҳо, ки дар онҳо ба ҷои нуктаҳо воҳиди рематикӣ ахбор гузошта мешавад. Мисол:

So it’s you that have disgraced the family? (9, 22).

Дар ин ҷумла вожаи “you” ремаи гуфтор аст, ки онро созмони «it’s that» рема гардонидаст. Бо истифодаи ин созмон ғоянда таъкид карданист, ки маҳз мусоҳиб (you) номи оиларо доғдор кардааст, на каси дигар. Аз ин хотир, вожаи “you” ремаи ташдидӣ (эмфетикӣ) мебошад. Як мисоли дигар: It was there that he lost his watch (7, 72). Дар ин ҷумла вожаи “there” ремаи ташдидӣ мебошад, ки ин аз истифодаи таркиби «It was... that» бармеояд.

2) Инчунин ремаро дар ҷумла метавон ба туфайли истифодаи ҳиссаҳои «only, even, too, sim[ly, just» ва ғайраҳо ифода намуд. Масалан:

He was a brilliant and original teacher; even the Rector had to admit it (7, 91).

But he too had something on his mind (8, 71).

But just at this moment Brisighella is safer for you than any other place (9, 53).

Дар чумлаи якум ҳиссаҷаи «even» вожаи “the rector”-ро, ҳиссаҷаи «too» вожаи «he» ва калимаи «just» таркиби «at this moment» -ро ба рема табдил додаанд.

3) Яке аз воситаҳои дигари маъмултари ифодаи рема дар гуфтор артикли номуайянии “a (an)” ва ҳазфи артикли мазкур пеш аз исмҳои моддӣ, маънӣ ва ҷамъ маҳсуб мешавад. Мисол:

A fly crawled over the back of his hand (7, 12).

Дар ин ҷумла истифодаи “a” пеш аз исми «fly» ба он ишора менамояд, ки ин калима ремаи гуфтор мебошад. Агар дар мисоли мазкур артикли «a» ба артикли «the» иваз карда шавад вожаи “fly”-ро ба темаи гуфтор табдил медиҳад. Муқоиса мекунем:

There came through the open door the heavy scent of the lilac. (10, 93). Партофтани артикли «the» пеш аз қисми “scent” боис мешавад, ки калимаи “scent” ба ремаи гуфтор табдил ёбад, ҳол он ки бо артикли “the” дар ҳамин ҷумла “scent” темаи ахбор аст. Аз ин рӯ, “a (an)” ва нишондихандаи рема, “the” ифодагари темаи гуфтор маҳсуб мешавад.

4) Задаи мантиқӣ ҳам яке аз воситаҳои муҳими ифодаи ремаи гуфтор аст: The frogs are croaking (9, 43). Дар ин ҷумла «the frogs» тема мебошад. Вақте ки ба ин калима задаи мантиқӣ гузошта мешавад, бо вучуди он ки вожаи “the frogs” бо нишондихандаи ҷумла, яъне артикли “the” истифода шудааст, он ба ремаи гуфтор табдил меёбад. Дар ин ҳол задаи мантиқӣ вазифаи таъкидӣ дошта, калимаи “the frogs” –ро аз қатори дигар имконоти мавҷудбуда таъкид ва ҷудо карда нишон медиҳад, яъне на чизи дигаре, балки қурбӯққаҳо вақ-вақ карда истодаанд.

5) Таркибҳои пешояндии «as for» ва «as to» ҳам метавонанд чун воситаҳои ифодаи рема дар гуфтор истифода шаванд. Мисол: As for others, great numbers of them moved past slowly or rapidly... (7, 36)

6) Таркиби «there (be)» хусусияти ворид намудани маълумоти нави ба гуфтор дорад ва аз сабаби он ки ин таркиб бештар ишора ба мубтадо дорад, метавонад онро ремаи гуфтор гардонад. Масалан: There is a very pleasant and commodious library in the Capitol (8, 52)

7) Тарзи ғайримуқаррарии ҷойгиршавии аъзоҳои ҷумла, низ дар радифи гуфтаҳои болоӣ яке аз воситаҳои дигари ифодаи рема мебошад, яъне бо иваз намудани ҷояш тема ба рема бадал мешавад. Масалан: I returned at night by the same railroad (8, 73). By the same railroad I returned at night. Дар мисоли якум ибораи “by the same railroad” мафҳуми ба хонанда шиносро ифода карда, мутаносибан темаи гуфторро ифода кардааст. Дар мисоли дуюм ба ҷои аввал кўчонидани ибораи “by the same railroad” боиси ба рема табдил ёфтани он гардидааст.

8) Дар созмонҳои синтаксисе, ки муқобилгузорию ду мафҳум ба назар мерасад, он ду мафҳум ҷузъи рематикӣ мебошанд: Nothing in it ever changed –neither the people, nor the family portraits. (9, 49).

Ба монанди забони англисӣ дар забони тоҷикӣ низ тартиби калима се вазифаи асосиро иҷро мекунад: синтаксисӣ, муоширатӣ ва услубӣ.

Вазифаи синтаксисии тартиби калима аз чор рукн иборат аст:

- моҳият ва мазмуни тартиби калима;
- ҷои мубтадо ва хабар;
- ҷои аъзоҳои пайравӣ ҷумла;
- таҳлил ва ҷамъбасти таҷрибаҳои илмӣ.

Вазифаи синтаксисии тартиби калима тавассути муносибати байни калимаҳо дар ҷумла муайян карда мешавад. Мураттаб гузоштани калимаҳо яке аз қисматҳои ҷудонопазири сохти ҷумла маҳсуб шуда, чунин мураттабгузорӣ дар забонҳои

зикршаванда аз кадом аъзои ҷумла будани калима вобаста аст. Ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ тартиби калима устувор аст. Ин тартиб дар забони тоҷикӣ назар ба забони англисӣ нисбатан озодтар ба мушоҳида мерасад, ки инро дар мисоли мавқеъ ва вазифаи мубтадо дар ҷумлаҳои бешахс дидан мумкин аст [2, с.72].

Умуман, сараъзоҳои ҷумла (мубтадо ва ҳабар) дар ҳар ду забон, чи дар забони тоҷикӣ ва чи дар забони англисӣ ҷои устувори худро доранд. Ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ мубтадо мавқеи пеш аз ҳабар дорад. Мавқеъ ва вазифаи мубтадо дар ҷумлаҳои бешахс, умумишахс ва унвонӣ дар забонҳои муқоисашаванда нишон медиҳад, ки дар ҳолати набудани мубтадо дар забони тоҷикӣ ҷумлаи забони англисӣ дар мавқеи он мубтадои расмиро талаб мекунад, яъне мавҷудияти мубтадо дар ин забон ҳатмист. Бинобар он се намунаи мубтадои расмиро (formal subject) дар забони англисӣ истифода мебаранд:

- 1) Мубтадои бешахс (impersonal subject) – It's five o'clock. It's raining.
- 2) Мубтадои таърифӣ (anticipatory subject) – It is necessary to go there
It is important to do it now
- 3) Мубтадои таъкидӣ (emphatic subject) – It is John who is calling you.
This is the book that I was looking for.

Ё ин ки ҷумлаи умумишахс ба монанди

Меғӯянд, ки ӯ духтур аст.

They say he is a doctor.

Бандаки феълӣ дар забони тоҷикӣ ба мубтадо ишора намуда, истифодаи ҳатмии онро аз байн мебарад, аммо дар забони англисӣ, ҷонишини “they” ҳатман истифода мешавад. Ин ҳама аз он шаҳодат медиҳад, ки тартиб ва мавқеи аъзоҳои ҷумла дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ устувортар аст.

Оид ба мавқеъ ва вазифаҳои ҳабар бошад, он дар забони тоҷикӣ одатан дар охири ҷумла гузошта мешавад ва танҳо дар ҷумлаҳои ғайритафсилӣ он бевосита баъди мубтадо меистад.

Вазифаи мо хондан аст – Our task is to study

Онҳо нишастанд – They sat down

Вай хандид. – He smiled.

Мубтадо ва ҳабар чун сараъзоҳои ҷумла, ки ядрои он ҳисоб мешаванд, одатан ба аъзоҳои пайрави ҷумла муқобил гузошта мешаванд:

Ин алоқаи байни аъзоҳои пайрави ҷумла бо сараъзоҳои ҷумла одатан мачмуавӣ (комплексивӣ) номида мешавад, зеро ки он на аъзоҳои алоҳида, балки тамоми ҷумларо пурра менамояд. Ин намунаи алоқа бештар ба пуркунанда ва ҳол хос мебошад. Тартиби калима дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ чун усули фарккунандаи мубтадо ва пуркунанда мебошад.

Падар як писар дорад.

A father has a son

Гул хор дорад

A flower has a prickle.

Пуркунанда (инчунин ҳол) дар забони тоҷикӣ сохти ядрои ҷумларо ба ду қисм ҷудо мекунад [6, 330].

Дар забони англисӣ якчанд қолабҳои ҳастанд, ки мувофиқи он пуркунанда (ҳол) баъди ҳабар ҷой гирифта метавонад ва аъзоҳои дигари ҷумла бошанд, бетағйир боқӣ мемонанд.

Дар ҷумлаҳои сеъзогии ҳар ду забон тартиби калима маънои хело муҳим дорад, зеро дар вақти тағйир додани тартиби калима вазифаи синтаксисии он тағйир намеёбад, вале

чумла маънои дигарро ифода мекунад, масалан, агар чои мубтадо ва пуркунандаро дар чумлаи боло овардашуда иваз кунем, он метавонад дигар маъноро ифода намояд.

Як писар падар дорад.

A son has a father.

Хор гул дорад.

A prickles has a flower.

Дар забони англисӣ инро чунин чумлаи зерин метавонад боз ҳам равшантар ифода кунад.

The hunter killed the bear. – The bear killed the hunter.

Ҳангоми иваз кардани мубтадо ва пуркунандаи чумла чои рема ва темаи гуфтор низ тағйир меёбад.

Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки дар ҳақиқат, ин ҳодисаи грамматикӣ яке аз масъалаҳои мушкилу мураккаби сохти забон мебошад. Муқоиса ошкор сохт, ки чумла дар ҳар ду забон аз ду ҷузъ иборат аст; ҷузъи маълум ва ҷузъи номаълум, ки онҳо воситаҳои гуногуни ифодаи худро доранд, ки ин роҳу воситаҳои ифодаи тема ва рема мебошад [4, 19].

Тартиби калима дар ҳар ду забон аз ҳамдигар фарқ мекунад. Дар забони англисӣ агар он устувор бошад, дар забони тоҷикӣ нисбатан озод аст. Мутаносибан дар забони англисӣ иваз кардани тартиби аъзоҳои чумла мумкин нест. Дар забони тоҷикӣ аъзоҳои чумла вобаста ба таъзияи актуалӣ метавонанд ҷойҳои худро иваз намоянд. Бо вучуди он сараъзоҳо дар ҳар ду забон чои устувор доранд. Дар ин бора фарқ дар он аст, ки дар забони тоҷикӣ аъзоҳои пайрав дар байни сараъзоҳои чумла ҷойгир мешаванд, вале дар забони англисӣ онҳо баъд аз сараъзоҳо мавқеъ мегиранд. Аз ин бармеояд, ки омӯзиши забони англисӣ барои хонандагони тоҷикзабон мушкилтар аст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Бархударов, Л.С., Штелинг, Д.А. Грамматика английского языка/ Л.С. Бархударов, Д.А. Штелинг. – Москва: Высшая школа, 1973. – 424 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис/ Дар зери таҳрири акад. Б.Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 318 с.
3. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка / И.П. Иванова, В. В. Бурлакова, Г. Г. Почепцов. – Москва: Высшая школа, 1981. – 285 с.
4. Собиров, А.И. Порядок слов современном таджикском и английском языках: автореферат диссертации кандидата филол. наук. – Душанбе, 1973. – 23 с.
5. Усмонов, К. Грамматикаи назарии забони англисӣ / К. Усмонов. – Душанбе; Хуҷанд: Нури маърифат, 2010. – 236 с.
6. Усмонов, К. Грамматикаи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / К. Усмонов. – Хуҷанд: Нури маърифат. 2015. – 380 с.
7. Cronin, A. Beyond this Place / A. Cronin. – М., 1972.- 90 p.
8. Dickens, Ch. American Notes / Ch. Dickens. – М.: Foreign languages publishing house. – М., 1950. – 256 p.
9. Voynich, E.L. The Gadfly -M.: Foreign Languages Publishing House, 1954.-332 p.
10. Wilde O. Plays. М.: Foreign Literature, 1967 - 238 p.

Reference Literature:

1. **Barhudarov L.S, Shteling D.A.** *The Grammar of the English Language*// **L.S Barhudarov, D.A Shteling.** – M: Higher School. 1973-424 pp.
2. *Modern Tajik Literary Language. Syntax. Under the editorship of B. Niyozmuhammadov.* Dushanbe:Cognition. 1970.-318pp
3. **Ivanova L.P., Burlakova V.V, Pocheptsov G.**– M: Higher School, 1981-285pp.
4. **Sobirov A.L.** *Word Order in Modern Tajik and English Languages. Synopsis of candidate dissertation in philology.* Dushanbe, 1973.-23pp.
5. **Usmonov K.** *Theoretical Grammar of the English Language*// **K Usmonov** -Dushanbe, Khujand:Light of Enlightenment. 2010-236 pp.
6. **Usmonov K.** *Corrective Grammar of English and Tajik Languages*// **K Usmonov** – Dushanbe, Khujand: Light of Enlightenment 2015- 380 pp.
7. **Cronin, A.** *Beyond this Place/ A.Cronin.* – M., 1972. – 90pp.
8. **Dickens, Ch.** *American Notes/ Ch. Dickens.* – M.:Foreign Languages Publishing House. – M., 1950. – 256pp.
9. **Voynich, E.L.** *The Gadfly* – M., Foreign Languages Publishing -House. 1954.- 332pp.
10. **Wild O.** *Plays.* M.: Foreign Literature, 1967 – 238 pp.

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

5.6 (07 00 00) ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

5.6.1(07 00 02) Отечественная история

<i>Аюбов А. Р.</i> Муҳочирати Римиён ба Осиёи Марказӣ дар аҳди қадим.....	5
<i>Бобоҷонова М., Раҳимов Н. Т.</i> , Таърих ва ёдгориҳои меъморӣи Хуҷанди асрҳои XIII – XIV.....	13
<i>Халифаев М. М.</i> Центральный аппарат государственного управления Бухарского эмирата конца XIX – начала XX вв. (по материалам «Таърихи нофеъи» Мухаммадали Балджувани).....	23
<i>Шаринов М.М.</i> Экономические отношения в государстве Гуридов.....	36
<i>Юсуфзода А. Ю.</i> Ташаққул ва таҳқими мақомоти милитсия дар Шимоли Тоҷикистон.....	46

5.9 (10 01 00) ФИЛОЛОГИЯ

5.9.2 (10 01 03) Литературы народов мира (таджикско персидская литература)

<i>Абдуллоев Р. Х.</i> «Ибрат-ул-зофилин»-и Мирзо Муҳаммад Рафеъи Савдо ва маъсалаҳои нақду сухансанҷӣ дар шибҳи қораи ҳинд.....	54
<i>Нозимова Г.</i> Тамсил дар “Гаршоспнома”-и Асадии Тӯсӣ.....	64
<i>Хомидова М. М.</i> Ҳамбастагӣ ва тафовути «Нафаҳот-ул-унс » бо дигар манобеи ирфонӣ.....	73
<i>Юлдошев А.</i> Инъикоси образи Ардашери Бобакон дар сарчашмаҳои асри III юнонӣ	79
<i>Зоиров Х. З.</i> Аҳамияти мӯҳрҳои шоҳони тоисломӣ дар шинохти анвои номаҳо.....	85
<i>Сатторова Н. М.</i> Муруре дар шинохти нусхаҳои “Бӯстон”-и шайх Саъдӣ...	94

5.9.6 (10 02 22) Языки народов зарубежных стран (иранские языки)

<i>Қўрғонов З. Д.</i> Мухтасаре аз хусуси сайри таърихӣи вожаи «ки».....	102
<i>Хоҷаева М. О.</i> Хусусиятҳои қорбасти шаклҳои ҷамъбандии исмҳои иқтибосии арабӣ дар расоили форсии Сӯҳравардӣ.....	112
5.9.8 (10.02.00) Теоретическая, прикладная и сравнительно-сопоставительная лингвистика	
<i>Оқилова Х.А.</i> Хусусиятҳои валентнокии шаклҳои гайритасрифии феъл дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.....	123
<i>Ибрагимова Р.А.</i> Мавқеи тартиби калима дар таҷзияи актуалии ҷумла.....	130

CONTENTS

5.6. (07 00 02) HISTORICAL SCIENCES

5.6.1 Domestic history..

Ayubov, A. R. Roman Migration to Central Asia in Antiquity.....	5
Bobojonova M., Rahimov N.T. History and Architectural Monuments of Khujand of the XIII-XIV centuries.....	13
Khalifaev M.M. Central Apparatus Of State Administration Of Bukhara Emirate Referring To The Ending To The XIX-Th – The Beginning Of The XX-Th Centuries (Based On The Materials Of “Tarihi Nofei” By Muhammadali Baljuvani).....	23
Sharipov M. M. Economy Relations in the State of Gurids.....	36
Yusufzoda A.Y. Formation And Consolidation Of Militia Bodies In Northern Tajikistan...	46

5.9 (10 01 00) PHILOLOGY

5.9.2 (10 01 03) Literature of the peoples of the world (Tajik-Persian literature)

Abdulloev R. Kh. “Ibrat –Ul-Gofilin” By Mirzo Mukhammad Rafe Savdo And The Problems Of Literary Criticism In Indian Subcontinent.....	54
Nozimova G. Alegoria In "Garshasname" Asadi Tusi.....	64
Homidova M. M. The connection and differencies of “nafahat-ul-uns min hazarat-il-quds” With other sources.....	73
Yuldoshev A. Reflections Of The Image Of Ardasher Bobakon In Greek Sources Of The Iii Century.....	79
Zoirov Kh. Z. The Significance Of Pre-Islamic Shakhs’ Seals In The Studies Of The Types Of Messages	85
Sattorova N.M. Certain Considerations Concerned With “Buston” Lists Belonging To Sheikh Saadi Shirazi.....	94
5.9.6 (10 02 22) Languages of the peoples of foreign countries (Iranian languages	
Kurgonov Z.D. On historic evolution of the conjunction "ki".....	102
Khojaeva M. O. The Specificities Of Plural Number Formation In Regard To Arabic Borrowed Nouns In Suhzavazdi's Persian Treatises.....	112
5.9.8 (10 02 20) Theoretical, applied and comparative linguistics	
Okilova, Kh. A. Two Valency Peculiarities of Non-Finite Forms of The Verb in English And Tajik Languages.....	123
Ibragimava R.A. On the status of the word Order in the Actual Division of the Sentence	130

БАРОИ ИТТИЛОЪ:

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» нашрияи илмӣ-назариявии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон буда, аз силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва гуманитарӣ иборат мебошад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори умум» ба нашр омода мешавад.

Аҳдофи маҷаллаи илмӣ тақризшавандаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони ҚТ, ҳамчунин олимони мамолики хориҷаи наздику дур тибқи соҳаҳои зерини илм: улуми таърихшиносӣ ва филология;
- инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаи таърихшиносӣ ва филология;
- ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;
- инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори улуми таърихшиносӣ ва филология;
- ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоию иқтисодии ҚТ умуман ва минтақаҳои он;
- тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмӣ тадқиқотии олимони ДДХБСТ, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои маорифу илми ҚТ.

Шартҳои нашри мақола дар маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- ҳайъати таҳрири маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризҳо, обзорҳои илмӣ қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣ амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар улуми таърихшиносӣ ва филология дарбар гиранд;
- қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳимият, навоарӣ ва аҳамияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;
- муаллиф (ҳаммуаллиф) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи додаҳоеро, ки мақола, обзорҳо ва тақризҳо дар бар мегиранд, ба зиммадоранд;
- ҳамаи маводи ба идораи маҷалла омада хатман дар сомонаи antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллиф (ҳаммуаллиф)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;
- мақола, обзор ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи antiplagiat.ru ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;
- мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: www.vestnik.tj зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;
- агар дар тақриз оид ба ислоҳу такмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои такмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;
- муаллиф маводи такмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро якҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад.
- ҳайати таҳрир ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани мӯҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоию услубиро мусахҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллиф) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллиф) мувофиқа карда мешавад;
- варианти барои такмил ба муаллиф (ҳаммуаллиф) фиристода бояд дар мӯҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ ба идора баргардонда шаванд;

- мақолаҳое, ки ба чоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонда наменшаванд. Дар мавриди радди чопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) радди муаллифиро ирсол мекунад;

- тибқи дархости шӯроҳои қарордиҳандаи КОА назди Президенти ҚТ ва КОА ВМИФР идораи маҷалла ба онҳо тақризхоро пешниҳод мекунад.

Талабот ба таҳияи мақолаҳо (обзорҳо, тақризҳо), ки ба маҷаллаи илмӣ назариявии «Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

барои чоп ирсол мегарданд

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва обзорҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ 5.6.1 (07 00 00) – **Илмҳои таърих ва археология** (рамзҳои 5.6.1 (07.00.02); 5.6.5 (07.00.09); 5.6.7 (07.00.15); 5.6.3 (07.00.06) ва 5.9 (10 00 00) – **Илмҳои филология** (рамзҳои 5.9.2 (10.01.03); 5.9.9 (10.01.10); 5.9.8 (10.02.20); 5.9.6 (10.02.22)), ки қаблан дар ҳеч ҷой чоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллиф ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

- матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар гунаи ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллиф) имзо гузоштаанд;

- тақризи доктор ё номзади илм, ки ба он шӯбаи кадрҳои ҷои қори муқаррир мӯҳр гузоштааст;

- маълумотнома аз ҷои таҳсил (барои аспирантҳо ва магистрантҳо)

- гунаи ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғаи зерин ирсол мешавад: 735700, ҚТ, вилояти Суғд, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ, бинои асосӣ, устои 307

Гунаи электронии мақола ба почтаи электронии vestnik-tsulbp@mail.ru ирсол мешавад. Телефон барои маълумот: 8 (3422) 2-05-63; суроғаи сомона www.vestnik.tj

Тибқи талаботи КОА назди Президенти ҚТ ва КОА ВМИ ФР мақола бояд унсурҳои зеринро дарбар гирад:

- индекси УДК ва ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

- ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллиф) ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ англисӣ;

- унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (ҳаммуаллиф), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ англисӣ;

- аспирант унвонҷӯён, муаллиф, докторантҳо номи кафедра ва муассисаи илмиро (магистрантҳо – самти тайёриро) ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ англисӣ;

- зикри мансаб, ҷои қор, шахру мамлакат ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ англисӣ;

- e-mail;

- номи мақола ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ англисӣ, ё тоҷикиро русӣ англисӣ (бо ҳарфҳои қалон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman TJ 14);

- ҷакида ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ англисӣ аз 100 то 150 вожа бо сабаби мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари қор ва ҳулосаҳои асосие, ки навоҳари илмӣ қорро дар бар мегирад;

- вожаҳои қалидӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ англисӣ оварда мешаванд (5-7 қалима ё ибора, ки ду ё се вожаҳо дарбар мегирад;

- ба мақола ҳатман номгӯи маохизи мавриди истифода бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида замиа мешавад; Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти

саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Рӯйхати мазкур аз рӯйи тартиби овардани иқтибосҳо ва мувофиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад;

- иқтибосҳо дар қавсайн бо қайди рақами адабиёт аз рӯи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд;

- матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат тоза бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти боэътимодии аснод ва мӯҳтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Вестник ТГУПБП» - научно-теоретический журнал Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, публикующий материалы серии общественных и гуманитарных наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

Целями научного рецензируемого журнала «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук» являются:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: филологические науки, исторические науки и археология;
- развитие международного сотрудничества в сфере языкознания, литературоведения, истории и археологии;
- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- освещение актуальных проблем и перспективных направлений филологических и исторических наук;
- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

Условия публикации статей в журнале «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям знания: филологические науки, исторические науки и археология;
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;
- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;
- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте antiplagiat.ru, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте antiplagiat.ru направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.vestnik.tj;
- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;
- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;

- Редакция имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);
- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;
- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;
- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте и ВАК МОН РФ.

Требования к оформлению статей (обзоров, отзывов, рецензий), присылаемых для публикации в научно-теоретический журнал «Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук»

1. Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: 5.6 (07 00 00) – **Исторические науки и археология** (шифры 5.6.1 (07.00.02); 5.6.5 (07.00.09); 5.6.7 (07.00.15); 5.6.3 (07.00.06) и 5.9 (10 00 00)– **Филологические науки** (шифры 5.9.2 (10.01.03); 5.9.9 (10.01.10); 5.9.8 (10.02.20); 5.9.6 (10.02.22)).

2. Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на таджикском, русском или английском языках объемом 10-15 страниц с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;
- рецензию доктора наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;
- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская обл., г. Худжанд, 17 мкр-н, д.1, ТГУПБП, главный корпус, каб. 307. Электронные версии – по адресу электронной почты: vestnik-tsulbp@mail.ru. Телефон для справок: 8 (3422) 2-05-63; адрес сайта: www.vestnik.tj

В соответствии с требованиями ВАК при Президенте РТ и ВАК МОН РФ, статья должна содержать:

- индекс УДК и ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты – направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках; - e-mail;
- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
- аннотация на таджикском, русском и английском языках от 100 до 120 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну;

- ключевые слова на русском и английском языках (не менее 6 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание – курсив, выравнивание по ширине);

- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в порядке цитирования в соответствии с ГОСТ;

- ссылки даются в квадратных скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением перечисленных требований, к рассмотрению не принимаются.

За содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

TO THE NOTICE OF THE AUTHORS

“Bulletin of TSULBP” is a scientifico-theoretical journal of the Tajik State University of Law, Business and Politics which publishes the materials referring to the series of the humanities is it edited in pursuance with the law of Tajikistan Republic “On Press and Mass-Media”.

The Objective of the Scientific Reviewed Journal « Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences» are:

- operative elucidation of the results related to the research activities of the scholars living both in Tajikistan Republic and in the countries of far and near abroad on the following branches of sciences: philological sciences, historical sciences and archeology;
- development of international collaboration in the spheres of linguistics, literary criticism and archeology;
- providing researchers with availabilities of publishing the results of scientific explorations;
- elucidation of actual problems and prospective trends in philological and historical sciences;
- quest of new knowledge for spiritual and social development of the population of Tajikistan Republic upon the whole and its separate areas in particular;
- propaganda of the achievements of scientific-research activities obtained by the scholars of the Tajik State University of Law, Business and Politics and also by those ones working in other higher schools and institutes of education and science of Tajikistan Republic.

Terms and Conditions of Publication of Articles in the Journal “Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences”

- the journal editorial board accepts for consideration and publication scientific articles, reviews, scientific surveys, comments reflecting scientific opinions, results and achievements of fundamental theoretical and applied researches on the following branches of knowledge: linguistics, literary criticism and archeology:
- solution on publication or on refuse in it is adopted according to the character of the materials submitted: their actualness, novelty and scientific significance;
- an author (authors) bears (bear) all the completeness of responsibility for authenticity of the presented scientific information and all the data contained in articles, commentaries, surveys and reviews;
- all the materials submitted to the editorial board are subjected to compulsory monitoring on **antiplagiat.ru** site after what the editorial board notifies authors (co-authors) about the results of a manuscript assessment and informs about an acceptance of materials for further review or about refuse in it;
- articles, commentaries, surveys and reviews in case of a positive answer after the monitoring in question are referred to internal review with the aim of their expertise assessment by leading specialists in a respective branch of knowledge;
- articles admitted to internal review should be framed in full correspondence with the requirements for the publications allocated on the journal site: www.vestnik.tj;
- If a review contains recommendation on corrections or improvement remarks and suggestions of a reviewer (without information about him\ her) it is sent to the author (authors);
- an improved material is submitted to the editorial board and referred to the second review together with the author`s answer on every item of remarks;
- the editorial board has a right for recension of articles without changing its scientific contents. Spelling and stylistic mistakes are corrected by a proof-reader without coordination with an author (authors);

- a variant of the article sent to author (authors) for improvement should be returned to the editorial board in a stipulated term with amendments and alterations in the terms of a hard copy and e.mail.ru;

- articles non-accepted for publication are not returned to the author (authors). In case of refusal in publication the the editorial board sends a motivated rejection to the author (authors);

- the editorial board gives reviews to RF ESM HAC (Higher Attestation Commission under Education and Science Ministry of Russian Rederation) expert councils if requested.

Requirement for Framing Articled (Surveys, Commentaries, Reviews) Sent for Publication into the Scientific-Theoretical Journal (Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics, series of Humanitarrians Sciences

1.For allocation the journal accepts scientific articles (surveys, commentaries, reviews) on respective scientific specialities never published anywhere before: 5.6. **(07 00 00) – Historical sciences and archeology;** 5.9 **(10 00 00) – Philological sciences.**

The following papers ought to be submitted by authors to the editorial board compulsorily:

- the text of the article (in Russian and English, with Russian translation) or in Tajik with an obligatory author s (authors`) signature (-s) on a hard copy of the article;

- a review of Dr. or Candidate of sciences certified in a staff registration office under the establishment of a reviewer`s place of work;

- certificate from the place of studies (for post-graduates and master`s degree students).

Hard copies of documents are sent to the editorial board according to the address: 785700, Tajikistan Republic, Sughd viloyat, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP, main building, office 367. Electronic versions – e-mail address: info@vestnik.tj; vestnik-tsulbp@mail.ru. Telephone for reference, 8 (3422) 2-05-63 , site address, www.vestnik.tj.

In accordance with RF ECM HAC requirements the article should contain:

- UDC index (to be located at the beginning of the article by a separate line from the left);

- LBC index (to be located ibidem);

- author`s last name, first name, patronymic, nomination and code of scientific speciality (according to the range) the research is conducted - in Russian, English or Tajik, Russian and English;

- post-graduates, claimants for Candidate and Doctoral`s degrees, teachers specify a department and an educational establishment (master`s degree students specify speciality of learning) in English or Tajik, Russian and English;

- position, place of work, city, country should be presented in Russian and English, or in Tajik, Russian and English;

- E-mail.ru;

- the title of the article in Russian and English or in Tajik, Russian and English (in capital letters, **print Times New Roman 14** or **Times New Roman Tj 14**, center alignment);

- abstract in Russian and English (**print TNR 14**), italics alignment, width alignment in the range of 100-120 words with indication of goals and objectives of research, brief course of work and major conclusions containing scientific novelty;

- key words in Russian and English (5-7 words or word-combinations of two or three words, through a comma, **print TNR 14**, italics alignment, width alignment);

- the article should compulsorily contain a list of reference literature with indication of cited works only.

- The list of literature is adduced at the end of the article with a general amount of pages of the original source. The bibliographical list of the literature used is framed in alphabetical order in concordance with **GOST** (State Standart).

- references are given in brackets where you should indicate the number of the used original source according to the literature list followed by a cited page.

Articles are accepted throughout a year. The editorial board is entitled to the right of selection in reference to materials and of reduction in regard to the article bound to being published.

The text of the manuscript sent is to be a final one, it must have been verified and corrected thoroughly.

Articles sent to the editorial board with violation of the above-mentioned requirements are not accepted for consideration.

Full responsibility for competence and contents of the materials published rests on authors and reviewers.

Editorial-board of the journal

Ахбори ДДХБСТ.
Силсилаи илмҳои гуманитарӣ
2022, №3 (92) 149 с.

Мухаррирон:
Шамурадова О.Б.
(муҳаррири русӣ),
Балтина С.П.
(муҳаррири англисӣ)
Мухаррири техникӣ:
Чураева Н.Б.

Вестник ТГУПБП.
Серия гуманитарных наук
2022, №3 (92) 149 с.

Редакторы:
Шамурадова О.Б. (редактор
материалов на
русском языке),
Балтина С.П.
(редактор-переводчик)
Технический редактор:
Джураева Н.Б.

Bulletin of TSULBP.
Series of Humanitarian Sciences
2022, №3 (92) 149 pp.

Editors:
Shamuradova O.B.
(Russian texts),
Baltina S.P.
(English texts)
Technical editor:
Juraeva N.B.

Суроғи маҷалла: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ.
Тел. сармуҳаррир: 8(3422)2-38-11, тел. идора: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Гунаи электронии маҷалла дар сомонаи www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj ҷойгир аст.

Адрес редакции: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1, ТГУПБП.
Тел. гл.редактора: 8(3422)2-38-11, тел. редакции: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Электронная версия журнала размещена на сайте www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Address of the editorial-board: 735700, Tajikistan Republic, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP. Editor-in-chief's telephone: 8(3422) 2-38-11, editorial board's telephone: 8 (3422) 2-05-63
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Full textual version of the journal is placed on site www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Ба ҷопаш 05.07.22 имзо шуд. Андоза 84x108/16. Ҷоғи офсет. Ҷопи офсет. 17,3 ҷ.ч.
Тъғоди нашр 189 адад. Супориши № 296. Нарҳаш шартномавӣ.

Нашриёти «Дабир»-и ДДХБСТ, 735700, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1

Матбааи «Ношир» 735700, ш. Хучанд, кӯчаи Сейтвелиев, 2

Подписано в печать 05.07.22. Формат 84x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная. 17,3 упл.
Тираж 189 шт. Заказ № 296. Цена договорная.

Издательство «Дабир» ТГУПБП, 735700, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1

Типография «Ношир» 735700, г. Худжанд, ул. Сейтвелиев, 2

Signed for printing 05.07.22 Format 84x108/16. Paper offset, offset print. Circulation 189 copies.
Order № 296. Price on contractual agreement

The publishing house "Dabir" under TSULBP, 735700, Khujand, mico-district 17, building 1

Printing house of «Noshir» 735700, Khujand, street Seitveliev, 2

Напечатано согласно предоставленному редакцией ори